

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

1

Aan:
de Staatssecretaris

Van:
de Directeur NLP; drs. R.P. van Brouwershaven

nota

Politieke steun project De komst van de wolf

De komst van de wolf

EL&I bereidt zich voor op de komst van de wolf naar Nederland. De wolf komt voor in Duitsland en Frankrijk en breidt zijn leefgebied uit naar Nederland. Niet iedereen zal blij zijn met de komst van de wolf. Welke reacties kunnen we als ministerie verwachten, welke emoties roept het bij burgers op? Om hier meer zicht op te krijgen stel ik voor dat we een kleinschalig onderzoek doen, zowel kwalitatief (focusgroepen) als kwantitatief (enquête). Op basis van het onderzoek zijn we beter in staat het beleid toe te lichten, afgestemd op de emoties die de wolf losmaakt.

Aanleiding

Directie Natuur, Landschap en Platteland (NLP) beoogt met het project Mens en Groen *natuur & mensen* beter te verbinden met *natuurbeleid & overheid*. Vaak lopen bij politieke en maatschappelijke discussies de emoties en feiten door elkaar en hebben we als overheid moeite om te gaan met de heftige emoties die bij dieren in natuurbeleid optreden. Dit is een belemmering om natuur weer in de harten van mensen te krijgen. Het deelproject "De komst van de wolf" is onderdeel van dit project.

Doel deelproject "De komst van de wolf"

Het project heeft als inzet dat de overheid zich goed voorbereidt op de komst van de wolf: van "reactief handelen" omschakelen naar "proactief optreden". In een aantal focusgroepen wordt onderzocht welke emoties burgers hebben bij de komst van de wolf. Vervolgens wordt dit kwantitatief getoetst door een enquête bij een grotere groep burgers.

De verschijning van de wolven in door mensen bevolkte gebieden zal door sommigen worden gezien als een succes van beleid, maar door anderen als een bedreiging voor de veeteelt (prooidieren), natuurbeheer (grote grazers in natuurgebieden), jacht en schadebestrijding (de wolf als alternatief voor de jager), veiligheidsgevoel van mensen en recreatie (roofdiertoerisme). Hoe gaan we daar mee om? De wolf is strikt beschermd volgens de EU Habitatrichtlijn en

Directie Natuur, Landschap en
Platteland
Team Biodiversiteit

Prins Clauslaan 8
2595 AJ DEN HAAG
Postbus 20401
2500 EK DEN HAAG
www.rijksoverheid.nl/enl

Contactpersoon
10.2.e
beleidmedewerker

T 070-378 10
M 06 10.2.e
10.2.e @minlnv.nl

Datum
28 juni 2011

Onze referentie
215564

Kopie aan
Directie Communicatie
Bureau Bestuursraad

mag alleen onder specifieke voorwaarden worden afgeschoten. Hierover zal met de focusgroepen van gedachte gewisseld gaan worden.

Risicofactoren

11.1

Directie Natuur, Landschap en
Platteland
Team Biodiversiteit

Datum
28 juni 2011
Onze referentie
215564

Beslisapunten

Het starten van dit onderzoek "de komst van de wolf" kan bredere (maatschappelijke en politieke) reacties veroorzaken. Daarom vraag ik u vooraf met deze aanpak in te stemmen.

PD0C01/215564

PD0C01/215564

De kans wel eens in de regio op werkdagen

me plekk Leuven

2

227573

pima

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

ref: van STAATSSECRETARIS
d.d. 13/9/2011

Aan:
de Staatssecretaris

Van:
de Directeur NLP; drs. R.P. van Brouwershaven

nota

Besluitvorming over project 'De komst van de wolf'

De komst van de wolf

EL&I bereidt zich voor op de komst van de wolf naar Nederland. De wolf komt voor in Duitsland en Frankrijk en breidt zijn leefgebied uit naar Nederland. De kans neemt toe dat zwerfende jongvolwassen wolven in Nederland worden aangetroffen, ook al kan het nog een aantal jaren duren.

De verschijning van de wolven in door mensen bevolkte gebieden zal door sommigen worden gezien als een succes van natuurbeleid (natuurlijke toppredator) of een kans voor recreatie (roofdiertoerisme), maar door anderen als een bedreiging voor de veeteelt (prooidieren), natuurbeheer (grote grazers in natuurgebieden), jacht en schadebestrijding (de wolf als concurrent voor de jager), veiligheidsgevoel van mensen (angst om aangevallen te worden). Hoe gaan we daar mee om? De wolf is strikt beschermd volgens de EU Habitatrichtlijn en mag alleen onder specifieke voorwaarden worden afgeschoten.

De Kamer heeft in de afgelopen jaren meerdere keren vragen gesteld over de komst van de wolf en de wijze waarop Nederland zich hierop voorbereid (TK, 2008-2009, nr 3613). Daarmee doet de Kamer een beroep op EL&I om in plaats van "reactief te handelen" meer "pro-actief op te treden". Inzet is om ons vooraf goed voor te bereiden op de sociale en economische gevolgen, de emoties die de wolf te weeg brengt bij verschillende groepen burgers, de schade die kan optreden voor bijvoorbeeld schapenhouders en terreinbeheerders, en de mogelijke beleidsreacties daarop.

Vorbereiding

Ik stel voor om te starten met de beleidsmatige voorbereiding op de komst van de wolf, en wel langs drie lijnen:

1. Inzicht krijgen in de emoties die de wolf te weeg brengt bij verschillende groepen burgers. Hiertoe wordt een kleinschalig onderzoek gedaan, allereerst kwalitatief via een aantal (divers samengestelde) focusgroepen. Vervolgens wordt dit kwantitatief getoetst via een enquête onder een grotere groep burgers. Op basis van het onderzoek zijn we beter in staat beleid te formuleren en toe te lichten, afgestemd op de emoties die de wolf losmaakt.

Directie Natuur, Landschap en
Platteland
Team Biodiversiteit

Prins Clauslaan 8
2595 AJ DEN HAAG
Postbus 20461
2500 EK DEN HAAG
www.rijksoverheid.nl/eleni

Contactpersoon
10.2.e
beleidswedewerke

T. 079-378 110
M. 06-10.2.e
10.2.e @minlnv.nl

Datum
26 augustus 2011

Omroep-identificatie
227571

Kopie aan
Bureau Bestuursraad

2. Via ex-ante onderzoek nagaan wat de mogelijke economische schade is voor verschillende groepen (met name schapenhouders en terreinbeheerders (natuur)organisaties, en de opties voor eventuele schadevergoeding in beeld brengen (deels samen met de provincies ivm hun verantwoordelijkheid voor de SNL).

3. Internationale vergelijking: welk beleid en instrumentarium hebben de ons omringende landen geformuleerd met betrekking tot de wolf, hoe effectief is dat en wat kunnen wij daaruit leren voor de specifieke Nederlandse situatie.

Directie Natuur, Landschap en
Platteland
Team Biodiversiteit

Datum
26 augustus 2011

Omroep-identificatie
227571

Politieke risico's

11.1

[Redacted text block]

Beslispunt

Instemmen met de voorgestelde beleidsmatige voorbereiding van "de komst van de wolf".

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

3

Aan:
MT-team

Van:
10.2.e

nota

Terugkoppeling Stakeholders interview en focusgroepen
De komst van de Wolf

Bijgaand in het kort een terugkoppeling van de Stakeholders interviews en de focusgroepen. Momenteel is men bezig om met het uitvoeren kwantitatieve onderzoek.

De doelstellingen van de zeven interviews met de stakeholders waren:

- het verzamelen van input (argumenten en informatie) die in het verdere traject met de burgers kan worden gebruikt;
- het inventariseren van de meningen van de groep stakeholders.

De doelstellingen van de vier focusgroepen waren:

- het inventariseren van de meningen, emoties en kennis van burgers over (ontwikkelingen in) de natuur en specifiek de komst van de wolf;
- bepalen welke informatie en argumenten de meningen van de burgers kunnen beïnvloeden;
- inventariseren van verwachtingen bij en wensen voor rolverdeling en taken van de centrale overheid, de provincies en andere organisaties;
- verzamelen van input voor beleid en communicatie/voorlichting rond issues in de natuur, zoals de komst van de wolf.

Voorlopige Conclusies

De voorkeur van zowel burgers als stakeholders is dat de overheid zo min mogelijk ingrijpt in de natuur. De natuur die er is en de dieren die er zijn, moeten wel goed worden beheerd.

Dieren moeten niet tot overlast leiden. Leiden ze wel tot overlast dan is ingrijpen geoorloofd. Overlast moet voorkomen worden door het scheiden van natuur en menselijke activiteit in de leefomgeving. Bij het beheer en de scheiding tussen mens en natuur moet een optimale balans tussen de belangen van de natuur/de dieren en de mensen worden nagestreefd.

Directie Natuur, Landschap en
Platteland
Team Biodiversiteit

Prins Clauslaan 6
2595 AJ Den Haag
Postbus 20401
2500 EK
www.rijksoverheid.nl/elen

Contactpersoon

10.2.e

beleid@mininw.nl

T: 070-370 10

M: 06 10.2.e

10.2.e @mininw.nl

Datum

7 december 2011

Onze referentie

248775

De mening is dat de overheid zelf geen introducties moet gaan organiseren want dan gaat het fout (voorbeeld Otter en OVP) Dus ook niet stimuleren dat er wolven komen en ze zeker niet moet uitzetten, maar ze ook niet moet tegenhouden.

De natuur bepaalt wel wanneer er wolven of andere dieren in Nederland komen en dan is goed. Hierbij wordt geen onderscheid gemaakt tussen een solitaire wolf en een roedel wolven. Alleen als er echt veel wolven komen verwacht men problemen. De overheid moet dan wel tijdig ingrijpen.

Er zijn geen heftige emoties rond de komst van de wolf. Zowel stakeholders als burgers staan grotendeels neutraal tot licht positief tegenover de komst van de wolf. Er is weinig angst bij burgers en stakeholders voor henzelf; wel is er de verwachting dat anderen bang zullen zijn. Ook verwachten veel respondenten dat een wolf in Nederland veel aandacht in de media los zal maken, wat misschien ook angst zal losmaken.

Burgers en stakeholders zien twee problemen rond wolven in Nederland: Nederland is klein, misschien te klein en te vol voor wolven en er is geen natuurlijke vijand, waardoor men bang is dat de wolvenpopulatie snel zal groeien en door de grootte wel voor overlast zal zorgen. Schade wordt niet gezien als een groot probleem; de verwachting is dat de schade beperkt zal blijven zolang het aantal wolven niet te groot is. Daarbij wordt aangenomen dat eventuele schade door de overheid zal worden vergoed.

Directie Natuur, Landschap en
Platteland
Team Biodiversiteit

Datum
7 december 2011

Onze referentie
248775

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

4

Aan:
de Staatssecretaris

Van:
de Directeur N&B; drs. R.P. van Brouwershaven

nota

Bezoek aan Wolfcenter in Duitsland

Inleiding

Op de nota Besluitvorming over het project 'De komst van de Wolf' van 26 augustus 2011 heeft u aangegeven een werkbezoek te willen brengen aan een regio van Duitsland om over de dilemma's en beleving van wolven te praten.

Met deze nota wordt u een voorstel gedaan voor een werkbezoek aan het Wolfcenter in de buurt van Bremen. Het bezoek zal een dagdeel in beslag nemen en kan prima worden gecombineerd met het Drie Länder Treffen. Tevens geeft de nota ter informatie een korte terugkoppeling van de bijeenkomsten in het kader van het hierboven genoemde wolvenproject.

Voorstel werkbezoek

10.2.e en 10.2.e van het Wolfcenter in Dörverden-Barne (onder Bremen) zijn gaarne bereid u te ontvangen. Het Wolfcenter is in het winterseizoen gesloten voor publiek en dat geeft u de gelegenheid om in alle rust het centrum te bezoeken en met diverse organisaties in gesprek te gaan. Mijn voorstel is om het bezoek te combineren met het Drie Länder Treffen in Hannover. Hiervoor moet nog een afspraak worden gemaakt.

Tijdens het werkbezoek aan het Wolfcenter - waar u mogelijk oog in oog komt met een wolf - wordt u bijgepraat over de Duitse situatie rond wolven. Hiervoor wordt nog een programma opgetuigd bestaande uit presentaties, bezoek aan de wolven en discussie met Wolfcenter, NABU (natuurorganisatie), Deutsche Bauernverband en overheid. Een conceptprogramma is bijgesloten.

Aangezien het wolvenproject wordt uitgevoerd in samenwerking met onder meer de provincie Gelderland wil ik u tevens voorstellen om Gedeputeerde Jan Jacob van Dijk uit te nodigen om u te vergezellen.

Gaat u akkoord met het voorstel om een bezoek te brengen aan het Wolfcenter?
Gaat u akkoord om Gedeputeerde van Dijk hierbij uit te nodigen?

Directie Natuur en
Biodiversiteit
Team Mens, Dier en Plant

Prins Clauslaan 8
2595 AZ Den Haag
Postbus 20401
2500 EK
www.rijksoverheid.nl/eleni

Contactpersoon

10.2.e
Beleidsmedewerker

T 070-378 10.2.e
M 06 10.2.e
10.2.e @minlnv.nl

Datum
10 januari 2012

Onze referentie
253674

Terugkoppeling uit het project 'De komst van de Wolf'

Hieronder is in het kort en ter informatie een voorlopige terugkoppeling van de stakeholders interviews en de focusgroepen van bureau Intomart weergegeven.

Voorlopige bevindingen

Uit de focusgroepen is geen duidelijk verschil gekomen tussen stedelingen en buitenlui. Wel zag men in de discussies dat hoogopgeleiden een meer abstracte benadering kiezen als ze praten over de natuur en dat laagopgeleiden meer op emotie en vanuit het dier gaan redeneren.

Natuur algemeen

De voorkeur van zowel burgers als stakeholders is dat de overheid zo min mogelijk moet ingrijpen in de natuur. De natuur die er is en de dieren die er zijn, moeten wel goed worden beheerd. Dieren moeten niet tot overlast leiden. Leiden ze wel tot overlast dan is ingrijpen geoorloofd. Opvallend is dat overlast voorkomen moet worden door het scheiden van natuur van de leefomgeving. Ik vertaal dat als volgt: de mensen zoeken naar behoefte de natuur op, maar willen niet dat de natuur overlast geeft in hun leefomgeving.

Een andere opvallend geluid is dat men dieren niet actief moet introduceren in de natuur (dan gaat het fout), maar ze ook niet tegenhouden als ze spontaan komen.

Wolf

De natuur bepaalt zelf wanneer wolven in Nederland komen en dan is het goed. Als er veel wolven komen verwacht men problemen. De overheid moet dan tijdig ingrijpen om grote problemen voor te zijn. Er zijn geen heftige emoties rond de komst van de wolf. Zowel stakeholders als burgers staan grotendeels neutraal tot licht positief tegenover de komst van de wolf. Wel verwachten veel respondenten dat een wolf in Nederland veel aandacht in de media zal gaan krijgen, wat misschien angst zal losmaken.

Burgers en stakeholders zien twee problemen rond wolven in Nederland:

1. Nederland is te klein en te vol voor wolven.
2. De wolf heeft geen natuurlijke vijanden, waar door men bang is dat de wolvenpopulatie snel zal groeien en daardoor voor overlast zal zorgen.

Schade wordt niet gezien als een groot probleem; de verwachting is dat de schade beperkt zal blijven zolang het aantal wolven niet te groot wordt. Daarbij wordt aangenomen dat eventuele schade door de overheid zal worden vergoed.

Vervolg

In januari zal de verdere analyse van dit onderzoek plaatsvinden en begin februari komt Intomart met een eindrapportage. Afronding van het totale project (factfinding over de wolf en de internationale vergelijking) zal in maart/april zijn beslag krijgen. U wordt hier te zijner tijd over geïnformeerd.

Directie Natuur, Landschap
en Platteland
Team Biodiversiteit

Datum
10 januari 2012

Onze referentie
253674

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

5

Aan:
Staatssecretaris Bleker

Van:
Directeur Natuur & Biodiversiteit

nota

Afronding project De komst van de wolf

Met deze nota informeer ik u over de afronding van het project 'De komst van de wolf'. In de nota Besluitvorming over project 'De komst van de wolf' (kenmerk 227571) heeft u geaccordeerd dat EL&I zich beleidsmatig, communicatief en juridisch voorbereidt op de komst van de wolf en wel langs twee sporen:

- 1) inzicht in emoties die de wolf teweeg brengt bij diverse groepen burgers en
- 2) een *factfinding study* naar de wolf.

Bevindingen van het project

Op hoofdlijnen komen de resultaten van Spoor 1 (Bureau Intomart Gfk) en van Spoor 2 (Alterra) op het volgende neer:
Ongeveer de helft van de Nederlanders vindt dat de wolf welkom is als deze van nature Nederland bereikt. Bij eenderde van de Nederlanders is er echter weerstand voor de komst van de wolf; gevaar, overlast en ruimte zijn tegenargumenten die genoemd worden. Overigens is er geen reden voor angst. Het komt namelijk zeer zelden voor dat wolven mensen aanvallen.

Dat de wolf eraan komt, daar zijn de onderzoekers over eens maar het is niet te voorspellen wanneer. De wolf zal waarschijnlijk het cultuurlandschap niet mijden. Er zijn goede preventieve maatregelen te treffen zodat de schade en overlast beperkt blijven. Als de wolf zich eenmaal duurzaam heeft gevestigd zal er een wolvenbeheerplan opgemaakt moeten komen. Met de huidige wetgeving is de wolf strikt beschermd omdat hij is opgenomen in Bijlage 4 van de Habitatrichtlijn.

Met objectieve en feitelijke informatie over de wolf en afgestemd op de doelgroep kan de attitude ten aanzien van de wolf positief beïnvloed worden. In de bijlage zijn de uitkomsten op hoofdlijnen meer uitgebreid weergegeven.

Natuurbeleid op maat

Het project 'De komst van de Wolf' was er op gericht om te zien hoe de overheid in verbinding kan komen met de burger en tevens na te gaan wat de burger van de overheid verwacht. Om in verbinding te komen met de burger is het raadzaam om burgers vanaf het begin te betrekken bij de beleidsontwikkeling. Vragen over of de wolf op voorhand op de lijst van beschermde inheemse diersoorten geplaatst moet worden, of er een wolvenbeheerplan moet komen en wat dit plan moet bevatten, hoe om te gaan met probleemwolven en hoe we over wolven gaan communiceren, kunnen prima in samenspraak met de burgers worden beantwoord, bijvoorbeeld door het organiseren van een interactieve workshop.

Directie Natuur &
Biodiversiteit
Team Mens en Dier

Prins Clauslaan 8
2595 AJ Den Haag
Postbus 20401
2500 EK Den Haag
www.rijksoverheid.nl/eisen

Contactpersoon

10.2.a

Beleidsmedewerker

T 070 378 10.2.a

M 061 10.2.a

Datum
29 juni 2012

Onze referentie
280918

Bijlagen
2

Directie Natuur &
Biodiversiteit
Team Mens en Dier

Datum
29 juni 2012

Onze referentie
280918

Workshop Wolven

Met deze workshop start u een transparante beleidsontwikkeling waarbij de burger/actor direct inspraak kan hebben op de manier waarop de uitkomsten en aanbevelingen die uit het wolvenproject zijn gekomen kunnen worden omgezet in een beleidslijn. Tevens wordt met de voorgestelde workshop aan de behoefte voldaan van de buitenwereld. Gedurende het traject is er namelijk veel belangstelling getoond, zowel door de media als door diverse natuurorganisaties en de betrokken provincies. In de workshop kunnen zowel onderzoekers en beleidsmakers maar vooral andere relevante actoren (TBO's, ondernemers uit de recreatiesector, burgers) met elkaar in contact komen en kan er op maat natuurbeleid worden ontwikkeld.

Advies N&B

11.1

Beslispunten

1. Gaat u akkoord met het organiseren van een workshop al dan niet in samenwerking het IPO en het Faunafonds?
2. Zo ja, wilt u op een of andere manier deelnemen aan de workshop?
3. Gaat u akkoord met verzending van de Kamerbrief? Zie bijgaand concept.

Bijlagen:

- overzicht van de resultaten van het project 'De komst van de wolf'
- concept-kamerbrief mbt resultaten van het project en voorgenomen beleidsontwikkeling

Aan:
de Staatssecretaris

Van:
Directeur Natuur & Biodiversiteit

nota

nota bij kamerbrief de komst van wolf

In navolging op mijn nota van 29 juni jl. (zie bijlage 1) en het gesprek dat hierop volgde stel ik voor om op korte termijn het Alterra-rapport over de komst van de wolf in Nederland (zie bijlage 2) en het rapport met daarin de resultaten van Bureau Intomart GfK over inzicht in emoties die de wolf teweeg brengt bij burgers (zie bijlage 3) naar de Tweede Kamer te sturen.

Reden hiervoor is dat voor uw bezoek aan het wolvencentrum en aan een gemeente gelegen in het grensgebied van Duitsland nog geen datum is gepland en dat dit in ieder geval na 12 september zal plaatsvinden. Een tweede reden is dat drie weken geleden in Münster in Duitsland op ongeveer 200 kilometer van de Nederlandse grens een nest met jonge wolven is gevonden. Het aanbieden van beide rapporten over de komst van de wolf gecombineerd met een persbericht met verwijzing naar het bericht over het wolvennest maakt dat de rapporten aansluiten bij de actualiteit. Een concept persbericht is hierbij gevoegd (zie bijlage 4).

Ik stel voor om in de Kamerbrief melding te maken van een op te stellen plan van aanpak voor de verdere beleids- en visievorming over de komst van de wolf naar Nederland. Ook wordt verder gegaan met de voorbereiding van een interactieve workshop waar zowel onderzoekers en beleidsmakers maar vooral andere relevante actoren (TBO's, ondernemers uit de recreatiesector, burgers) met elkaar in contact komen.

Bijgevoegd is de concept-brief aan de Tweede Kamer (zie bijlage 5).

Beslispunten

1. Gaat u akkoord met verzending van de Kamerbrief voorafgaand aan uw af te leggen bezoeken? Zie bijgaand minute.
2. Gaat u akkoord met het persbericht?

Directie Natuur & Biodiversiteit

Team Mens en Dier

Prins Clausaan 8
2595 AJ Den Haag
Postbus 20401
2500 EK Den Haag
www.rijksoverheid.nl/eelink

Contactpersoon

10.2.e

T: 070 17910.
M: 06 10.2.e

Datum

13 augustus 2012

Onze referentie

293632

Bijlagen

2

Bijlagen:

1. Nota 29 juni 2012;
2. Alterra-rapport 'De komst van de wolf in Nederland';
3. Overzicht van de resultaten van het project 'De komst van de wolf' van bureau Intomart GfK;
4. Concept persbericht;
5. Concept-kamerbrief mbt resultaten van het project en voorgenomen beleidsontwikkeling.

Directie Natuur & Biodiversiteit

Team Mens en Dier

Datum

13 augustus 2012

Onze referentie

293632

De komst van de Wolf (*Canis lupus*) in Nederland

Dit onderzoek is gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) in het kader van het Beleidsondersteunend (BO) onderzoek (Helpdeskvraag 33742011), door het Interprovinciaal Overleg (IPO) en het Faunafonds.

De komst van de Wolf (*Canis lupus*) in Nederland

Een 'factfinding study'

G.W.T.A. Groot Bruinderink¹⁾

H.A.H. Jansman¹⁾

M.H. Jacobs²⁾

M. Harms²⁾

1 Alterra Wageningen UR

2 Cultural Geography, Wageningen UR

Foto's Hugh Jansman

Alterra-Document2[Stijl rapportnummer,
logo's Alterra WUR, IPO en Faunafonds
Foto cover

Alterra, onderdeel van Wageningen UR
Wageningen, mei 2012

Referaat

Groot Bruinderink, G.W.T.A., H.A.H. Jansman, M.H. Jacobs & M. Harms, 2012. De komst van de Wolf (*Canis lupus*) in Nederland. Een factfindingstudy. Wageningen, Alterra, Alterra-Document1. 94 blz.; 4 fig.; 1 tab.; 141 ref.

In 2000 bevonden zich voor het eerst weer Wolven met jongen in Duitsland in de regio Lausitz (Saksen), grenzend aan Zuidwest Polen. De populatie breidt zich sindsdien geleidelijk uit. Op voorhand uitsluiten dat ze in NL zullen opduiken is niet reëel, maar het is onvoorspelbaar waar en wanneer de Wolf zal opduiken in Nederland. Aanbevolen wordt dat Nederland cf. het bepaalde in de Conventie van Bern een Wolvenbeschermingsplan op gaat stellen, om de Wolf cf. het bepaalde in de Habitatrichtlijn op te nemen in de lijst van beschermde soorten en om leefgebied(en) voor de Wolf aan te wijzen. In het rapport worden een groot aantal andere aanbevelingen gedaan voor beleidsvoorbereiding op grond van feitenonderzoek. In veel gevallen wordt samenwerking met het buitenland aanbevolen.

Trefwoorden: Wolven, Nederland, Europa, kenmerken, verspreiding, bescherming, attitudes, gevolgen, compensatieregelingen, wolvenbeschermingsplan, beleid, communicatie

ISSN 1566-7197

Dit rapport is gratis te downloaden van www.terra.wur.nl (ga naar 'Alterra-rapporten'). Alterra Wageningen UR verstrekt geen gedrukte exemplaren van rapporten. Gedrukte exemplaren zijn verkrijgbaar via een externe leverancier. Kijk hiervoor op www.rapportbestellen.nl.

© 2012 Alterra(instituut binnen de rechtspersoon Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek)
Postbus 47; 6700 AA Wageningen; info.terra@wur.nl

- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking van deze uitgave is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor commerciële doeleinden en/of geldelijk gewin.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor die gedeelten

van deze uitgave waarvan duidelijk is dat de auteursrechten liggen bij derden en/of zijn voorbehouden.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Alterra-Document9
Wageningen, mei 2012

Inhoud

1	Samenvatting	11
2	Achtergrond en doelstelling	18
3	Herkenning, ecologie en monitoring	21
4	Verspreiding en bescherming	33
4.1	Vervolg en herstel	33
4.2	Nederland	36
4.3	Beschermingsstatus van de Wolf	47
5	Attitudes, emoties en communicatie	50
5.1	Attitudes	51
5.2	Emoties	54
5.3	Waardeoriëntaties, ethiek en belangen	56
5.4	Communicatie	58
6	Leven met Wolven	60
6.1	Mogelijke gevolgen van de aanwezigheid van Wolven	60
6.2	Omgaan met Wolven in Europa: enquête onder Landbouwraden	66
7	Beleid en instrumentarium	70

Samenvatting

Aanleiding

In de afgelopen tientallen jaren is de Wolf begonnen aan een opmars in bijna geheel Europa. In de zomer van 2011 kwamen er zelfs meldingen uit Nederland (Duiven, Veluwe) en België (Ardennen). De kans bestaat dat de Wolf de komende jaren vaker zal opduiken in Nederland. Deze ontwikkeling zal naar verwachting bij verschillende bevolkingsgroepen uiteenlopende reacties oproepen. Het betreft een soort die strikt beschermd is door de Conventie van Bern en door de Habitatrichtlijn.

De Tweede Kamer heeft de afgelopen jaren meerdere keren vragen gesteld over de komst van de Wolf en de wijze waarop Nederland zich hierop voorbereidt. Daarmee doet de Kamer een beroep op het Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) om in plaats van "reactief te handelen" naar een meer "proactief op te treden" te gaan. In 2011 wordt Alterra door EL&I, Directie NLP gevraagd om een beleidsadvies op hoofdlijnen. Het betreft de Helpdeskvraag HD 3374: "Factfindingsstudy inzake de komst van de Wolf naar Nederland". Later in het jaar sluiten de provincies, in het bijzonder de Werkgroep Flora en Fauna van het Interprovinciaal Overleg (IPO), en het Faunafonds zich met aanvullende vragen aan bij dit project. Voorliggend rapport integreert de onderzoeksvragen van EL&I, het Faunafonds en het IPO.

Buurlanden

In 2000 bevonden zich voor het eerst weer volwassen Wolven met jongen in Duitsland in de regio Lausitz (Saksen), grenzend aan Zuidwest Polen. De populatie breidt zich sindsdien geleidelijk uit. Op grotere afstanden worden solitaire Wolven aangetroffen. Aanvang 2012, bevinden de Wolven zich in de omgeving van de Lünenburgerheide en in Münsterland, ca. 500 km verder westwaarts. Eind februari 2012 werd een Wolf gefotografeerd in Rheinland-Pfalz. De Wolven schoven tussen 2000 en nu met een snelheid van ca. 50 km/jr op in de richting van Nederland. In deze periode is de populatie gegroeid van 1 naar ca. 100 volwassen Wolven. Aanvang 2012 bevinden zich in Saksen 15 roedels; daar kwam er dus ca. 1,5 roedel/jr bij. Ook in Frankrijk neemt het aantal Wolven vanaf 1992 geleidelijk toe. Elke 5 jaar treedt daar een verdubbeling van de stand op. Inmiddels zijn er ook meldingen vanuit België (Ardennen) en (niet bevestigd) vanuit Nederland (Duiven).

Westwaarts

In het oosten van Duitsland koloniseren Wolven momenteel grootschalige voormalige oefenterreinen van het leger en uitgestrekte bos- en natuurgebieden. Op hun tocht naar het westen komen ze die in afnemende mate tegen. Het omgekeerde geldt voor de

dichtheid van bebouwing en infrastructuur voor gemotoriseerd verkeer. We weten dat Wolven over een groot aanpassingsvermogen beschikken dus op voorhand uitsluiten dat ze in NL zullen opduiken is niet reëel. De aanwezigheid van "Wildernisnatuur" is daartoe geen vereiste, ook in cultuurlandschappen leven Wolven.

Op dit moment is niet te voorspellen waar de Wolf voor het eerst zal opduiken in Nederland. Als bevolkingsdichtheid (de tegenhanger van 'rust') discrimineert, dan lijkt de meest voor de hand liggende regio van ons land die het eerst met Wolven te maken krijgt: het Nederlands-Duits grensgebied van Drenthe en Groningen. De aanwezigheid van grootschalige natuurgebieden discrimineert veel minder en maakt voorspellingen lastiger. Uitspraken overeen eventuele permanente vestiging van de Wolf in Nederland zijn eveneens lastig gezien de grote infrastructurele barrières tussen het huidige voorkomen en potentieel leefgebied in Nederland.

Voorbereiding

Aanbevolen wordt dat Nederland zich goed voorbereidt op de komst van de wolf conform het bepaalde in de Conventie van Bern en een wolvenbeschermingsplan gaat opstellen. Dit geldt ook voor opname van de Wolf cf. het bepaalde in de Habitatrichtlijn in de lijst van beschermde soorten en voor de aanwijzing van leefgebieden voor de Wolf wanneer hij zich in Nederland vestigt. In bestaande wolvenbeschermingsplannen in Duitsland gaat de aandacht uit naar bescherming van de Wolf, flankerend ecologisch onderzoek, inventarisaties, monitoring, te tolereren dichtheden (maatwerk), afschotquota, jachtdruk, wijze van bestandsregulering, jachtvrije gebieden, populatiestructuur in leven en in afschot, rol van de jagers (t.a.v. zowel de Wolf als de prooidierpopulaties), boerenbelang (schadepreventie en compensatieregelingen) en natuurbelang. Ook communicatie is een belangrijk onderdeel van een wolvenbeschermingsplan. Tenslotte vormt een belangrijk aspect het creëren van de mogelijkheid om in uitzonderingsgevallen tot het doden van een Wolf over te kunnen gaan.

Onderdeel van de vraagstelling binnen dit project was het onderscheid in kolonisatie- en vestigingsfase op de bevindingen. Dit onderscheid is praktisch niet goed uitvoerbaar. We bevelen daarom aan om dit onderscheid in fasen te verlaten en uit te gaan van vestiging.

Wolven

Wolven zijn top-predatoren die in roedelverband in staat zijn grote prooien als wilde hoefdieren te bemachtigen. Jagend kunnen zij 40-150km/dg afleggen en eenmaal in de aanval behoort een snelheid van 85km/h tot de mogelijkheden. Bij een dichtheid van 0,005-0,25 Wolven per 100ha heeft elke familiegroep (roedel) een leefgebied van 15.000-35.000 ha. Vaak bevindt het nest zich in het centrum van het leefgebied. Afhankelijk van leeftijd heeft een Wolf ongeveer 1600-2500 kg per jaar aan prooidierbiomassa nodig. Een

14-9-2012

volwassen Wolf eet 3-15kg/dg afhankelijk van hoe lang geleden er voedsel beschikbaar was. Ze kunnen ook dagen honger.

Een Wolf onderscheidt zich uiterlijk van een hond van vergelijkbare grootte door zijn langere poten, kortere oren, soepele, elastische gang en rechte staart. Prenten en spoor van een Wolf zijn niet altijd van een hond te onderscheiden, zelfs niet door ervaren wolf experts. Een Wolf kan door zijn leefgebied 'snoeren', dat wil zeggen langs een min of meer rechte lijn lopen, waarbij hij 'voet in voet' plaatst. Dit is een energiezuinige wijze van bewegen bijvoorbeeld door de sneeuw. Een hond doet dat niet of minder. Wolven blaffen niet. Om onderscheid te kunnen maken tussen Wolven van verschillende herkomstpopulaties (bijvoorbeeld de Duits/Poolse en de Franse populatie) en honden is genetisch onderzoek een vereiste. Ook het geslacht van het dier en de mate van inteelt binnen de populatie kan zo worden vastgesteld. Het benodigde DNA kan worden verzameld aan of in de omgeving van de prooi (uitwerpselen met darmepitheel, haren, speeksel). Profiteren van de ervaringen in het buitenland is daarbij van een vereiste. Ook ten behoeve van de prooidieranalyse kan verse mest te worden verzameld. Om redenen van behoud van de oorspronkelijke genetische eigenschappen van de Wolven en het voorkomen van overlast voor de mens, wordt in Duitsland en Polen aanbevolen om hybride nakomelingen van hond en Wolf te doden.

In Noord Europa hebben Wolven een voorkeur voor wilde hoefdieren als Ree, Edelhert, Wild zwijn, Eland en semi-gedomesticeerde Rendieren, waarbij ze opportunistisch selecteren op beschikbaarheid. Het is mogelijk dat Wolven zich specialiseren op een bepaalde wilde hoefdier soort. Wanneer die in aantal afneemt kunnen ze ook uitwijken naar landbouwhuiscieren of kleinere prooien.

Beheer en onderzoek

Beheer van Wolven begint met onderzoek naar verspreiding en gedrag. Het wordt daarom aanbevolen om Wolven die onze landsgrens passeren te voorzien van een GPS-zender. Profiteren van de ervaringen in het buitenland is daarbij een vereiste (vangtechnieken, zendertypen, DNA-databanken).

Voor het beheer van Wolven c.q. onderzoek naar de staat van instandhouding van de populatie, is een monitoringsprogramma onmisbaar. Dit moet licht werpen op zaken als grootte en trend van de populatie, verspreidingsgebied, beschikbaarheid en kwaliteit van geschikt leefgebied en de belangrijkste bedreigingen daarvan. Autopsie op dode Wolven i.c. hun prooien vormt daarvan onderdeel. Het wiel behoort in dit verband niet geheel opnieuw te worden uitgevonden: veel is weergegeven in het Duitse Monitoringsplan voor grote roofdieren.

Secties

Als onderdeel van een wolvenbeschermingsplan wordt aanbevolen om richtlijnen op te stellen voor de uitvoering van secties op (mogelijke) prooien van Wolven. Daar hoort bij het antwoord op de vraag of de prooi uit het veld mag worden verwijderd. In diezelfde lijn luidt de aanbeveling om een protocol op te stellen voor het onderzoek aan levend gevangen en dood gevonden Wolven.

Aangewezen instituten in Nederland zijn Alterra, RIVM, DWHR en CVI, elk met hun eigen specifieke expertise.

Effect op wilde hoefdieren

De controverse rondom de Wolf wordt voornamelijk ervaren door veehouders en jagers: zij zien in Wolven een bedreiging die het op 'hun' dieren hebben voorzien. Vanwege de belangrijke interactie tussen (dichtheden van) de Wolf en jager, wordt aanbevolen dat de jager rekening houdt met predatie van wilde hoefdieren door de Wolf. Een regulerend effect van Wolven op hoefdierpopulaties staat op voorhand niet vast. Alles is wat dit betreft mogelijk. Decimering van een lokale populatie wilde hoefdieren door Wolven behoort weliswaar tot de mogelijkheden, maar lijkt vooralsnog op basis van de bevindingen in de Lausitz (Duitsland) niet waarschijnlijk. In het algemeen luidt de bevinding dat daar waar Wolf en mens in Europa naast elkaar jagen, de aantallen wilde hoefdieren die door Wolven worden gepredeerd gering zijn in vergelijking met wat wordt geschoten. Onderzoek moet licht werpen op de vraag of er iets verandert in het jaarlijks afschot dat is te herleiden tot de komst van de Wolf.

Houding ten aanzien van de Wolf

Bijna iedere Nederlander heeft een oordeel over Wolven, dat in belangrijke mate wordt bepaald door aangeboren en culturele factoren. De bij de mens aangeboren neiging tot een emotionele reactie, waarbij het uitmaakt waar iemand is opgegroeid, waar hij woont en welk beroep hij uitoefent, kan door nieuwe ervaringen omslaan. Basale emoties die een rol spelen bij de vorming van de houding jegens Wolven (angst, woede, blijdschap) zijn genetisch vastgelegd. Daarbij treden verschillen op tussen mannen en vrouwen, jonge of oude en hoog of laag opgeleide mensen. Mensen met een dominante oriëntatie ten aanzien van dieren vinden dat deze door de mens gebruikt en benut mogen worden. Mensen met een mutualisme oriëntatie vinden dat wilde dieren zorg verdienen en kennen rechten aan hen toe. In Nederland is mutualisme de meeste voorkomende oriëntatie. Op grond hiervan ligt het voor de hand een positieve houding jegens de Wolf te verwachten onder Nederlanders.

Debatten over de Wolf beperken zich vaak niet alleen tot louter 'wolfzaken'. Als deelnemers bijvoorbeeld een algemene onvrede jegens de overheid ervaren dan is de kans groot dat dat ook een rol gaat spelen. Ofschoon studies naar communicatie over

Wolven tot op heden ontbreken is het evident dat communicatie tussen alle betrokken partijen van groot belang is. Daartoe is een organisatorisch en wetenschappelijk aanspreekpunt, een onafhankelijke Wolvenexpert, een vereiste. Hetzelfde kan gezegd worden over het van meet af aan betrachten van openheid aan de zijde van de overheid. Proactief beleid betekent dat de communicatiestrategie op dit moment al ontwikkeld wordt, bijvoorbeeld als onderdeel van een wolvenbeschermingsplan. Hierbij is provincie- en landgrens overschrijdende samenwerking van belang.

Een enquête onder de landbouwraden maakt duidelijk dat er in landen met een substantieel aantal Wolven zowel bevolkingsgroepen zijn met een positieve als met een negatieve houding ten aanzien van deze dieren. De aanwezigheid van één of meer NGO's en van door de overheid gesteunde programma's gaat samen met positieve gevoelens onder de bevolking, maar het is onbekend of dit verband causaal is. Vrijwel nergens is sprake van een positief effect op 's lands economie, bijvoorbeeld in de vorm van ecotoerisme. Wel vindt zonder uitzondering onderzoek aan Wolven plaats.

Samenleven met Wolven

Wetenschappers zijn het oneens hoe problemen te voorkomen, juist omdat kennis ontbreekt. Er bestaat niet zoiets als een optimale Wolf dichtheid. In veel Europese landen bestaat een systeem van vergoedingen door de overheid voor verliezen die door veehouders worden geleden a.g.v. de (vermeende) aanwezigheid van Wolven. Deze regelingen gaan hand in hand met voorlichting t.b.v. en bijdragen in preventie. Schade aan huisdieren (niet zijnde landbouwhuisdieren) komt in de landen om ons heen nauwelijks voor en beperkt zich tot honden, voornamelijk jachthonden.

Samenleven met Wolven betekent het achter de hand hebben van een heldere strategie hoe om te gaan met 'probleemwolven': Wolven die met zekere regelmaat landbouwhuisdieren doden of zich opvallend gedragen tegenover de mens (schuwheid afwerpen). Ondanks de strenge beschermingsstatus moet het verwijderen van zo'n dier juridisch mogelijk zijn, in het belang van de 'vreedzame Wolf-mens co-existentie'.

Gezien de potentieel snelle verspreiding van besmettelijke dierziekten waaronder zoönosen door Wolven, is het van groot belang de gezondheidsstatus van de Wolven te monitoren.

'Onder natuurlijke omstandigheden', zal een Wolf een mens niet aanvallen. Maar ook hier geldt, hoe meer mensen en Wolven in hetzelfde gebied, hoe meer potentiële slachtoffers. Niet alleen omdat dan de kans toeneemt op rabide en oude Wolven met gebreken aan bijvoorbeeld het gebit of poten. Ook speelt gewenning (habituatie) een rol: Wolven kunnen wennen aan de nabijheid van mensen en hun natuurlijke schuwheid afleggen. De

aanwezigheid van 'gemakkelijk voedsel' speelt hierbij een rol. Net als bij het Wild zwijn kunnen op deze wijze 'probleemwolven' ontstaan. Van belang is dus het voorkomen van habituatie.

Uit de enquête onder de landbouwraden in Europa blijkt dat de opgegeven aantallen Wolven een ruwe schatting betreft: Wolven inventariseren blijkt lastig, mede omdat ze zich moeilijk laten spotten en omdat het vaak gaat om grensoverschrijdende populaties.

Beschermingsstatus

In de meeste EU-lidstaten ontleen de Wolven hun bescherming aan de EU-Habitatrichtlijn en de Conventie van Bern. Waar in een land grotere aantallen voorkomen (> 100) blijken de Wolven zowel natuurgebieden als landbouwgebieden te benutten. Er vindt dan als regel een door de overheid gereguleerde vorm van jaarlijks afschot plaats, gebaseerd op een wolvenbeschermingsplan. Vanwege het relatief grote aantal Wolven dat jaarlijks in Noorwegen, Zweden en Finland wordt afgeschoten, werden deze landen onlangs nog berispt door de Europese Commissie.

Schade en schadepreventie

Aangezien Wolven een onderdeel vormen van ecosystemen kan er feitelijk geen sprake zijn van schade aan de natuur. Omdat Wolven de begrazingsdruk van wilde hoefdieren kunnen beïnvloeden, luidt niettemin de aanbeveling om monitoring van een mogelijk effect op kwetsbare soorten/systemen op te nemen in het wolvenbeschermingsplan.

In de meeste landen waar Wolven inheems zijn bestaan compensatieregelingen voor geleden schade. Soms gaat dit niet verder dan een bijdrage in een afsterfing, soms worden honderden euro's per verloren schaap uitgekeerd. In Slovenië is afschot het voornaamste middel bij het beheer van de Wolven. Dit is mogelijk ineffectief omdat door het afschieten van de dominante Wolven roedels uit elkaar vallen en jonge Wolven sneller makkelijkere prooien als vee aan vallen. Belangrijk is om op voorhand een regeling voor economische schade, geleden door de aanwezigheid van Wolven, met stakeholders uit te werken. Behalve met het aanbod aan wilde hoefdieren hangt de schade aan landbouwhuisdieren samen met de wijze van veehouderij en met de vraag of gebruik wordt gemaakt van preventieve maatregelen. Schade in Europa wordt veelal vergoed middels financiële compensatie, stimulatie tot en subsidiëring van het treffen van preventieve maatregelen. Er bestaan veel verschillen in compensatiesystemen voor 'wolvenschade' binnen Europa, o.a. door verschillen in nationale of regionale.

Preventieve maatregelen lijken essentieel zowel om de economische verliezen te beperken als om veehouders tevreden te houden. Het gecombineerd gebruik van schrikdraad en waakhonden blijkt effectief te werken in landen als Frankrijk, Zweden en Duitsland (V. Ludwig, pers. med.). Veehouders in Duitsland werken goed mee omdat zij geassisteerd worden, compensatie krijgen voor gedood vee (wanneer voldoende aan

preventie is gedaan) en door hebben dat preventieve maatregelen effectief kunnen zijn. In Duitsland en Frankrijk wordt schade ook vergoed wanneer niet kan worden uitgesloten dat een Wolf de dader was. Het hoeft dus niet vast te staan dat de schade door een Wolf is veroorzaakt.

Wolf en huisdieren

Aangezien de binding met huisdieren groot is kan de emotionele schade groot zijn. De schade aan huisdieren is vooral een probleem in Zweden en Noorwegen waar door de wijze van elandjacht jachthonden door Wolven worden gedood. Ook ponies en hobbygeiten werden het slachtoffer. Met uitzondering van een gedode jachtterrier treedt in Duitsland dit soort schade tot op heden niet op.

Wolf en overheid

Grote roofdieren hebben veelal landsgrens overstijgende leefgebieden waardoor voor een optimaal beheer internationale afstemming een vereiste is. Het duurzaam voortbestaan van grensoverschrijdende populaties grote roofdieren vereist een duurzame overheidsinzet. De aanbeveling luidt dat de overheid gebieden aanwijst waar de aanwezigheid van Wolven wel en niet wordt getolereerd. In dit verband is het relevant te weten dat het beleid in Noorwegen t.a.v. de Wolf wordt bemoeilijkt door de ambitieuze doelstelling om in het zelfde gebied zowel grote roedels Wolven te ondersteunen als het vrij los laten lopen van schapen.

Aanbevolen wordt dat de overheid in openheid communiceert over de kans dat de Wolf zal opduiken in Nederland en zeker over zijn feitelijke komst.

Achtergrond en doelstelling

In de afgelopen tientallen jaren is de Wolf begonnen aan een opmars in bijna geheel Europa, inclusief het aangrenzende Duitsland. In de zomer van 2011 kwamen er zelfs meldingen uit Nederland (Duiven, Veluwe) en België (Ardennen). De kans bestaat dat de Wolf de komende jaren vaker zal opduiken in Nederland. Deze ontwikkeling zal naar verwachting bij verschillende bevolkingsgroepen uiteenlopende reacties oproepen, variërend van het succes van het natuurbeleid en een kans voor recreatie, tot een bedreiging voor de veeteelt, het faunabeheer en de veiligheid van de mens. Belangrijke vraag is daarom, voor zowel overheden als andere belanghebbenden, hoe met de eventuele komst van de Wolf om te gaan. Het betreft een soort die strikt beschermd is door de Conventie van Bern en door de Habitatrichtlijn.

De Tweede Kamer heeft de afgelopen jaren meerdere keren vragen gesteld over de komst van de Wolf en de wijze waarop Nederland zich hierop voorbereidt. Daarmee doet de Kamer een beroep op het Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) om in plaats van 'reactief te handelen' naar een meer 'proactief optreden' te gaan. Binnenkort krijgen de provincies de verantwoordelijkheid voor het natuurbeleid zoals afgesproken in het Decentralisatieakkoord Natuur. Daartoe zal het wetsvoorstel Natuurbescherming en de aangepaste Wet Inrichting Landelijk Gebied (WILG) zorg voor dragen. Daartoe behoort onder meer de beoordeling van de toelaatbaarheid van activiteiten die schadelijk zijn voor de instandhouding van dier- of plantensoorten. Hierbij kan het gaan over specifieke onderdelen van het afschotregime in het kader van beheer en schadebestrijding danwel jacht als het verlenen van een tegemoetkoming in geleden schade.

In 2011 wordt Alterra door EL&I, Directie NLP gevraagd om een beleidsadvies op hoofdlijnen. Het betreft de Helpdeskvraag HD 3374: 'Factfindingstudy inzake de komst van de Wolf naar Nederland'. Later in het jaar sluiten de provincies, in het bijzonder de Werkgroep Flora en Fauna van het Interprovinciaal Overleg (IPO), en het Faunafonds zich met aanvullende vragen aan bij dit project. Voorliggend rapport integreert de onderzoeksvragen van EL&I, het Faunafonds en het IPO. De studie heeft tot doel het proces van beleidsontwikkeling bij de opdrachtgevers te faciliteren. Het stelt de opdrachtgevers in staat zich in dit opzicht adequaat voor te bereiden op de sociale, ecologische en economische gevolgen van de mogelijke komst van de Wolf naar Nederland. Het rapport bundelt op hoofdlijnen de internationale kennis over de omgang

met de Wolf. Aan de orde komen de volgende aspecten:

- a. de relatie met de landbouw, in het bijzonder de landbouwhuisdieren, inclusief opties voor een vergoedingssystematiek;
- b. mogelijke gevolgen voor recreatie, verkeersveiligheid en volksgezondheid;
- c. de komst van de Wolf en de gevolgen voor natuur- en faunabeheer;
- d. Internationale vergelijking: beleid en bijbehorend instrumentarium in de landen om ons heen, de effectiviteit daarvan en met mogelijke leerpunten;
- e. attitudes en emoties van burgers, afwegingen die een rol spelen bij het denken over de Wolf, en communicatie;
- f. effect van vestigingsfase op a t/m e;
- g. effect van vestigingsgebied op a t/m e (regionale verschillen);
- h. hoe schade door Wolven te herkennen en te taxeren;
- i. ontwikkeling van expertise voor secties op prooien van Wolven en op dode Wolven;
- j. de actuele populatieomvang en het verspreidingsgebied van Wolven in de ons omringende landen;
- k. de kans op vestiging en mogelijke vestigingsplekken van de Wolf in Nederland (met 'bandbreedte') en waardoor deze worden beïnvloed.

Enquête

Er is een beroep om medewerking gedaan op de Nederlandse Landbouwraden voor een groot aantal Europese landen in de vorm van een enquête. Het resultaat van deze enquête vormt onderdeel van dit rapport.

Leeswijzer

Hoofdstuk 2 bevat informatie over biologie en gedrag van Wolven. In Hoofdstuk 3 presenteren we een beschrijving van de historische en actuele verspreiding van de Wolf en zijn beschermingsstatus. Ook wordt in dit hoofdstuk nader ingegaan op mogelijke routes waarlangs de Wolf Nederland zou kunnen bereiken en op de kans van vestiging. In Hoofdstuk 4 gaan we nader in op attitudes jegens Wolven en de wijze waarop deze tot stand kunnen komen. Een apart hoofdstuk (5) vormen mogelijke gevolgen van de komst van de Wolf in Nederland. In dit hoofdstuk zijn tevens de resultaten van de enquête onder de Landbouwraden verwerkt. In Hoofdstuk 6 gaan we nader in op de vraag hoe andere landen beleidsmatig omgaan met Wolven, welk instrumentarium daarbij hoort en hoe de communicatie vorm wordt gegeven. Onderdeel daarvan vormt de te verwachten schade, preventie en opties voor een vergoedingen systematiek.

Begeleidingscommissie

Het project werd namens de opdrachtgevers begeleid door Sander Smolders (Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie EL&I), Ron Beenen, Johan Cronau en Paul Voskamp (allen vertegenwoordigers van werkgroep Flora en fauna van het IPO) en Frans

van Bommel (Faunafonds).

Woord van dank

De leden van de begeleidingscommissie worden vanzelfsprekend bedankt voor hun bijdrage. Daarnaast is een woord van dank op zijn plaats aan de Landbouwraden die informatie aanreikten over de omgang met Wolven in hun ambtsgebied. Peter van Tulden, werkzaam bij het CVI te Lelystad, leverde een bijdrage aan het onderdeel veterinaire aspecten en secties.

Herkenning, ecologie en monitoring

Aspecten aan de orde in dit hoofdstuk:

c. natuur en faunabeheer

h. ontwikkeling van expertise om schade door Wolven te herkennen en taxeren

i. ontwikkeling van expertise voor secties op prooien en op dode Wolven

Herkenning

Wolven zijn op basis van hun uiterlijk duidelijk robuuste roofdieren. Ze lijken op een grote hond, echter Wolven hebben een hogere, smallere borstkast, langere romp en de voorpoten lopen over in de romp. De kop is groot met een breed voorhoofd, iets schuin staande ogen en relatief korte oren. De poten zijn lang en uitstekend aangepast voor hun functie: stamina of te wel duurlopen. De staart is ongeveer een derde van de lichaamslengte en borstelig. De kleur van de wolvenvacht is zeer variabel met als hoofdkleuren bruin, grijs, zwart en wit. In Centraal Europa zijn de Wolven veelal grijsbruin met lichte en zwarte delen. De oren hebben een lichte kern met een donkere rand en ook de wang kent een bleke onderzijde met een duidelijk herkenbare zwarte liprand. Staart, oren en lippen worden dan ook prominent gebruikt in de onderlinge communicatie.

Wolven deponeren hun uitwerpselen vaak midden op een groot bospad bij wijze van markering. De vindkans is dus relatief groot. Uitwerpselen bevatten als regel haren, hoeven, tanden en botresten. Ze zijn groter dan die van de Vos. Verse keutels bewaard in alcohol bieden de mogelijkheid om uit het verse slijmepitheel DNA te extraheren; Sürth et al. 2011).

Kaczensky & Huber (1994) gaan in op het belang om de aanwezigheid van Wolven vast te kunnen stellen aan o.a. hun sporen en vraatbeeld aan de prooi. Aanbevolen wordt te documenteren: sporen (foto's), uitwerpselen, haren, bijzonderheden (omgeving), locatie bijt- en krabsporen, opmeten en een gipsafdruk van de prent. Prenten van Wolf en Vos vertonen veel gelijkenis, behalve dat die van de Wolf als regel groter zijn. Vos en Wolf 'snoeren' ook allebei: ze lopen soms over grote afstanden in een min of meer recht spoor, terwijl honden meer zigzaggen (Kluth & Reinhardt 2011). De prent (het zegel) van de Wolf is langer dan breed (als Vos en hond), geen afdruk nagels. Wolfspoor; zegel b x l: 7-9 x 4-4. Vos: 4 x 5 cm.

Wolf-hond hybriden

Sinds ca. 100.000 jaar terug honden werden gefokt uit Wolven, zal hybridisatie vaak zijn

opgetreden (Wayne & Brown in Gittleman et al. 2001). Ook nu treedt dit op, vooral in de buurt van menselijke bewoning waar de dichtheid van Wolven klein is en de dichtheid van honden relatief groot (Verardi et al. 2006; Wayne & Brown 2001). Vooral bij vuilstorten hybridiseren Wolven soms met honden. Wolvinnen zijn hiertoe sneller bereid dan Wolven (Stubbe 2008). De hybride nakomelingen leven soms met de wilde Wolven samen en veroorzaken meer overlast. Ze zijn echter minder vitaal, vooral in het geval van hond reuen met Wolvinnen omdat de eerste niet zorgen voor het nageslacht. Het omgekeerde, hond teven met mannelijke Wolven, komt veel minder vaak voor omdat de cycli van zaadproductie en oestrus niet synchroon verlopen. Normaal gesproken vreten Wolven (verwilderde) honden op. Omdat het in Duitsland vooralsnog om een kleine populatie Wolven gaat, luidt de aanbeveling daar om hybriden af te schieten (Kluth & Reinhardt 2011).

Biologie

Wolven bereiken in het wild maximaal een leeftijd van 12 jaar (Sürth et al. 2011). Het gewicht van een volwassen Wolf kan oplopen tot 40-50kg, maximaal 100kg ('Boswolf' centraal Europees Rusland; Stubbe 2008). Een snelheid van ca. 30 km/h kan een Wolf 2-25km volhouden. Een volwassen gezonde Wolf kan een snelheid van 70-80km/h bereiken. 50-60km/h houdt hij 2-3 km vol. Territoriale Wolven leggen regelmatig in een nacht 20-50km af. Migrerende jonge Wolven (dispersie) kunnen honderden (tot wel 1500) km afleggen. Een Italiaanse wolf maakte de oversteek van de Apennijnen naar de Franse Alpen, hemelsbreed ca. 300km. De feitelijk afgelegde afstand was meer dan 1200 km. Hierbij vormde het doorkruisen van stedelijke gebieden en (snel)wegen geen barrière (Ciucci et al. 2009).

Een Wolvin is vruchtbaar vanaf haar 2de levens jaar en kan dan elk jaar jongen werpen. Ze wordt eenmaal per jaar in februari-maart loops. De draagtijd bedraagt ca. 63 dagen. In mei worden 4-8 welpen geworpen. Wolven brengen hun jongen in een nest ter wereld: een hol in de aarde, tussen omgevallen bomen, in een grot of spelonk. Ook vaak in een oude dassen- of vossenburcht. Beide ouders verzorgen de jongen en worden geholpen door andere leden van het roedel. De welpen blijven gemiddeld een jaar bij het roedel. De Wolvin beschermt jongen in de bouw niet. Eind mei-begin juni gaan de welpen zelf jagen (Stubbe 2008). De Wolven zijn dan zeer kwetsbaar voor de jagende mens. Het gehuil van Wolven is individueel verschillend. Ze herkennen elkaar daaraan. Wolven blaffen niet.

Een Wolf roedel bestaat uit een ouderpaar met welpen van dit en vorig jaar, als regel minder dan 15 Wolven. In Rusland bedroeg de gemiddelde roedelgrootte over 35 roedels 3,7 stuks met als maximum 11 stuks (Stubbe 2008). In systemen waar andere prooi soorten voorkomen is de groeps grootte afhankelijk van de grootte van de beschikbare prooi. In de reeks Haas, Marmot, (Witstaart)hert, Eland, Bizon neemt de pack grootte toe van ca. 1-

9. Een wolvenroedel bestaat dus uit een familie. Vaak zijn Wolven ook alleen onderweg. In maart ziet men vaak twee oudere Wolven bij elkaar, met in de buurt de jonge Wolven van het jaar daarvoor. Buiten de voortplantingstijd leven de dieren veelal in grotere roedels. Jonge Wolven verlaten het ouderlijk territorium/roedel op een leeftijd van 10-22 maanden. Strenge rangorde binnen een roedel is meer iets voor Wolven in gevangenschap. In de natuur zijn de sociale banden losser (Sürth et al. 2011).

'Lone wolves'

Het komt voor dat een gebied voor langere tijd wordt bewoond door een enkele wolf (Engels 'lone wolf'). Dit kan zowel een mannelijk als een vrouwelijk dier zijn, en zowel een jong als een volwassen dier.

Dichtheid

Bij de wijze waarop residente Wolven een leefgebied (range) gebruiken wordt onderscheid gemaakt tussen:

- home range of territorium: de plek waar het dier woont, zich het meest frequent ophoudt en die het verdedigt tegen soort- en/of seksegenoten,
- core area: een kerngebied daarbinnen, waar zich het merendeel van de activiteiten afspelen en
- range: het totale leef- of activiteits gebied.

In het Darwinreservaat (150.000 ha) in Rusland nam de dichtheid tussen 1968 en 1974 toe van 0,005/100ha naar 0,021/100ha (Stubbe 2008). In het gebied rond Kalininsk voltrok zich in 15 jaar een verviervoudiging: van ca. 60 naar ca. 250 Wolven (Stubbe 2008).

De toename van het aantal Wolven in Rusland na WO II viel samen met programma's om een toename van het aantal hoefdieren te faciliteren, als belangrijke voedselbron voor de mens (Stubbe 2008). Eind jaren '60 leefden er in heel Rusland naar schatting 50.000 stuks en bedroeg het afschot 15.000 stuks/jr. Eind jaren '70 waren er nog 30 gebieden waar Wolven voorkwamen in een gemiddelde dichtheid van 0,01/100ha. Daarna is er opnieuw sprake van toename, ook in het aantal door Wolven bemachtigde landbouwhuiscieren in 1970: 9380. In 1975 18.521.

De gemiddelde dichtheid van Wolven in Rusland bedroeg in 1967: 0,002/100ha en in 1974 0,004/100ha. In beschermd natuurgebied kan de dichtheid oplopen tot 0,5/100ha (Stubbe 2008). Dit kan beschouwd worden als een maximumwaarde. Maar in Wit Rusland zijn opgaven uit de jaren '80 van de 20ste eeuw van 8-10 stuks/100ha, levend van de aanwas van Eland, Edelhert, Ree en Wild zwijn. De dichtheid aan Wolven varieert afhankelijk van jachtdruk, sneeuwdiepte (kritische diepte 40-50cm) en prooidichtheid van 0,0004 tot 0,27 stuks/100ha. In Noord-Amerika varieert de Wolf dichtheid van 0,001/100ha in het poolgebied (N. Amerika, Alaska) tot 0,04-0,05/100ha ter hoogte van de Canadees-Amerikaanse grens. In Scandinavië is de hoogste dichtheid aan Wolven (provincie

Värmland) 0,002/100ha (Liberg et al 2010). In Duitsland bedraagt tot heden de dichtheid gemiddeld 0,02-0,04 Wolven/100ha (Kluth & Reinhardt 2011).

In Québec, Canada, worden in reservaten waarin legaal wordt gejaagd, Wolf dichtheden bereikt van 0,006 – 0,02 individuen per 100ha (Larivière et al 2000). In Zweden wordt uitgegaan van een gemiddelde dichtheid van 0,001 Wolven/100ha bij een totale populatiegrootte van 500 individuen, waarbij de populatiegrootte door jacht constant wordt gehouden (Boman 2000). Er bestaat dus bij Wolven niet zoiets als een 'normale' populatiedichtheid.

Home range en territorium

(Familie)groepen van Wolven (roedels) hebben niet-overlappende home ranges, solitaire individuen zwerven rond (Breitenmoser 1998). De oppervlakte van het territorium wordt bepaald door factoren als populatieomvang en -dichtheid, klimaat, voedselaanbod, schuilplaatsen en de jachtdruk door de mens (Stubbe 2008). Duidelijk is dat sommige factoren kunnen interacteren. In een leefgebied kan sprake zijn van plaatselijke, emigrerende, immigrerende en doortrekkende Wolven (passanten). De territoriumgrootte is omgekeerd evenredig met de hoeveelheid prooi. Boltani (1992 in Davidson 2002) geeft aan dat menselijke interferentie en prooi verspreiding de beperkende factoren zijn voor territoriumgrootte in Noord Italië. Voor territoriumgroottes worden verschillende cijfers gegeven: gemiddeld 10600ha in de Apennijnen (Corsi et al 1999), 20000-40000ha in Noord Italië (Davidson 2002) tot zelfs 375000 ± 219300ha in Noord Amerika (Davidson 2002). Mech (1970): een groep van 15 exemplaren had een homerange van 35.000 ha, terwijl in het zelfde gebied enkele kleinere groepen ook kleinere home ranges hadden. Voor de Abruzzes geven Zimen & Boltani (1979) waarden tussen 7000-20000ha (gemiddeld 11800ha), waarbij ze aangeven dat dit kleine home ranges zijn in vergelijking tot waarden in Noord Amerika. Voor de Lake Superior regio wordt 15000-18000ha gegeven als gemiddelde winter territoriumgrootte (Fuller et al 1992 in Haight 1998). In Duitsland leven 4-10 dieren op 25.000-30.000ha en 6 dieren op 24.000ha en 6 op 30.000ha. In Białowieża (Oost-Polen) is een territorium gemiddeld 20.000ha groot met een kerngebied van ongeveer 3500ha. De dagelijks daarin afgelegde afstand door de wolven varieert tussen de 9-30km waarbij in een cyclus van ongeveer 6 dagen het gehele territorium wordt afgelopen (Jedrzejewski et al, 2010). Als de Wolf met haar welpen gaat rondtrekken beslaat een dergelijk 'welpegebied' ca. 2000 ha. Een gemiddeld territorium in Centraal Europa is 25.000-30.000 ha groot. Het territorium van een pak of roedel varieert van 70.000-150.000ha.

Activiteit en jachtwijze

Waar weinig mensen zijn is de Wolf ook overdag actief, elders voornamelijk in de schemer en de nacht (Sürth et al. 2011). Wilde hoefdieren zijn na eeuwenlange afwezigheid van de Wolf niet 'vergeten' hoe zich te gedragen. Mogelijk vergt het enige gewinning. Het gevolg

is vaak grotere roedels hoefdieren. Bekend is dat hoefdieren snel uitgeput raken. Reeën worden in de dichte ondergroei van bossen gejaagd (Stubbe 2008).

Wolven hebben groot ontzag voor de scherpe hoeven van de Eland en concentreren zich bij een aanval op ruggengraat, heup, schouder, hals en neus. Bij een hoog sneeuwdek stijgen de kansen voor de Wolf op Edelhert, maar de Wolf wijkt voor een sneeuwdek van 80-120 cm. Bij sneeuw kunnen Wolven een complete populatie Reeën of Wilde zwijnen uitroeien (eerst de jonge dieren dan de oudere). Kalveren, veulens en schapen worden door 'hetzen' (opjagen) van de kudde gescheiden. Soms doden ze daarbij meer schapen dan ze eten kunnen. Een Wolf alleen ('lone wolf') zoekt als regel kleinere prooien dan wanneer hij in roedelverband kan jagen. De jachtwijze van de 'lone wolf' kan het best worden vergeleken met 'aanzitten' aan de bosrand (Stubbe 2008).

Natuurlijk voedsel

Kennis van het menu van Wolven wordt verkregen o.b.v. prooieresten, voedselresten, analyse van uitwerpselen, maaginhoud en directe waarnemingen. Stubbe (2008): de een zegt dat de rol sanitair is (alleen zieke dieren), de ander beweert dat hij alles zal buitmaken wat hij tegenkomt. Dit is lastig vast te stellen omdat van een prooi achteraf veelal niet kan worden gezegd of het een gezond of ziek dier betrof. Meestal in geval van Edelhert en Wild zwijn zijn het jonge of andere in enig opzicht zwakke dieren. Bij Ree hoeft dit niet zo te zijn (Kluth & Reinhardt 2011). Het komt voor dat bij sterke reductie van het aantal Wolven onder de (in aantal sterk toegenomen) prooidiersoorten meer parasieten voorkomen. Een indirect effect op de vitaliteit dus. Echter duidelijk is dat jonge en oude dieren, allebei relatief zwak, gemakkelijker worden gegrepen (bv geldt dit voor de Eland op Isle Royal en Eland en Edelhert in het Baikalgebied en andere gebieden in Rusland). Een ziek dier vormt natuurlijk ook een gemakkelijker prooi.

Wolven zijn gespecialiseerd in het bemachtigen van hoefdieren: in Centraal Europa zijn dit Ree, Edelhert, Wild zwijn, Moeflon en Damhert. Daarnaast Hazen, Konijnen, vogels, muizen en andere kleine zoogdieren (IFAW 2010). In Duitsland is de dieetkeuze van Wolven onderzocht door 1811 keutels te analyseren (Kluth & Reinhardt, 2009). In meer dan de helft van de keutels werden haren van Reeën aangetroffen. Daaruit blijkt dat het Ree de belangrijkste prooigroep vormt (ca. 55%) en daarnaast Edelhert (ca. 29%) en Wild zwijn (ca. 32%). Niet vermeld is wat de geschatte populatieomvang is van deze dieren in het studiegebied en tevens kan met deze methode geen onderscheid gemaakt worden tussen daadwerkelijk gedood dan wel als aas gegeten prooien. Andere prooigroepen werden beduidend minder aangetroffen: Haas/Konijn 8%, kleine zoogdieren 4%, huisdieren 2%, Damhert 1%, Moeflon 1% en vruchten 1%. Qua biomassa komt dit neer op ca. 50% Ree, 25% Edelhert en 17% Wild zwijn. Voor Białowieża is dit: 96% zoogdieren, waarvan 40% wilde hoefdieren (Wild zwijn, Ree, Edelhert en Eland) en 16% haas. Ook Vossen worden gegeten. Opmerkelijk is kannibalisme: Wolven vreten elkaar of elkaars'

karkas op.

Specialisatie

Altijd is de menusamenstelling een afspiegeling van het aanbod. De voedselkeuze is dan ook sterk afhankelijk van plaats en tijd, maar met neiging tot specialisatie (Stubbe 2008). In Rusland onderscheidt men Boswolven, Toendrawolven en Poolwolven

(verschijningsvormen of ecotypen, alle gespecialiseerd in wilde hoefdieren) en Synanthropogene Wolven (landbouwhuisdieren + wilde hoefdieren; Stubbe 2008). De laatste wonen per definitie dicht bij de buurt van mensen.

Onder roedels kan sprake zijn van specialisatie op bijvoorbeeld Hazen, Elanden, Ree, Edelhert, Wilde zwijnen of (levende en dode) huisdieren. Stubbe (2008) vermeldt specialisatie aanvankelijk op Ree en toen die in aantal gereduceerd was op grotere wilde hoefdiersoorten en landbouwhuisdieren. Lone Wolves kunnen zich specialiseren op het bemachtigen van huisdieren (Stubbe 2008). Wanneer populaties wilde hoefdieren afnemen of zelfs geheel verdwijnen worden landbouwhuisdieren steeds belangrijker als prooi (Fritts et al. 2003).

Hoeveelheid voedsel

Een volwassen Wolf eet 3-15 kg/dg afhankelijk van hoe lang geleden er voedsel beschikbaar was (Stubbe 2008). Ze kunnen ook dagen honger en volgens Mech (1970) heeft een Wolf 1560 kg prooi/jr nodig (4,2 kg/dg).

In de Lausitz is een berekening uitgevoerd om een indicatie te krijgen hoeveel hoefdieren er door een gemiddeld roedel Wolven worden gepakt. Daarbij werd aangenomen dat de helft van de prooidieren een jong van dat jaar betrof, een Wolf gemiddeld 5,4 kg/dg nodig heeft (waarvan 4 kg verteerd kan worden), een roedel gemiddeld uit 8 volwassen dieren en 4 welpen bestaat en ten slotte dat een welp de helft consumeert van een volwassen Wolf. In de Lausitz doodt één Wolf gemiddeld 65 Reeën, 9 Edelheren en 16 Wilde zwijnen per jaar. Voor een gemiddeld roedel zijn deze cijfers: 400 Reeën, 54 Edelheren en 100 Wilde zwijnen per jaar. Bij een territorium van 25.000 ha betekent dit 1,6 Reeën, 0,22 Edelheren en 0,4 Wilde zwijnen per 100ha. Een jaarbuit van naar schatting 2,2 stuks/100ha.

Stubbe (2008) meldt dat een volwassen Wolf per jaar kan eten: 35-45 Reeën of 50-80 Wilde zwijnen. Hij vat het als volgt samen: per jaar vreet een Wolf 6 Elanden, 3 Wilde zwijnen, 1 Edelhert en meerdere kleine prooien zoals Ree, Haas e.d. Ook stelt hij: gemiddeld 1 Wolf/100 hoefdieren wanneer je geen afschot door de mens hebt. (Veluwe: 2000 Edelhert + 4000 Ree + 3000 Wild zwijn + 300 Moeflon + 500 Rund + 500 Paard + 1000 Schaaap = ca. 12.000 hoefdieren = ca. 120 Wolven). Wolven op Isle Royale doden per pack gemiddeld 1 eland in de 4-10 dagen (Vucetich & Peterson 2004). Uitgaande van een gemiddeld gewicht van 360 kg/eland doden 20 wolven in 3 packs 1000 kg eland/week dus

1 wolf heeft 2500 kg biomassa/jaar nodig. Wolven die herten (Witstaartherten) prederen hebben een kill rate van 6.8 kg/wolf/dag (Mech & Peterson 2003). Een wolf heeft dan 2500 kg/jaar nodig.

Soms laten auteurs zich bij de berekening van de potentiële draagkracht van nieuwe leefgebieden voor Wolven leiden door de relatie voedselbehoefte versus voedselaanbod (Van de Veen 1975; Groot Bruinderink 1997; Potiek 2012). Duidelijk is dat zonder prooideraanbod een gebied ongeschikt is. Voor de rest is veel in deze benadering onzeker. Bijvoorbeeld gaan Wolven zich specialiseren, welke prooidiersoorten moeten meedoen, welke fractie daarvan is beschikbaar als prooi, geldt die beschikbaarheid voor alle Wolven, welke fractie van de prooi wordt gegeten, wat is het effect van een combinatie van prooidiersoorten op deze relatie, in hoeverre moeten landbouwhuisdieren meedoen als potentiële prooi,

Wolf-prooi relaties

Predator-prooi relaties zijn complex. In het algemeen reguleren de aantallen prooidieren de aantallen predatoren. Het is maar zelden omgekeerd. De invloed van predatoren hangt af van tal van parameters als: habitat, weersomstandigheden (winters), voedsel, spectrum aan prooidiersoorten, concurrenten, beschutting, menselijke bejaging, bosbouw en landbouw (Fuller & Sievert 2001). Ook speelt mee dat wilde hoefdieren gebieden met een hoge concentratie aan Wolven gaan mijden (Fuller & Sievert 2001). De reactie van een predator wat betreft dieetkeus op veranderingen in prooideraanbod wordt wel functionele respons genoemd. Uitgebeeld in een grafiek kan een dergelijke respons verschillende vormen aannemen, bijvoorbeeld een rechte lijn (type I-respons) of een S-vormige lijn (type III-respons). Het verband kan ook logaritmisch zijn (type II-respons): de mate van predatie neemt aanvankelijk snel toe bij toenemende dichtheid van prooidieren, maar die snelheid zwakt bij hoger aanbod af. Voor Wolven is het moeilijk gebleken om het type functionele respons te bepalen, doordat er veel complicerende factoren zijn zoals de aangeleerde preferenties voor bepaalde prooidiersoorten in een bepaald gebied, variaties in capture rate bij veranderingen in prooidierdichtheid, de aanwezigheid van andere predatoren en verschillen tussen gebieden waarbij Wolven afhankelijk zijn van 1 of meer prooien (Okarma et al. 1997; Mech & Peterson 2003).

Zijn Wolven in staat om de aantallen wilde hoefdieren te reguleren?

Voor het onderscheid tussen limitering en regulering, worden de omschrijvingen van Messier (1991) gevolgd:

- limitering is elk proces dat een kwantitatief effect heeft op de populatiegroei; limiterende factoren zijn verantwoordelijk voor jaar tot jaar veranderingen en zorgen dus voor schommelingen in de dichtheid; ze zijn meestal stochastisch van aard maar kunnen ook dichtheidsafhankelijk zijn.

- regulering is elk dichtheidsafhankelijk proces dat uiteindelijk de populatie binnen een bepaalde range houdt; regulerende factoren zijn dus een subset van limiterende factoren gekarakteriseerd door negatieve feedback mechanismen die de populatiegroei beperken als de dichtheid toeneemt.

Voor zowel Wolven als wilde hoefdieren geldt dat het voedselaanbod in combinatie met sociale interacties de aantallen reguleren (Bobek 1977; Slough & Mowat 1996; Okarma et al. 1997; Tufto et al. 1996).

De Wolf is in staat populaties hoefdieren te limiteren (Mech 1970; Bergerud 1971). In sneeuwrijke winters kunnen Wolven een bestand van wilde hoefdieren (bv Rendieren) decimeren. Hetzelfde geldt voor hoefdieren die door te zijn verplaatst buiten hun oorspronkelijk natuurlijk verspreidingsgebied, niet in staat zijn tot hun natuurlijk vluchtgedrag (Moeflons). In Taymir namen de Wolven af (bijna uitgeroeid door afschot vanuit de lucht) en tegelijkertijd nam het aantal Rendieren toe (Stubbe 2008). In Bialowieza begin 50-er jaren van de vorige eeuw was dit net zo: Wolven werden radicaal vervolgd en als reactie nam het aantal wilde hoefdieren snel toe.

Gelijktijdig groeit natuurlijk ook voor. In Karelië groeide het aantal Elanden tussen 1920 en 1960 van bijna 0 tot ca. 10/100ha. Gelijktijdig nam het aantal Wolven toe van 0.002 tot 0.009/100ha (Stubbe 2008).

Op Coronation Island, een klein eiland van Alaska, roeiden Wolven de populatie Zwartstaartherten vrijwel uit (Klein 1995 in Ballard et al. 2003). Het betrof hier een klein eiland van 73 km² met een hoge dichtheid aan herten (6-8/km²). De populatie Wolven groeide snel na introductie, waarbij de aantallen herten sterk afnamen. Door voedselgebrek stierf de wolvenpopulatie uit waarna de hertenstand weer toenam.

De relaties zijn echter niet altijd zo duidelijk. De Wolven in Yellowstone NP hebben tot op heden geen reductie veroorzaakt in de aantallen Wapitis. Wel daalde de populatie Wapitis met ca. 13% t.o.v. de gemiddelde stand over 25 jaar voor herintroductie, maar gefundeerde uitspraken over de interacties tussen Wolven en hun prooien in Yellowstone kunnen niet gedaan worden (Phillips et al. 2004). Gazzola et al. (2007) bestudeerden de invloed van predatie door Wolven in de Alpen op wilde hoefdieren. Wolven (1.7-2.9/100 km²) hadden geen invloed op de dichtheden van Ree, Edelhert en Gems. Predatie vond plaats in de marge van andere mortaliteitsfactoren (compensatoire sterfte). Een ander voorbeeld is de studie van Elanden en Wolven op schiereiland Isle Royale. Hier vonden Peterson & Allen (1974) dat a.g.v. een toenemend aantal Wolven de Elanden sterk in aantal afnamen, maar ook andere factoren kunnen daarbij een rol hebben gespeeld (veranderingen in het voedselaanbod). Het lag voor de hand om te denken dat predatoren de aantallen hoefdieren reguleren. De patronen die echter zichtbaar zijn vanaf 1971 tot op heden ondersteunen dit idee niet. Het is onmogelijk gebleken om voorspellingen te doen

over de jaarlijks te verwachten populatieontwikkeling van Elanden (Peterson & Vucetich 2005; Vucetich & Peterson 2007). Aan de ander kant zijn er talloze empirische studies die het idee ondersteunen dat predatie een key process is dat het aantal herbivoren en mesopredatoren (carnivoren van middelmatige omvang) reguleert en daardoor de trophische structuur van veel terrestrische ecosystemen stabiliseert (Soulé & Terborgh 1999).

De discrepantie tussen beide theorieën zou kunnen worden verklaard met behulp van de theorie dat boven een kritieke drempelwaarde van de dichtheid aan prooidieren, die dichtheid niet langer gereguleerd wordt. Zo kunnen Vossen een populatie Konijnen wel op een laag niveau reguleren (Pech et al. 1992). Om het effect van top down en bottom up processen in beeld te krijgen zijn studies nodig die vele decennia tot eeuwen duren. Een voorlopige analyse van Vucetich & Peterson (2004) levert de indicatie op dat het aantal Wolven sterker wordt gereguleerd door de beschikbaarheid van prooidieren dan dat de Wolven de aantallen prooidieren reguleren.

Naast directe effecten van predatie in de vorm van het verhogen van de mortaliteit hebben predatoren ook indirecte effecten (Howery & DeLiberto 2004). De aanwezigheid van predatoren kan het gedrag van hoefdieren beïnvloeden. Effecten bestaan uit een verhoogde waakzaamheid, het mijden van riskante terreindelen en een verhoogde energie uitgave om predatoren te ontlopen, wat kan resulteren in een lagere voedselopname en conditie, waardoor de reproductie afneemt.

Gunstige staat van instandhouding

Uit Kaczenski et al. (2009) leiden we af dat een populatie (van in dit geval Wolven) zich in een gunstige staat van instandhouding bevindt wanneer:

1. ze stabiel is of toeneemt;
2. ze voldoende geschikt leefgebied ter beschikking heeft;
3. de kwaliteit van dit leefgebied duurzaam is verzekerd;
4. de omvang van de gunstige referentiepopulatie is bereikt (Favorable Reference Population, FRP) onder verwijzing naar de Rode lijst criteria D of E van de IUCN;
5. de populatie even groot of groter is als bij het van kracht worden van de Habitatrichtlijn;
6. het geschikte referentiegebied (Favorable Reference Range, FRR) bezet is;
7. een uitwisseling wordt bevorderd van individuen binnen de populatie c.q. tussen populaties (tenminste 1 genetisch efficiënte migrant per generatie) en
8. een efficiënte en robuuste monitoring is gegarandeerd.

Om vast te stellen of het doel van de Habitatrichtlijn wordt bereikt zijn dus gegevens nodig van grootte en trend van de populatie, het verspreidingsgebied (areaal, verbindingen naar

andere populaties), beschikbaarheid en kwaliteit van geschikt leefgebied (Eng. habitat) en de belangrijkste bedreigingen daarvan. Aanbevolen wordt om daartoe een robuust monitoringsprogramma op te zetten. Ingeval van de Wolf worden daarbij onderscheiden:

1. systematisch onderzoek naar sporen en prenten bij sneeuw;
2. genetische analyses;
3. huilimitaties (reactie van jonge Wolven);
4. verzamelen van sporen van aanwezigheid;
5. telemetrie;
6. analyse afschotgegevens en
7. autopsie.

Precieze schattingen van de populatieomvang van Wolven zijn lastig. Het is beter en praktischer zich daarbij te richten op het aantal reproducerende roedels. Voor voorbeelden en details over hoe de monitoring in Duitsland en andere Europese landen is opgezet verwijzen we naar Kaczenski et al. (2009), meer in het bijzonder naar het Hoofdstuk 5.3: Handboek Monitoring Wolf, pag. 53-65.

Onderzoek aan dode Wolven en prooidieren

Door gericht onderzoek te verrichten aan dood gevonden Wolven kan veel ecologische informatie worden achterhaald. Daarnaast kan onderzoek op mogelijke prooien van Wolven nadere indicaties verschaffen of de prooi daadwerkelijk door een Wolf of door een ander dier is gedood tezamen met ecologische informatie van het slachtoffer. Beide typen secties zijn hieronder uitgewerkt. Secties op prooien betekent veelal dat deze uit het veld worden verwijderd. Hoe met prooidieren om te gaan is een punt van aandacht, omdat Wolven soms nog dagen na het doden van een prooi daarbij kunnen terugkeren.

Secties op dode Wolven

Afhankelijk van de status van een dood dier kan er basaal of uitgebreid onderzoek worden verricht, gericht op een breed scala van aspecten. Primair zal een sectie een ecologische invalshoek hebben waarbij wordt gericht op aspecten die indicaties geven van geslacht, leeftijd, biometrie, conditie, doodsoorzaak, voedsel, voortplantingsstatus etc. Secundair kunnen monsters verzameld worden voor aanvullend onderzoek. Van een DNA monster kan na analyse op basis van toewijzingsonderzoek achterhaald worden wat de herkomstpopulatie is. Daarnaast kunnen monsters voor pathologisch en ecotoxicologisch onderzoek worden afgenomen en geconserveerd om, indien relevant, te achterhalen of het dier aan een infectie leed of belast was met verhoogde concentraties toxische stoffen, c.q. of het dier is vergiftigd. Bij verdachte omstandigheden kan het goed zijn een röntgenfoto van het dier te maken om illegaal afschot vast te kunnen stellen. Het is aan te bevelen om een protocol op te stellen waar een gevonden dier naar toe moet, hoe het wordt geconserveerd, wat er allemaal moet worden onderzocht en wie het coördineert.

Hiervoor verwijzende we ook naar de paragraaf Veterinaire aspecten in hoofdstuk 6.

Secties op vermoedelijk door Wolven gedode prooien

Het vaststellen van de aanwezigheid van een Wolf in Nederland zou wel eens kunnen geschieden door bevestiging dat een gevonden prooidier is gedood door een Wolf, zonder dat er een Wolf is gezien. Prooidieren met karakteristieke kenmerken van predatie door Wolven vormen zodoende een soort waarneming van de Wolf. Daarnaast zal er in geval van gedode landbouwhuisdieren in het kader van eventuele schadevergoeding vastgesteld moeten worden of het dier daadwerkelijk door een Wolf is gedood. Veeboeren in 18 westelijke staten in de Verenigde Staten rapporteerden het verlies van 1400 stuks vee als gevolg van predatie door Wolven, terwijl 1200 van de gerapporteerde gevallen plaatsvonden in gebieden waar geen Wolven voorkwamen (Fritts et al, 2003).

Enkele indicaties zijn karakteristiek om de predatorsoort te achterhalen. Hoektandafstand, plek op het lichaam waar een prooi is gegrepen, hoe er van een prooi is gegeten en daarnaast sporen, uitwerpselen en haren die op of nabij bij de prooi zijn gevonden zijn indicatief om welke predator het gaat. Daarbij moet worden opgemerkt dat zelfs deskundigen niet altijd in staat zijn om de predator te herleiden op basis van de aanwezige sporen (Fritts et al, 2003).

Behalve om te achterhalen door welk roofdier een dier is gedood, kan het ook vanuit ecologisch onderzoek interessant zijn om op het gedode dier een ecologische sectie verrichten (zoals in de bovenstaande alinea is uitgewerkt). Dit kan inzicht geven op wat voor type prooi een Wolf zich bij voorkeur richt (oud / jong / ziek).

Het wondbeeld aan de prooi dient dus zorgvuldig te worden vastgesteld. Er is een prooidiersleutel die werkt van buiten naar binnen (Kluth & Reinhardt 2011).

Wolf

Volwassen prooi: beten in strot of hals. Big/kalf: ruggebeet.

Volwassen Edelhert: Wolven jagen door te 'hetzen' waardoor de prooi zware wonden in de lenden, buik, flank en tenslotte in de neus en/of keel beet (stikken) kan oplopen. Geen krabsporen. Vreten: eerst buikholte. Blijft over: spijsverteringskanaal/pens e.d.

Lynx

Bijtsporen in de strot en krabsporen door de huid.

Eerste maaltijd: achterwerk, lenden. Blijft over: darm, huid, bot, kop.

Vos

Meerdere kleine bijt-wonden over het hele lichaam (als een 'schot hagel') en dito onderhuidse bloedingen.

Hond

Veroorzaakt grote wonden aan poten, lenden, buik, hals, overal, bijna willekeurig, slordige

'bijter'. Geen krabsporen.

Ook voor dit onderzoek geldt dat het is aan te bevelen om een protocol op te stellen waar een gevonden dier naar toe moet, hoe het wordt geconserveerd, wat er allemaal moet worden onderzocht en wie het coördineert.

Genetisch onderzoek aan de Wolf

Veel van het recente onderzoek aan Wolven geschiedt aan DNA sporen. Door uitwerpselen, haren en monsters van dode wolven te analyseren en in een databank te vergelijken kan inzicht verkregen worden in de populatiesamenstelling en -dynamiek, ouderschapsanalyse, dispersie (herleiden wat het herkomstroedel is van een zwerver), en geslacht. Recent is analyse aan dezelfde dataset om inzichten te krijgen in inteelt van kleine populaties die zijn ontstaan uit een gering aantal founders relevant gebleken (Liberg et al, 2010). In Nederland gebeurt vergelijkbaar populatie genetisch onderzoek aan de geïntroduceerde populatie Otters. Het is aan te bevelen om een protocol op te stellen hoe monsters genomen en geconserveerd moeten worden en wie analyse daarvan coördineert. Voor heel Duitsland wordt dit onderzoek gecoördineerd en uitgevoerd door het laboratorium van het Senckenberg Museum Frankfurt, locatie Gelnhausen (N. Stier, J. Teubner & V. Ludwig, pers med).

Verspreiding en bescherming

Aspecten aan de orde in dit hoofdstuk:

- j. de actuele populatieomvang en verspreidingsgebied in de ons omringende landen
- k. de kans op vestiging en mogelijke vestigingsplekken van de Wolf in Nederland (met bandbreedte) en waardoor deze worden beïnvloed
- d. beleid en wetgeving

4.1 Vervolg en herstel

Wolven (*Canis lupus lupus*; Eng.: Timberwolf of Gray wolf) hebben een Holarctische verspreiding (Mitchell-Jones et al. 1999). Ze leven in arctische omstandigheden maar ook in hete contreien als het Midden Oosten en Australië. Ze komen op alle continenten voor met uitzondering van Afrika en Latijns Amerika (Wilson et al. 2009). Er is nog enige discussie over het aantal ondersoorten van *Canis lupus* die uitgaan van verschillende invalshoeken als biometrie, morfologie en/of genetica. Wolven hebben een voorkeur voor uitgestrekte, open bossen, bijvoorbeeld voor toendra afgewisseld met bergen. In de Verenigde Staten werd de Wolf na de kolonisatie door de mens ten zuiden van de 48e breedtegraad nagenoeg uitgeroeid. In delen van Europa overkwam hem hetzelfde lot. Hij verdwijnt in de 16de eeuw uit het Verenigd Koninkrijk en Ierland en aan het einde van de 19e eeuw bijna geheel uit Frankrijk. In Duitsland werd de laatste Wolf geschoten in 1904 in de Lausitz. In Europa komen Wolven voor in zeer variabel habitat, met de hoogste dichtheden waar de prooibiomassa het hoogst is (IUCN 1999; Breitenmoser 1998). Wolven zijn m.a.w. niet habitat-specifiek, zolang er voldoende prooi is en ze worden getolereerd door mensen (Fuller et al. 1992; Haight et al. 1998). In de Italiaanse Abruzzes worden Wolven meestal tussen 800 en 2200 m waargenomen (Zimen & Boitani 1979).

In de 20ste eeuw was de Wolf in bijna geheel Europa uitgeroeid, met uitzondering van Rusland en delen van Europa waar de soort zich als gevolg van vervolging terugtrok in hoger gelegen berggebied (600-2400m), bijvoorbeeld Spanje en Portugal. Reden voor die vervolging was niet het gevaar voor de mens maar voor zijn vee. Als belangrijkste reden waarom de Wolf nooit verdween uit bijvoorbeeld Italië en Spanje wordt opgevoerd dat Wolf en mens daar langer hebben leren samen te leven (Mech & Boitani 2003; IFAW 2010; Arnold et al. 2011). Tot ongeveer 1800 werden in delen van Brabant en Limburg nog Wolvennesten met jongen aangetroffen. Rond 1810 zouden er nog kinderen door Wolven zijn gedood. Bij de daarop georganiseerde drijfjachten waaraan soms meer dan 4000 mensen deelnamen werden geen Wolven meer aangetroffen. Eind 19^e eeuw werd de

laatste Wolf geschoten in de provincie Limburg. Omstreeks 1897 werd nog een Wolf waargenomen bij Heeze (Okarma 1997). Inmiddels is de Wolf 150-200 jaar verdwenen uit Nederland. Die periode is lang genoeg om te bewerkstelligen dat kennis over de Wolf en over de wijze waarop kan worden samengeleefd kon verdwijnen. Kennis die elders in Europa nog en weer aanwezig is en waar wij van kunnen leren.

Vanaf het einde van de 20ste eeuw is de Wolf bezig aan een opmars vanuit de resterende brongebieden in Oost en Zuid Europa: naar schatting leven er nu ca. 20.000.

Duitsland

Vanaf 1990 keert de Wolf vanuit Polen terug in Duitsland. Ook de route vanuit Italië via Zwitserland wordt door Duitse onderzoekers voor de toekomst niet uitgesloten. In 2000 bevonden zich voor het eerst weer volwassen Wolven met jongen in Duitsland in de regio Lausitz (Saksen), grenzend aan Zuidwest Polen. Er is thans (2012) sprake van een West Poolse-Duitse populatie (Kluth & Reinhardt 2011). Dit jaar (2011) zijn in de territoria 33 welpen vastgesteld (www.Wolfsregion-Lausitz.de/ / www.nabu.de/). Buiten de regio Lausitz zijn er indicaties van Wolven waarvan er een aantal zijn bevestigd. In Mecklenburg-Vorpommern worden enkele solitaire Wolven aangetroffen. In Nedersaksen wordt sinds dit 2011 een Wolf waargenomen op het militair oefenterrein Munster-Noord, ten zuiden van Hamburg. Op basis van DNA is vastgesteld dat het een wijfje betreft met herkomst Lausitz. De solitaire Wolf die sinds 2008 in Hessen (Reinhardswald) leefde is dit voorjaar dood aangetroffen, waarschijnlijk als gevolg van een aanrijding. Eind februari 2012 werd een Wolf gefotografeerd in Rheinland-Pfalz (<http://www.nabu.de/aktionenundprojekte/wolf/woelfeindeutschland/bundeslaender/rip/index.html>). In mei 2012 werd hier een Wolf geschoten. De Wolven rukken tussen 2000 en nu met een snelheid van ca. 50 km/jr op richting Nederland.

Het totaal aantal volwassen Wolven in Duitsland wordt aanvang 2012 geschat op 100 dieren. In 2007 werden er zeven roedels vastgesteld en op dit moment (2011) zijn er 11 roedels en 1 territoriaal paar aanwezig, verdeeld over een aaneengesloten gebied van 4000 km² in Noord Oost Saksen en Zuid Brandenburg (regio Lausitz). Gemiddeld komt er dus jaarlijks ongeveer een roedel bij. Ervaringen in Polen en andere Europese landen hebben geleerd dat de Wolf zich ook thuisvoelt in het cultuurlandschap. Ze hebben geen 'wildernisnatuur' nodig (IFAW 2010). In figuur 1 is een overzicht weergegeven van het verspreidingsgebied van de Wolf in Duitsland en aangrenzend Polen.

Figuur 1: Verspreiding van de Wolf in Duitsland en aangrenzende landen, januari 2012 (bron: NABU)

Italië en Frankrijk

Het aantal Wolven in Italië wordt geschat op ca. 500-700 stuks. De grootste concentratie bevindt zich in Nationale Parken in de Abbruzen, Calabrië, Appenijnen en Alpen. Het totaal aantal schijnt met ca. 6%/jr toe te nemen, ondanks meldingen dat ca. 15%/jr omkomt in het verkeer. Wolven migreerden vanuit Italië naar Frankrijk waar de populatie nu geschat wordt op ca. 200 stuks.

Noorwegen, Zweden, Finland

Eind jaren '70 van de vorige eeuw werden de eerste waarnemingen van Wolven gedaan in Zweden. In 1982 bestond de populatie uit 2-4 dieren. Inmiddels bedraagt de Noors-Zweedse populatie ongeveer 325 Wolven waarvan ongeveer 2/3^e zich in Zweden ophoudt

(Liberg et.al., 2010). In Finland zijn ongeveer 500 Wolven. In de zuidelijke grensstreek tussen Noorwegen en Zweden, midden Zweden en in de grensstreek tussen Finland en Rusland komen de meeste Wolven voor.

Polen, Estland, Letland, Litouwen, Wit Rusland

Naast het grensgebied met Duitsland in Zuidwest Polen, komen wolvenroedels voor in geheel Midden en Noord Polen (Fig. 1). De populatie in geheel Polen wordt geschat op 750 Wolven (www.Wolfsregion-Lausitz.de; Jedrzejwskiet.al. 2010). In Estland, Letland, Litouwen en Wit-Rusland worden de populaties geschat op respectievelijk 230, 250, 210 en 1340 dieren (Jedrzejwskiet.al. 2010; zie ook onder "Enquête").

Oostenrijk, Zwitserland

De populatie in Oostenrijk en Zwitserland wordt in beide landen geschat op minder dan 10 dieren (http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_grey_wolf_populations_by_country#Europe)

België

In 2011 werden waarnemingen met foto's en filmbeelden gerapporteerd uit België (Ardennen).

4.2 Nederland

In 2011 werden waarnemingen met foto's gerapporteerd uit Nederland (Duiven, Veluwe). De waarnemingen zijn niet officieel bevestigd. De populatie in Duitsland is nog klein en zeker is dat de 'koplopers' veel gevaren hebben te duchten o.a. van verkeer, illegale praktijken, versnippering van habitat door infrastructuur voor gemotoriseerd verkeer, inteelt en hybridisatie met honden (IFAW, 2010).

Vaak wordt het opduiken van een dier en vestiging van de soort onder dezelfde noemer geschaard. Er is echter een belangrijk verschil tussen die twee, te weten dat in het eerste geval het om een of meer onafhankelijke individuen gaat die veelal vroeg of laat weer verdwijnen en in het tweede geval om ten minste één paar wat zich voortplant.

Kolonisatiefase

Als gevolg van de uitbreidende wolvenpopulatie in Duitsland en andere landen is het van belang indicaties te hebben over de vragen

- 1) of, waar en wanneer Wolven in Nederland kunnen opduiken en
- 2) waar ze zich eventueel zouden kunnen vestigen en welke de voorwaarden daarvoor zijn. Hierbij spelen een aantal factoren een rol die in onderstaande paragraaf worden uitgewerkt. Voor deze paragraaf is o.a. gebruik gemaakt van het hoofdstuk "Wolf social ecology" van Mech & Boitani, 2004. Overige gebruikte bronnen worden apart gerefereerd.

Territorium en dispersie

Wolven zijn territoriale dieren wat betekent dat ze veelal verblijven in een afgebakend gebied dat ze verdedigen tegen indringers. Een gevestigde Wolf in Saksen zal dus niet snel Nederland aandoen, daarvoor is het noodzakelijk dat Wolven gaan zwerven. Het proces waarin een jong dier het ouderlijk territorium verlaat en een eigen territorium probeert te vinden om zich daarin voort te planten noemen we dispersie. Dispersie is een essentieel proces waarbij individuen immigreren binnen ander populaties of waarbij geschikt nieuw leefgebied (opnieuw) wordt gekoloniseerd. Dispersiecorridors worden benut voor (eenrichtings)bewegingen van een individu of van een populatie vanuit ofwel de geboorteplek (bij juvenielen) of vanuit een bestaand voortplantingsgebied naar een nieuw (Groot Bruinderink & Lammertsma 2004). Het proces van dispersie is bij Wolven complex en van vele factoren afhankelijk. Vandaar dat hierbij tevens de sociale ecologie van Wolven wordt behandeld.

Vanuit de populatiedynamiek draait het bij Wolven voornamelijk om voedsel en veiligheid. Binnen het territorium is het noodzakelijk dat er veilige plekken zijn voor dagrustplaatsen en het nest. Ook de door mensen veroorzaakte sterfte (verkeer, afschot etc.) in de populatie is van invloed op de dynamiek. Is er voldoende voedsel dan kunnen er veel Wolven zijn en is het territorium klein. Is de gemiddelde prooigrootte groot (Wisent, Eland) dan is de roedelgrootte ook veelal groot. Binnen het territorium van een wolvenpaar worden de jongen van het voorgaande jaar (soms zelfs jaren) getolereerd, op voorwaarde dat er voldoende voedsel beschikbaar is. Zij maken dan deel uit van het roedel, verdedigen samen het territorium en zorgen voor voedsel. Het territorium wordt verdedigd primair via geurmarkeringen en huilen (vocaal), maar eventueel wordt een indringer met geweld verdreven of gedood. Vroeg of laat verlaten jongen het ouderlijk territorium. Dat kan al vanaf 5 maanden, de leeftijd dat ze in principe voldoende volgroeid zijn, maar Wolven kunnen zelfs op een leeftijd van ruim 3 jaar oud, de leeftijd dat ze echt volwassen worden, dispergeren. Gemiddeld vertrekken Wolven op een leeftijd van 11-24 maanden. De prikkel om te vertrekken is meestal de drang om zich voort te planten en/of voedselbeschikbaarheid. In het eerste geval moeten ze vertrekken doordat binnen een territorium in principe alleen het ouderlijk paar tot voortplanting komt en het dus niet wordt getolereerd dat een jong zich met een partner binnen het territorium vestigt. In dat laatste geval worden ze mede door de ouders verdreven aangezien voedselschaarste de onderlinge agressie verhoogt. Dispersie is ook afhankelijk van de situatie in de regio. Indien de voedselbeschikbaarheid goed is en het leefgebied zijn draagkracht heeft bereikt, zullen Wolven minder snel geneigd zijn om te vertrekken. Is er echter in de nabijheid geschikt en onbezet leefgebied voorhanden dan zal wegtrekken sneller plaatsvinden. Dispersie kan bij Wolven op verschillende manieren en kent opvallende uitersten. In sommige gevallen kiezen ze een bepaalde koers en lopen vervolgens honderden kilometers waarbij ze andere territoria met mogelijke partners passeren, potentiële lege

en geschikte gebieden passeren, volledig ongeschikte zoniet vijandige gebieden passeren, om zich uiteindelijk op grote afstand in geschikt leefgebied te vestigen. Dit noemen we gerichte dispersie (Eng.: directional dispersal). Andere Wolven maken min of meer uitstapjes in de regio waarbij ze enkele dagen tot enkele maanden wegblijven, soms zelfs elders met een andere Wolf gedurende een seizoen jongen grootbrengen, om vervolgens weer terug te keren in het ouderlijk territorium. Veelal maken jonge Wolven geleidelijke uitstapjes in de regio van tientallen kilometers in verschillende richtingen en van meerdere dagen waarbij ze af en toe weer even terugkeren om vervolgens definitief het ouderlijk territorium te verlaten (ongerichte dispersie).

Jonge Wolven kunnen kiezen uit meerdere strategieën om tot voortplanting te komen. De meest riskante en tevens weinig voorkomende strategie is het binnendringen van een ander territorium om te proberen de territoriumhouder in een gevecht te verslaan om vervolgens het territorium inclusief de partner over te nemen. Af en toe wordt een niet verwante Wolf 'geadopteerd' in een roedel waarin beide territoriumhouders nog in leven zijn. Een meer gehanteerde strategie is om onopvallend tussen de bezette territoria te verblijven en af te wachten. Indien een territoriumhouder sneuvelt, kan zijn plek snel door een dergelijke zwerver worden ingevuld. Een parallelle optie voor een onopvallende zwerver is dat als gevolg van voldoende voedselbeschikbaarheid er samen met een partner een nieuw territorium kan worden ingenomen tussen de bestaande territoria door van die territoria wat terrein af te pakken. Een variant van deze laatste strategie is dat in sommige gevallen een roedel zo groot is geworden dat een territorium wordt opgesplitst. Daar staat tegenover dat in gevallen van voedselschaarste het ook voorkomt dat roedels een buurterritorium binnendringen, de dominante dieren doden en het terrein innemen. Ten slotte komt het ook incidenteel voor dat een compleet roedel op dispersie gaat en elders een nieuw territorium inneemt. Kortom, veel strategieën die afhankelijk lijken van het persoonlijke karakter van een Wolf, maar sterk beïnvloed worden door voedselbeschikbaarheid en (on)natuurlijke sterfte in de populatie.

Dispersieafstand

Wolven zijn in staat om honderden kilometers af te leggen waarbij snelwegen en rivieren worden overgestoken en ongeschikt leefgebied wordt gepasseerd. Dit is vooral het geval bij Wolven die gerichte dispersie vertoonden. Een voorbeeld daarvan is de met een GPS-zender uitgeruste Wolf 'Alan' die in 86 dagen 1200 km wist af te leggen en zodoende vanuit de Lausitz Wit-Rusland bereikte (MUGV, 2010; Sürth et al. 2011). De meeste Wolven blijven binnen het verspreidingsgebied van de soort of aan de randen daarvan waarbij ze zich nabij niet verwante territoria ophouden in de hoop daar een leegvallende plek te kunnen innemen of een partner te ontmoeten. Van de met een GPS-zender uitgeruste Wolf 'Karl' kon vastgesteld worden dat hij begin maart een verkenningstochtje van ruim 150km in Noordwestelijke richting vanuit de Lausitz maakte om begin april weer

in het ouderlijk territorium op te duiken (MUGV, 2010). Wolven kunnen met gemak 75km per nacht afleggen.

Leeftijd- en geslachtsverschil in dispersie

Zoals hierboven al vermeld is er geen vaste leeftijd waarop Wolven het ouderlijk territorium verlaten. Gemiddeld is dat rond een leeftijd van 11-24 maanden, maar de vastgestelde uitersten zijn 5 maanden tot 5 jaar. Vanuit inteeltvermijdend gedrag is het dispersiegedrag bij veel dieren vaak verschillend tussen de geslachten. Bij roofdieren trekken jonge mannen vaak verder weg dan de wijfjes. Bij Wolven is dit niet altijd aan de orde; beide geslachten kunnen ver weg dispergeren, maar ook dat blijkt te variëren. In Scandinavië zijn het vooral de mannen die verder weg trekken (Liberg et al 2010).

Periode van dispersie

Wolven kennen geen vaste periode waarin de dispersie plaatsvindt. Het kan ten alle tijde gebeuren, maar kent wel een piek in de herfst/vroege winter en in het voorjaar rond de periode waarin de jongen worden geboren.

Dispersierichting en sturende factoren

De richting waarin Wolven dispergeren zal in homogeen landschap random zijn. Dit is echter zelden de situatie zodat er toch wel enige sturing aan dispersie ten grondslag ligt. Vaak zijn dat landschapselementen als steile bergketens, maar dat kan ook ongeschikt/vijandig leefgebied zijn. De indruk bestaat dat de richting voor Wolven vooral wordt beïnvloed door de kans op het vinden van paringspartners en minder gericht is op geschikt leefgebied. Zoals al aangegeven worden Wolven op dispersie niet altijd afgeschrikt door minder geschikt leefgebied als urbane gebieden met veel infrastructuur en hekwerk, zodat ze dus in principe overal kunnen opduiken. Volgens Norman Stier (contactpersoon Wolf Mecklenburg-VP) lijken Wolven net als Wasbeerhonden doelgericht te dispergeren.

Kolonisatie van nieuwe gebieden

Leefgebieden die nog niet door Wolven zijn bezet kunnen op meerdere manieren worden gekoloniseerd. Meestal zal het gebeuren door geleidelijke uitbreiding van het bestaande leefgebied zoals op dit moment in Duitsland rond de Lausitz gebeurt. Op basis van de olievlek-achtige uitbreiding van het wolvenverspreidingsgebied en het aantal gevestigde paren en roedels is het waarschijnlijk dat de meeste jongen zich in geschikt leefgebied aangrenzend van het bestaande territoria hebben gevestigd. Een tweede methode is gerichte dispersie door een eenling. In meerdere gevallen (o.a. Noordwest Montana jaren '80; Zweden jaren '80) is vastgesteld dat dergelijke eenlingen vroeg of laat toch aanvulling krijgen en tot voortplanting weten over te gaan zodat er een nieuwe populatie op afstand kan ontstaan. Dit wordt versterkt indien het leefgebied bestaat uit een afwisselend landschap van 'wildernis' en door mensen gedomineerd landschap. In dergelijke situaties

versnipperen ook de verschillende roedels zich over het landschap zonder aangrenzend te zijn. Veelal zullen Wolven zelf ervoor kiezen om hun territorium in meer onbegaanbare gebieden te vestigen maar het is mede waarschijnlijk dat door mensen veroorzaakte sterfte daarbij een rol speelt. Wolven die zich langdurig ophouden in gebieden met veel menselijke activiteit lopen een groot risico in het verkeer of door illegale vervolging te sneuvelen.

Voorbeeld van kolonisatie door Wolven van Zweden en Noorwegen (Liberg et al, 2010)

Aangezien Nederland niet grenst aan het huidige verspreidingsgebied zullen Wolven vooralsnog alleen door gerichte dispersie ons land aan doen. De wijze waarop de populatie in Zweden en Noorwegen is ontstaan is daarom illustratief. Dit is niet alleen het geval vanuit het type dispersie, maar ook doordat het huidige leefgebied in Zweden en Noorwegen gekenmerkt wordt door rustige natuurgebieden afgewisseld met matig- tot zelfs sterk door mensen ingericht landschap. Aangenomen wordt dan eind jaren '60 de Wolf uit Scandinavië is verdwenen. Eind jaren '70 werden de geruchten van de aanwezigheid van Wolven sterker en in 1983 werd de eerste voortplanting door biologen vastgesteld. DNA onderzoek wees uit dat de ouders afkomstig waren uit de Fins-Russische populatie, of te wel de dieren hebben waarschijnlijk via gerichte dispersie van meer dan 800 km het huidige verspreidingsgebied bereikt (Fig.1). Het paar produceerde nog twee jaar jongen totdat in 1985 het wijfje werd gedood door een schapenboer. Het daaropvolgende jaar verdween ook de wolf (reu). Vervolgens werden er wel weer jongen vastgesteld. Uit genetisch onderzoek bleek dat het om jongen van dat paar ging die nu zelf paren hadden gevormd. De verdeling van de roedels over het landschap is niet overal aaneengesloten maar ook enigszins gefragmenteerd. Dit wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de heterogeniteit van het landschap waarbij Wolven zich vestigen in rustige, minder toegankelijke gebieden en juist niet in door mensen benut gebied. De belangrijkste doodsoorzaak is direct of indirect het gevolg van menselijk handelen en mogelijk speelt dit een grote rol waardoor Wolven zich niet weten te handhaven in urbane gebieden (Liberg et al, 2012). Uit zenderonderzoek, aangevuld met DNA analyse van uitwerpselen, kon worden afgeleid dat de meeste jonge Wolven dispergeren op een leeftijd van ca. 1 jaar oud. Gerichte dispersie werd vooral bij mannen vastgesteld, maar ook incidenteel bij wijfjes. Van 68 Wolven die zich wisten te vestigen en tot voortplanting kwamen bleek er slechts een gering dispersieverschil in afstand tussen mannen (gemiddeld 167 km, bereik 34-422km) en wijfjes (gemiddeld 130km, bereik 15-345km). De relatief jonge leeftijd waarop Wolven disperseerden en de relatief grote dispersieafstand is waarschijnlijk het resultaat van de lage dichtheid in combinatie met veel grote geschikte gebieden zonder Wolven en de grote hoeveelheid beschikbaar voedsel. De meeste dispersers vestigden zich vroeg of laat in geschikt leefgebied of sloten zich aan bij een solitaire gevestigde Wolf van het andere geslacht. Meestal betrof een wolvijn een territorium waarna een man zich

aansloot. Een van de dochters van het oorspronkelijke paar dispergeerde ongeveer 250km in Noordoostelijke richting in 1985 om in 1991 daar te paren met een man vanuit de Fins-Russische populatie. Genetisch onderzoek aan uitwerpselen van de Wolven maakte het mogelijk om de hele stamboom en opbouw van de populatie in kaart te brengen, vergelijkbaar als in Nederland met de otterpopulatie gebeurt. De Scandinavische Wolvenpopulatie was tot 2008 afkomstig van slechts 3 founders. Inteelt is dan ook een van de grootste bedreigingen en beheer van de populatie is dan ook sterk gericht op het genetisch vitaal houden van de populatie. Gezien de kleine kans dat een dispergerende Wolf richting de Scandinavische populatie migreert, in combinatie met de grote kans om onderweg te sneuvelen (illegaal, maar ook met overheidstoestemming), maakt dat er nu een verhitte discussie gaande is over het voorstel om 'vers bloed' middels translocatie aan de ingeteelde populatie toe te voegen.

Gedrag van solitaire Wolven, of 'lone wolves'

Solitaire wolven, in het Engels bekend als 'lone wolves', betreffen ongepaarde dieren die zich ergens vestigen of rond blijven dolen in afwachting van een geschikt territorium en partner. Bekende lone wolves betreffen veelal Wolven die na gerichte dispersie ver van het bekende verspreidingsgebied zich vestigen, bijvoorbeeld het wijfje op Militair oefenterrein Munster-Noord ten Noorden van Hannover. Lone wolves die zich als surplus dieren tussen gevestigde territoria, of aan de rand daarvan, ophouden vallen veel minder op. Gezien de grote variatie in dispersie en vestigingsgedrag van Wolven is ook bij deze Wolven veel onduidelijk over de permanentheid van de vestiging. Een veranderende situatie met betrekking tot veiligheid, voedsel en daarnaast voortplantingsambities kunnen aanleidingen vormen voor Wolven om zich te verplaatsen.

De kans dat een Wolf Nederland zal aandoen

Vanuit Duitsland

Gezien de snelheid van kolonisatie van Wolven in de Lausitz, het toenemende aantal jongen wat op dispersie zal gaan en de grote actieradius van Wolven is het niet uitgesloten dat Wolven Nederland weten te bereiken. Of dat ook daadwerkelijk gebeurt, zal voorlopig voornamelijk berusten op toeval. Vooral nog is er qua rust, voedsel en aan een geslotenheid voldoende geschikt en onbezet habitat voor Wolven in Duitsland en Polen aanwezig. Het is dan ook de verwachting dat de meeste Wolven zich in de komende jaren in de nabijheid van het bestaande verspreidingsgebied zullen vestigen. Op basis van het aantal zich op afstand van het bestaande verspreidingsgebied gevestigde Wolven (Fig. 1) komt gerichte dispersie vanuit de Lausitzpopulatie regelmatig voor. Vervolgens moet een Wolf de juiste koers hebben, onderweg niet op enigerwijze afgeschrikt worden om van die koers af te wijken en niet sneuvelen. Voor een Wolf in de Lausitz is het zo'n 500-600 km naar de Nederlandse grens. Gaandeweg westwaarts wordt het landschap steeds urbaner en dus minder optimaal voor Wolven. Onderweg komt een Wolf wel geschikte natuurgebieden tegen met voldoende voedsel, maar ook voor een Wolf zeer vijandige

steden, snelwegen et cetera. Wolven hoeven zich daarvoor niet te laten afschrikken blijkt uit data van gezenderde Wolven. Wolven lijken zonder veel problemen snelwegen inclusief afrastering te kunnen passeren waarbij tevens overgangen worden benut (N. Stier, pers med.).

De op 200 km van de grens met Groningen in de regio Munster gevestigde Wolf blijkt een wijfje te zijn. De kans is groot dat een passerende Wolf van het mannelijke geslacht die haar weet op te merken zich bij haar zal voegen en dus niet door zal lopen in de richting van de Nederlandse grens. De kans dat er vervolgens het jaar daarop jongen geboren worden is groot en de kans dat een van die jongen Nederland zal aandoen is gezien de geringere afstand ook weer groter. In 2011 zijn er tenminste 50 welpen geboren. Dat aantal lijkt toe te nemen en dus ook de kans dat een dispergerend dier in de richting van Nederland zal uitzwerven (N. Stier, pers med.). Al met al is het niet te voorspellen wanneer en hoe frequent een Wolf Nederland zal aandoen. Gezien de uitbreiding van de Duitse populatie is het echter niet onwaarschijnlijk dat dat zich binnenkort of in de komende jaren zal voordoen.

Vanuit Frankrijk/België

Enige decennia terug bereikte de Wolf vanuit Italië Frankrijk. In Frankrijk bevinden zich thans naar schatting ruim 200 Wolven, op basis van observatie en genetische signatuur. De Wolf is nu aanwezig tot in de Noord-Franse Alpen en in de Oost-Pyreneeën (ook weer Italiaanse, geen Spaanse, signatuur). Hij wordt sinds 2006 ook gesignaleerd in andere bergmassieven zoals het "Massif Central" (Auvergne) en, vooral 's winters, in de daaromheen liggende vlaktes met landbouwcultuurgrond. Voorwaarde lijkt dat de Wolf zich kan terugtrekken in nabijgelegen natuur/bergbieden. De wolvenpopulatie neemt sinds 1992 geleidelijk toe: 1993-2000: toename gemiddeld +22%/jaar; 2000 - 2006: totaal +15%. Sindsdien gemiddeld een verdubbeling elke 5 jaar. Dat houdt in dat de Wolf ook vanuit Frankrijk/België op den duur Nederland kan aandoen.

Algemeen

Daarnaast zijn er de gerichte dispersers. Welk deel van de populatie dit type gedrag zal vertonen en hoe afhankelijk dat is van factoren als geschikt- en onbezet leefgebied, individueel gedragstype, inteeltvermijdend gedrag et cetera is onduidelijk. Door een modelstudie kon worden aangetoond dat de aanwezigheid van ecoducten van belang is voor de vestigingskans (Potiek 2012). Hoe een Wolf beslist om door te lopen, af te buigen, terug te keren of zich ergens te vestigen is onduidelijk. Door mensen veroorzaakte sterfte vormt de belangrijkste doodsoorzaak voor Wolven, vooral voor dispergerende dieren. Dit kan verkeerssterfte zijn maar ook illegaal afschot, vergiftiging en andere vervolgingsmethoden. Niet uitgesloten word dan ook dat de kolonisatie van voormalig leefgebied door de Wolf sterk geremd wordt door juist die illegale bestrijding. Aan de Scandinavische wolvenpopulatie werd onderzoek verricht naar de rol van illegale

bestrijding op de kolonisatie. Daarbij werden zowel de aantoonbare gegevens gebruikt, maar ook met een model berekend wat de uitval waarschijnlijk is geweest. Ongeveer de helft van de bekende doodsoorzaken was terug te voeren op illegale bestrijding terwijl de modelanalyse aangaf dat dat twee derde zou moeten zijn. Tevens werd vastgesteld dat de populatie een viervoud zou zijn geweest indien illegale bestrijding niet zou plaatsvinden. De resultaten werden gepubliceerd onder de veelzeggende titel "Shoot, shovel and shut up", of te wel "schiet, begraaf en mondje dicht" (Liberg et al, 2012).

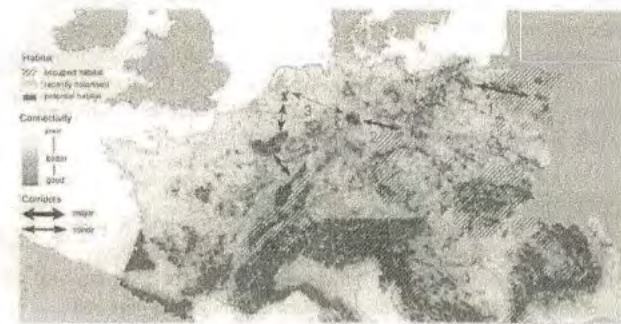
Voedselaanbod bepalend?

Het blijkt dat migrerende Wolven neigen naar het vangen van kleinere prooien zoals Reeën (Glenz et al. 2001). Waarschijnlijk omdat ze op zichzelf zijn en niet vanuit roedverband kunnen jagen. Dit heeft hij dan gemeen met de Europese Lynx (*Lynx lynx*) voor wie Ree in veel gebieden het stapelvoedsel is. Een aantal jaren terug werd een inschatting gemaakt van de routes waarlangs de Lynx Nederland zou kunnen bereiken, op basis van de geschiktheid van gebieden in Midden en West Europa voor zijn belangrijkste prooi, het Ree. Het resultaat daarvan staat in figuur 2 en 3.

Figuur 2. Geschiktheid van gebieden in Nederland e.o. voor Reeën, naar verwachting een belangrijke prooidiersoort voor dispergerende Wolven.

Figuur 3. Mogelijke routes waarlangs de Wolf Nederland zou kunnen bereiken op basis van geschiktheid van gebieden voor Reeën, naar verwachting een belangrijke prooidiersoort (Groot Bruinderink & Lammertsma 2004).

De meest effectieve corridors omvatten het gebied tussen Noordoost en Noordwest Polen (1), het gebied van West Polen, langs de zuidkant van Berlijn richting Harz (2) en het gebied tussen Zuidoost België en de Frans-Zwitserse Vogezen en Jura (3).

Afgaande op de kwaliteit van het leefgebied voor Reeën is het niet goed mogelijk gebieden aan te wijzen langs de Nederlands-Belgische of Nederland-Duits grens die er uitspringen als in dit opzicht extra kansrijk. Vanuit België lijkt het meest voor de hand liggend Zuid-Limburg en Zuidoost-Brabant. Vanuit Duitsland loopt de meest waarschijnlijke corridor om het Ruhrgebied heen naar de provincies Gelderland en Overijssel.

Bewegingen van Edelhert, Wild zwijn en Europese wilde kat

In diverse studies werd de geschiktheid van het leefgebied voor het Edelhert in beeld gebracht (o.a. in Groot Bruinderink et al. 2002). Bezien vanuit de geschiktheid van leefgebied in Nederland en de ruimtelijke samenhang daarvan met bestaand leefgebied in Duitsland en België, werd verondersteld dat dispergerende Edelherthen ons land zouden binnen komen in het grensgebied van Duitsland/België met Limburg, Gelderland en Overijssel. Latere waarnemingen bevestigden dit.

Uit een recente studie naar de genetische verwantschap tussen diverse subpopulaties van Wilde zwijnen in Limburg, België en Duitsland, konden migratiewegen vanuit België en Duitsland richting Zuid en Midden Limburg worden vastgesteld (Jansman et al. 2012, in prep.).

Het gebied ten westen van de lijn Hamburg, Bremen en Köln is in de optiek van de Bund

für Umwelt und Naturschutz Deutschland ongeschikt is als 'Biotopverbund' voor de Europese Wilde kat (BUND 2011). Wel duikt deze de laatste jaren incidenteel op in het grensgebied tussen Limburg en België (2002 (waarneming.nl, doodgereden Vaals; Mulder 2006). Dit zou een Wolf ook kunnen doen (Fig. 3).

Conclusie kans op opduiken in Nederland

Tot op heden werd in Duitsland geen analyse gemaakt welke landschapsstructuren of -elementen in enig opzicht sturend zijn voor de migratie van Wolven (Reinhardt & Kluth 2007). Er bestaan wel aanwijzingen dat de mate waarin gebieden door mensen worden frequent worden bezocht bepalend is. Mogelijk is een bepalende factor ook het voorhanden zijn van geschikte terugtrekgebieden (grootschalige bossen, heidegebieden of zelf akkerbouwgebieden). In Duitsland wordt het actuele verspreidingsgebied gekenmerkt door een zeer lage bevolkingsdichtheid (Reinhardt & Kluth 2007). Analyses geven aan dat tussen het huidige verspreidingsgebied in Duitsland en Nederland dit soort gebieden ontbreken. Ook als gekeken wordt naar het aanbod aan wilde hoefdieren, belangrijk voedsel voor de Wolf, is dit tussenliggende gebied minder geschikt voor Wolven dan bijvoorbeeld gebieden elders in Duitsland en Polen (Reinhardt & Kluth 2007).

Het is niet onwaarschijnlijk dat migrerende Wolven vergelijkbare routes als Edelhert, Lynx en Europese wilde kat zullen kiezen. Deze laatste hebben met elkaar gemeen dat ze niet strikt zijn gebonden aan grootschalige natuur, maar ook het cultuurlandschap benutten. Voor Wolven is daarbij de dichtheid van het wegennet niet discriminerend (Mech et al. 1988). Wel zijn de aanwezigheid van rust en uitgestrektheid harde eisen van Wolven om zich permanent te vestigen (Sürth et al. 2011). Dit laatste vinden Wolven behalve in Limburg ook in het grensgebied met Duitsland in Groningen en Drenthe. Het is op voorhand niet aan te geven waar en wanneer de eerste Wolf(f)ven in ons land zal/zullen opduiken.

Vestigingsfase

Territoriale vestiging inclusief voortplanting wordt in dit rapport gehanteerd als kenmerkend voor de vestigingsfase. De overgang tussen de komst van een individuele zwerver en de vestigingsfase van meerdere dieren is vaak een grijs gebied. Een individu kan zich vestigen en een voortplantend paar kan weer verdwijnen. Het moge duidelijk zijn dat vestiging een vervolg is op kolonisatie en veelal op natuurlijke wijze volgt op het frequenter opduiken van in dit geval Wolven in Nederland die vervolgens langdurig weten te overleven. Voor vestiging in Nederland zijn enkele factoren van belang: veilige gebieden en voldoende voedsel. Bijna overal in Nederland bevinden zich in het buitengebied Reeën, lokaal aangevuld met Edelhert, Wild zwijn, Damhert, Moeflon, paard, pony, geit, schaap en rund. Wij denken dan ook dat voor Wolven de belangrijkste beperkende factor de onnatuurlijke sterfte zal zijn. Nederland heeft 's werelds dichtste net van wegen en

spoorwegen. Ook het verkeersvolume (aantal passages per tijdseenheid) is groot (Groot Bruinderink et al. 2012). Als gevolg van de grote actieradius van Wolven zullen dagelijks veel (spoor)wegen overgestoken moeten worden met alle risico's van dien. Op het gunstig effect van ecoducten werd hierboven al gewezen (Potiek 2012). Daarnaast is het niet uitgesloten dat Wolven in Nederland illegaal bestreden zullen worden, zoals nu het geval is met bijvoorbeeld Vos en roofvogels (Jansman 2000). Ook in Scandinavië en Duitsland vindt illegale vervolging plaats, ondanks wettelijke bescherming en hoge straffen (Liberg et al. 2010 & 2012).

Levensvatbare populatie

Kramer-Schadt et al. (2005) berekenden dat voor een levensvatbare populatie Lynxen minimaal 10 adulte wijfjes en 5 adulte mannetjes nodig zijn vanuit een demografisch gezichtspunt. 500 (!) Wolven wordt door Ebenhard (1999 in Boman 2000) gezien als minimum grootte voor een geïsoleerde levensvatbare populatie wanneer genetische aspecten worden meegenomen. De Wolven op Isle Royale leven al decennia lang als gesloten populatie op een relatief klein oppervlak. Berekeningen van de effectieve populatiegrootte geven aan dat $N_e = 3.8$ (Vucetich & Peterson 2004). De mate van inteelt is hoog maar hoewel inteeltverschijnselen zijn waargenomen (vervormingen van botten in de ruggengraat, pootdeformaties) lijkt van inteeltdepressie geen sprake. Kleine geïsoleerde populaties kunnen dus decennia lang blijven bestaan, maar extinctie en genetische drift is een zeer variabel proces.

Conclusie mogelijke vestiging

De kans op vestiging van een wolvenpaar in Nederland, inclusief voortplanting, hangt dus samen met de kans op succesvolle dispersie van tenminste twee Wolven van verschillend geslacht en de kans om binnen ca. een jaar te sneuvelen: een klein plusje vermenigvuldigd met een grote min. Vooralsnog wordt de vestigingskans als minimaal beschouwd aangezien de kans op het opduiken van één Wolf in Nederland klein is, de kans dat het er twee zijn en tevens van verschillend geslacht nog veel kleiner is en ten slotte de kans dat een dier binnen een jaar zal sneuvelen als zeer groot wordt ingeschat. Vestiging in Nederland kan waarschijnlijker worden indien er met regelmaat Wolven vanuit de buurlanden zullen opduiken, ook vanuit de invalshoek van een genetisch levensvatbare populatie. Vervolgens is als gevolg van de te verwachten hoge sterfte waarschijnlijk dat de Nederlandse populatie ook op de lange termijn afhankelijk zal blijven van immigratie om zichzelf in stand te houden.

Effect van 'opduikgebied' en 'opduikvorm' op onderzochte facetten

Hierboven hebben we aangegeven dat er een onderscheid bestaat tussen de fase van incidentele zwervers en de fase van vestiging van Wolven. In het eerste geval is er sprake van het onregelmatig opduiken van, meestal, een enkele Wolf die dan ook weer kan

verdwijnen. In het laatste geval heeft zo'n Wolf een partner van het andere geslacht gevonden en hebben beide zich gevestigd in een afgebakend gebied. Welk gebied dit in Nederland zal zijn is onvoorspelbaar en dus kunnen we niet nader ingaan op een eventueel effect van vestigingsgebied op de facetten a t/m e genoemd onder de paragraaf Vraagstelling (zie Hoofdstuk 1 Achtergrond en doelstelling).

Wel is zeker dat het effect op de facetten a t/m e in de fase van 'een enkele zwerver' fundamenteel anders zal zijn dan in de fase waarin vestiging heeft plaatsgevonden en de presentie van Wolven met hun nakomelingen structureel is geworden. Echter, het is lastig om beleid te voeren op Wolven die incidenteel in ons land opduiken en dan weer verdwijnen. Het nemen van 'ad hoc' maatregelen als reactie daarop, behelst het risico toch nog verrast te worden wanneer er sprake is van vestiging. En, zoals hierboven aangegeven, kunnen kolonisatie- en vestigingsfase geruisloos in elkaar overgaan. We kunnen de komst van de Wolf naar Nederland niet uitsluiten. Een goede opvang van deze Wolven, ook van een *lone wolf* die zich vestigt in Nederland, hoort daar bij (Habitatrichtlijn, Conventie van Bern). In dit opzicht bevelen wij aan het onderscheid in fasen te verlaten en daarvan uit te gaan. Proactief beleid betekent dus voorbereid zijn op vestiging.

4.3 Beschermingsstatus van de Wolf

Europa

Habitatrichtlijn en Conventie van Bern

In de EU-lidstaten wordt de Wolf streng beschermd door Europese wetgeving in de vorm van de Habitatrichtlijn en de Conventie van Bern.

IUCN

Door de World Conservation Union (IUCN) is de Wolf geclassificeerd als soort van 'Least Concern' in Europa. De reden hiervoor is dat, ondanks het gegeven dat de soort bedreigd is of kwetsbaar op nationaal niveau in Zweden/Noorwegen, Duitsland en Frankrijk, op Europese schaal aantallen en verspreiding toenemen. In een aantal Europese landen mogen Wolven legaal zonder 'quotum' worden bejaagd: Rusland, Oekraïne, Macedonië en Albanië. Een beperkte legale jacht is toegestaan in Finland, Noorwegen, Zweden, Litouwen, Letland, Estland, Bulgarije, Roemenië, Slowakije en Spanje.

CITES

CITES, de overeenkomst betreffende de internationale handel in bedreigde in het wild levende dier- en plantensoorten, trad in werking in 1975 en is sindsdien één van de meest belangrijke internationale overeenkomsten voor de bescherming van soorten. De Wolf is ook beschermd uit hoofde van CITES (Publicatieblad van de Europese Unie 12.08.2010).

Beneluxbeschikking

De Wolf is niet opgenomen in de Beneluxbeschikking. In de definities van 'wild', waarbij wild is onderverdeeld in vier categorieën onder de nationale wetgeving, is de Wolf niet terug te vinden.

Nederland

Het is onzeker of de huidige wetgeving en het huidige regeringsbeleid over de Wolf voldoende houvast bieden voor een succesvolle 'terugkeer' (Trouwborst & Basmeijer, 2010a; b). De Europese wetgeving verplicht Nederland actieve beschermingsmaatregelen te nemen op het gebied van de bescherming van de soort en van de leefomgeving. De Wolf is volgens Nederlandse wetgeving beschermd onder de Flora- en Faunawet. Doordat deze wet a) een uitwerking is van de Europese Habitatrichtlijn, b) de Wolf op Bijlage IV van de Habitatrichtlijn staat en c) Nederland niet onder de uitzonderingsgebieden valt, geldt dat de Wolf in Nederland strikt beschermd is. Door deze regelgeving aangaande soortbescherming is afschot van de Wolf illegaal en dus strafbaar (Wolven in Nederland, 2011).

Als de Wolf op eigen kracht Nederland bereikt, dient deze als een inheemse soort gezien te worden en niet als een invasieve exoot (Trouwborst & Basmeijer, 2010). Zoals gezegd dient hij strikt beschermd te worden. Dit komt voort uit de passieve soortenbescherming die immers van rechtswege in werking treedt zodra de Wolf Nederland binnenkomt (Trouwborst & Basmeijer, 2010). Wat betreft de actieve soortenbescherming kan worden vastgesteld dat er geen soortenbeschermingsplannen voor grote roofdieren bestaan en dat de Wolf zodoende niet geselecteerd is voor actieve bescherming als onderdeel van de zogenaamde leefgebiedenbenadering (Ministerie van LNV, 2007, als geciteerd in Trouwborst & Basmeijer, 2010). Landen met gevestigde populaties zijn verplicht conform de Conventie van Bern een wolvenbeschermingsplan op te stellen. Nederland zou in het kader van proactieve beleidsvorming - voordat een wolvenpopulatie zich hier heeft gevestigd - een wolvenbeschermingsplan kunnen opstellen i.s.m. provincies en buurlanden.

De Wolf staat ook nog niet op de lijst van de 329 soorten die actieve bescherming genieten en er is nog geen sprake van voorlichtingscampagnes of grensoverschrijdende wolvenbeschermingsplannen. Er zijn, zoals gezegd, onder de Natuurbeschermingswet uit 1998, tot op heden geen Natura 2000-gebieden voor de Wolf aangewezen in Nederland (Trouwborst & Basmeijer, 2010). Daar komt bij dat de Wolf, vanwege zijn grote ruimtebehoefte, een typisch voorbeeld is van een diersoort waarvan het instellen van slechts één beschermd gebied van beperkte omvang in Nederland niet afdoende is (Trouwborst & Basmeijer, 2010). Hierdoor zijn de voorgeschreven generieke

beschermingsmaatregelen, die voortkomen uit internationale en Europese instrumenten, des te belangrijker (Trouwborst & Basmeijer, 2010).

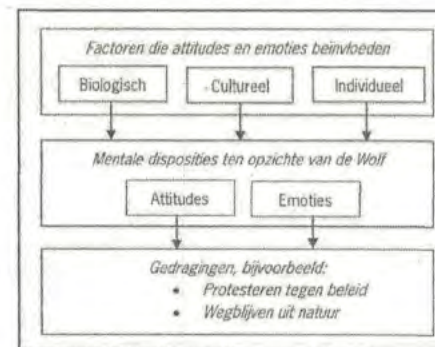
Per 1 januari 2014 krijgen de provincies de verantwoordelijkheid voor het natuurbeleid middels de eerder aangekondigde Wet Natuur en de aangepaste Wet Inrichting Landelijk Gebied (WILG). Vanaf dat moment nemen de provincies ook financieel verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de beheermaatregelen. De enige uitzondering daarop is dat het rijk in beginsel verantwoordelijk is voor het agrarisch natuurbeheer buiten de EHS als onderdeel van de EU-hectaretoeslagen. De provincies zullen verantwoordelijk zijn voor het beheer van de EHS. Onderdeel van het beheer zijn het (agrarisch) natuurbeheer binnen de EHS, ganzenbeheer, Faunafonds, functieverandering en effectgericht beheer. Het is aan de provincies of zij nog aandacht zullen besteden aan beleidsonderwerpen uit het huidige ILG zoals de leefgebiedenbenadering, overige natuur en robuuste verbindingen. Van belang is dat de beoordeling van de toelaatbaarheid van activiteiten die schadelijk zijn voor de instandhouding van dier- of plantensoorten naar de provincie gaat. Het gaat hierbij om zaken betreffende de Vogel- en Habitatrichtlijn, de verdragen van Bonn en Bern en een verbod op het doden van gewervelde dieren (met ontheffingsmogelijkheid). Maar ook over specifieke onderdelen van het jachtregime als sluiting van de jacht en de zorg om de stand van invasieve exotensoorten tot nul te brengen, het verlenen van een ontheffing van het verbod op uitzetten van dieren, het verlenen van een tegemoetkoming in geleden schade, de behandelingen van voorgenomen houtkap ende zorg voor de instandhouding van de biologische biodiversiteit binnen de EHS.

Attitudes, emoties en communicatie

Aspect aan de orde in dit hoofdstuk:

e. gevoelens en attitudes van burgers en afwegingen en emoties die hierbij een rol spelen

Dit hoofdstuk geeft een review van de literatuur over attitudes en emoties tegenover de Wolf. Anders gezegd: wat vinden (cognitief) en voelen (affectief) mensen van de Wolf? Tevens wordt de vraag gesteld wat dit betekent voor communicatie vanuit de overheid. Attitudes en emoties zijn kenmerken van de individuele psyche (mentale disposities; Fig. 4). Ze kunnen daarmee van persoon tot persoon verschillen. Maar er zijn ook overeenkomsten tussen bijna alle mensen in hun psychische relaties met de Wolf. Deze worden namelijk mede bepaald door biologische factoren, dat wil zeggen genetisch vastgelegde neigingen. Mensen hebben bijvoorbeeld een aangeboren neiging om emotioneel te reageren op dieren, en zeker op grote predatoren zoals de Wolf (Jacobs, 2009). Naast biologische factoren zijn ook culturele factoren van invloed. Mensen die zijn opgegroeid in een land met een grote jachttraditie, zoals bij voorbeeld Canada, kunnen andere attitudes ontwikkelen dan mensen die in een land met een minder belangrijke jachttraditie zijn opgegroeid, zoals Nederland. Dit onder invloed van verhalen en voorbeeldgedragingen waarmee men in aanraking komt. Maar ook binnen een enkel land zijn deze culturele factoren niet altijd homogeen. Kinderen van biologen horen andere verhalen dan kinderen van modeontwerpers.

Figuur 4: Psychische relaties met de Wolf (gemodelleerd naar Jacobs, 2006)

Een derde groep factoren die attitudes en emoties mede vormen zijn individuele factoren. Hiermee wordt bedoeld het verleden van de persoonlijke ervaringen (de biografie van een persoon). Het zien van een Wolf kan een heftige ervaring zijn die een blijvende invloed heeft op toekomstige gedachten en gevoelens.

Attitudes en emoties vormen vervolgens de psychische oorzaken van gedrag. Zo kan de eventuele komst van de Wolf bij mensen met een positieve attitude en emoties leiden tot toenemend bezoek aan gebieden waar de Wolf voorkomt. Mensen bij wie angst overheerst kunnen juist de natuur gaan mijden. Attitudes en emoties vormen ook een belangrijke grondslag om zich met beheer en beleid bezig te houden, bijvoorbeeld in de vorm van inspraak of protest. Het schema in figuur 4 is evenzeer geldig voor professioneel betrokkenen. Een medewerker van een natuurorganisatie bijvoorbeeld, kan vanuit een positieve attitude en emotionele band campagne voeren voor bescherming van Wolven, en voorlichting geven om mogelijke angsten onder de bevolking te verminderen.

In de volgende paragraaf staan attitudes ten opzichte van de Wolf centraal. Daarna komen emoties aan bod. In de daaropvolgende paragraaf staan we stil bij waardeoriëntaties en ethiek ten opzicht van wilde dieren in het algemeen. Hoewel dit niet specifiek over de Wolf gaat, zijn er twee redenen om dit te doen. Ten eerste hebben de meeste Nederlanders geen enkele ervaring met de Wolf, en is het daarom waarschijnlijk dat hun attitudes tegenover de Wolf voor een groot deel zijn afgeleid van hun algemenere beelden van wilde dieren (waardeoriëntaties en ethiek). Ten tweede zijn attitudes ten opzichte van de Wolf in Nederland nooit representatief gemeten, maar de algemenere waardeoriëntaties wel. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk worden overwegingen voor communicatie geformuleerd, deels gebaseerd op de eerdere paragrafen.

5.1 Attitudes

In deze paragraaf wordt beschreven wat attitudes zijn, welke attitudes ten opzichte van de Wolf zijn gevonden, welke verschillen tussen diverse bevolkingsgroepen zijn gevonden, en wat mogelijke specifieke factoren (biologisch, cultureel, dan wel individueel) kunnen zijn die attitudes beïnvloeden.

Wat zijn attitudes?

Attitudes zijn neigingen om objecten positief of negatief te evalueren in een bepaalde mate. Een attitudeobject kan alles zijn dat in de psyche kan verschijnen: dingen, dieren, mensen, gebeurtenissen, handelingen, enzovoorts (de betekenis van 'object' binnen de attitude-theorie gaat dus verder dan de betekenis van 'object' als een fysiek ding). Mensen vormen direct en automatisch attitudes ten opzichte van objecten die zij tegenkomen. Het maakt daarbij niet uit of men er veel of weinig van weet. Zo heeft iedere mentaal goed

functionerende Nederlander die ooit gehoord heeft van Wolven een attitude ten opzichte van de Wolf. Deze attitude kan vervolgens een rol spelen in de totstandkoming van bijvoorbeeld het eens of oneens zijn met beleid voor de Wolf. Bij onderzoek naar attitudes is het van belang dat het object van de attitude heel precies wordt bepaald. Zo kan iemand een positieve attitude hebben ten opzichte van de Wolf, maar een negatieve ten opzichte van de Wolf in Nederland. Attitudes zijn gefundeerd op de overtuigingen die mensen hebben over het attitudeobject. Zo is het waarschijnlijker dat iemand een negatieve attitude vormt als hij/zij de overtuiging heeft dat de Wolf gevaarlijk is voor de mens.

Attitudes jegens de Wolf

Tegenwoordig zijn attitudes onder het Zweedse volk naar de Wolf positief en stabiel (Heberlein & Ericsson, 2008). Acceptatie van Wolven in Zweden is relatief hoog (Salvatori & Linnell, 2005; Heberlein & Ericsson, 2008). Een groot percentage van Franse inwoners die in gebieden wonen waar Wolven leven (Savoie en Alpes Maritimes) staat enigszins neutraal tegenover de Wolf en positief tegenover een levensvatbare populatie. Hun attitudes waren echter negatief ten opzichte van de aanwezigheid van de Wolf in hun eigen leefgebied (Bath, 2000). Dit laatste is ook gevonden in Noorwegen (Røskoft et al. 2007).

Verschillen in attitudes

Verschillende studies suggereren een relatie tussen attitudes ten opzichte van Wolven en de soort omgeving waar mensen wonen (Williams et al. 2002): mensen op het platteland hebben een negatievere attitude dan stedelingen. Daarnaast verschillen attitudes tussen mensen met verschillende beroepen (Williams et al. 2002). Dit kan komen door ervaring met Wolven en de meer negatieve informatie die in door de Wolf bevolkte gebieden wordt gecommuniceerd naar de lokale bevolking (Karlsson & Sjöström, 2007). Andere studies in Scandinavië geven geen eenduidige resultaten (o.a. Karlsson & Sjöström, 2007; Heberlein & Ericsson, 2008). Een significant verschil was niet gevonden tussen Zweden op het platteland en stedelingen in hun steun voor de bescherming van Wolven (Ericsson & Heberlein 2003). Een andere studie vond dat Zweden die zijn geboren en opgegroeid in een stad en het minste contact hadden met het platteland, ook de meeste negatieve attitudes tegenover Wolven hadden (Heberlein & Ericsson, 2008). Mensen die in gebieden leven waar de Wolf voorkomt hadden een minder positieve attitude ten opzichte van de Wolf dan mensen in gebieden waar geen Wolven voorkomen (Ericsson & Heberlein 2003, Ericsson et al. 2006, Karlsson & Sjöström, 2007).

Jagers in Zweden die in gebieden leefden waar Wolven voorkwamen hadden de meest accurate kennis over Wolven, maar consistent de meest negatieve attitude tegenover Wolven (Heberlein & Ericsson, 2008). Het zijn waarschijnlijk hun ervaring met predatie en

hun rol als jagers die meer invloed hebben op hun attitude dan hun kennis. Jagers hebben een negatieve attitude tegenover Wolven door hun ervaring met jagen op dezelfde prooi (Wolven zijn dus concurrenten van jagers) en doordat jachthonden worden gedood (Salvatori & Linnell, 2005). Dit laatste brengt veel negatieve emoties teweeg aangezien een hond als een naast familielid gezien wordt (Musiani et al. 2010). Het argument dat de Wolf moet worden afgeschoten door de economische schade die de Wolf in Zweden aanbrengt kan hierdoor enigszins in twijfel worden getrokken. Bij veel jagers in Zweden is het belang dat hun elandenjacht verstoord wordt door de Wolf en dat jachthonden niet meer vrijuit kunnen rondlopen. De Wolven zorgen ervoor dat de Elanden verjaagd worden uit de gebieden waar de jagers de Elanden willen schieten (NOS, 2010).

Mogelijke factoren die attitudes beïnvloeden

Ervaring met Wolven is van grote invloed op menselijke attitudes, voornamelijk op lokaal niveau (Ericsson et al, 2006). Jagen, het bezitten van jachthonden en veehouderij zijn volgens Karlsson en Sjöström (2007) van grote negatieve invloed op attitudevorming, het zien van een Wolf niet. Een toenemend aantal Wolven kan leiden tot meer negatieve ervaringen wat weer kan leiden tot meer negatieve attitudes (o.a. (Røskaft et al. 2007; Heberlein & Ericsson, 2008). Een attitude die niet gevormd is door eerder individuele ervaringen kan door nieuwe ervaringen soms drastisch veranderen (Heberlein & Ericsson, 2008). Een enkele negatieve ervaring kan een neutrale attitude negatief maken (Heberlein & Ericsson, 2008). De groep die het minst van Wolven afwist bleek het meest positief tegenover Wolven (Heberlein & Ericsson, 2008). Het kan dus zijn dat zodra mensen wat meer van Wolven te weten te komen, zij geneigd zijn om minder positief te worden ten opzichte van de Wolf. Angst voor de Wolf en zorgen over veiligheid voor zichzelf en familie hebben beide veel invloed op het tot stand komen van een negatieve attitude van mensen op het platteland (Linnell et al. 2002, geciteerd in Musiani et al. 2010; Skogen & Kränge 2003, geciteerd in Musiani et al. 2010; Røskaft et al. 2007). Mensen die Wolven spannend vonden hadden een positieve attitude (Røskaft et al. 2007).

In Frankrijk is kennis van het aantal Wolven en grootte van Wolven op individueel niveau zeer gering en dit kan invloed zijn op een negatieve attitude onder de inwoners (Bath, 2000). Individuen die geloven dat er veel Wolven in Frankrijk zijn hebben negatievere attitudes dan individuen die geloven dat er minder Wolven zijn (Bath, 2000).

De publieke opinie in Zweden ondersteunt het jagen en afschieten van Wolven alleen als Wolven schade aanrichten aan veehouderij of huisdieren en als een Wolf niet meer bang lijkt te worden voor de mens (Heberlein & Ericsson, 2008). In zowel Zweden als Noorwegen hebben veel mensen op het platteland angst voor een verlies van hun levenskwaliteit; jeugd die naar de grote stad vertrekt, verlies van inkomen op hun vee en recreatie buiten de deur (Swenson & Andrén, 2005). Al is dit veel minder in Zweden,

waarbij de Samen bang zijn hun cultuur te verliezen als zij hun half gedomesticeerde Rendieren zouden verliezen (Swenson & Andrén, 2005). Hierin ligt de relatie met de Wolf.

Samenvattend zijn de attitudes ten opzichte van de aanwezigheid van de Wolf daar waar gemeten in Europa neutraal tot positief. Er zijn in enkele studies verschillen gevonden in attitudes tussen mensen die op verschillende plekken wonen (platteland versus stad, gebieden waar Wolven voorkomen versus gebieden waar Wolven niet voorkomen). Verschillen zijn ook gevonden tussen jagers en niet-jagers; de eersten zien de Wolf als concurrent. Uit onderzoek blijkt dat ervaringen met de Wolf en kennis van de Wolf gerelateerd zijn aan attitudes.

5.2 Emoties

Emoties zijn een basale mentale capaciteit (dat wil zeggen niet terug te voeren op een nog fundamentele mentale capaciteit). Ze oefenen vaak een sterke invloed uit op andere mentale processen, zoals motivatie, herinneringen, perceptie of beslissingen nemen (Jacobs, Vaske & Roemer, 2012). Als men tijdens een wandeling een Wolf tegenkomt, is het waarschijnlijk dat dat moment het sterkst en langst herinnerd wordt van alle momenten tijdens de wandeling.

Emoties hebben mentale componenten (bijvoorbeeld gevoelens als angst of blijdschap), fysiologische componenten (bijvoorbeeld een verhoging van de hartslag en het vrijkomen van adrenaline in de bloedbaan) en gedragscomponenten (bijvoorbeeld vluchten en emotionele gezichtsuitdrukkingen). Verschillende lijnen van onderzoek suggereren dat emoties in de loop van de evolutie zijn ontstaan als aanpassingen (adapties) die overleving en welbevinden bevorderen. Zo vond de antropoloog Ekman (1970) dat culturen over de hele wereld dezelfde basisemoties herkennen (te weten angst, woede, blijdschap, verdriet, verrassing en afschuw). Deze gelijkenis tussen mensen van culturen duidt erop dat deze basisemoties genetisch zijn vastgelegd. Daarnaast constateerde Darwin (1872) al dat veel emotionele reacties gelijk zijn tussen mensen en dieren, en dat ze dus lang geleden in de evolutie zijn ontstaan (het vrijkomen van adrenaline bij een angstreactie is te vinden in alle zoogdieren en waarschijnlijk ook veel niet-zoogdieren met een bloedsysteem, een verhoogde hartslag bij een angstreactie is te vinden in elk beest met een hart). En onderzoek aan de hersenen laat zien dat essentiële circuits voor de regulatie van emoties zich bevinden in de 'primitieve' hersenen, die lang geleden in de loop van de biologische evolutie zijn ontstaan (de psycholoog Piet Vroom sprak van ons krokodillenbrein).

In het onderzoek naar de relaties tussen mensen en wilde dieren stonden cognities (zoals attitudes) meestal centraal, en is in het verleden weinig aandacht besteed aan emoties

(Jacobs, Vaske, Manfredo & Teel, 2012; Manfredo, 2008). Maar juist omdat emoties zijn ontstaan als adaptieve reacties, en wilde dieren voor onze voorouders cruciaal waren voor de overleving (als predator en als prooi), ligt het voor de hand dat emoties ten opzichte van dieren diepgeworteld zijn (Jacobs, 2012). Vooral in Scandinavië zijn de laatste jaren enkele studies verricht naar angst voor Wolven.

Er bestaat angst voor Wolven onder zowel Zweden als Noorwegen (Swenson & Andrén, 2005). De aanwezigheid van Wolven zorgt vooral voor angst met betrekking tot de veiligheid van vrouwen en kinderen in zowel Zweden (Musiani et al., 2010) als in Noorwegen (Røskoft et al., 2007). In Noorwegen gaf 48% van de respondenten aan zeer veel angst voor de Wolf te kennen (Røskoft et al., 2003). De Franse bevolking heeft angst voor de Wolf en is bang om alleen door de bossen te lopen (Bath, 2000). Deze angst wordt beïnvloed door overschatting van de lengte en gewicht van de Wolf, grootte van de roedels, voortplantingsgedrag, aanvallen en het aantal Wolven dat men feitelijk echt ziet.

Er liggen relaties tussen angst voor de Wolf en demografische kenmerken. Vrouwen geven vaker aan de Wolf te vrezen dan mannen. Deze angst komt vaker voor onder oudere dan onder jongere mensen. En de angst komt minder vaak voor onder mensen met een hoger opleidingsniveau (Johansson & Karlsson, 2011; Røskoft et al., 2003). Daarnaast is een relatie gevonden tussen perceptie van de Wolf en angst: mensen die het beest als gevaarlijker en minder controleerbaar zagen, gaven vaker aan angst te hebben (Johansson & Karlsson, 2011).

De internationale literatuur weerspiegelt alleen onderzoek naar angst in relatie tot de Wolf. Andere emoties ten opzichte van Wolven zijn niet systematisch bestudeerd. Een nog niet gepubliceerde verkennende studie onder Wageningse studenten geeft aan dat andere emoties evenzeer belangrijk kunnen zijn (Jacobs, Vaske & Fehres, 2012). Op een schaal van -3 (ervaart de emotie helemaal niet) tot +3 (ervaart de emotie heel sterk) waren de gemiddelden voor blijdschap en angst rond de 0 (ervaart de emotie een beetje), waren de gemiddelden voor woede, walging en verdriet onder de -2 (ervaart de emotie niet) en was het gemiddelde voor interesse iets boven de 1,5 (ervaart de emotie behoorlijk sterk). Dit onderzoek is niet representatief voor de Nederlandse bevolking. Toch is het van belang te vermelden dat de behoorlijke angst onder Scandinaviërs niet is gemeten onder studenten in Nederland, en dat interesse een belangrijke emotie lijkt ten opzichte van de Wolf. Interesse vormt bovendien de grondslag van de aantrekkingskracht van wilde dieren (Manfredo, 2008), en daarmee voor recreatie en toerisme rond wilde dieren. 'Wildlife tourism' is wereldwijd in toenemende mate populair (Jacobs, 2009).

Uit de literatuur kunnen we kortom concluderen dat menselijke emoties tegenover Wolven waarschijnlijk zeer basaal en belangrijk zijn, dat in andere landen een behoorlijk

sterke angst voor Wolven is gemeten, dat een niet-representatief onderzoek in Nederland dit niet bevestigt, en dat andere emoties nooit systematisch onderzocht zijn terwijl ze evenzeer belangrijk kunnen zijn.

5.3 Waardeoriëntaties, ethiek en belangen

Waardeoriëntaties ten opzichte van wilde dieren bestaan uit overtuigingen die richting en betekenis geven aan fundamentele waarden in de context van wild. Een fundamentele waarde op zichzelf geeft nog weinig richting aan denken en handelen. Twee personen kunnen bijvoorbeeld de waarde 'vrijheid' belangrijk vinden. In de context van relaties tussen mens en wilde dieren projecteert persoon 1 vrijheid op mensen en kan vinden dat mensen het recht hebben te jagen voor plezier. Persoon 2 projecteert dezelfde waarde op dieren en kan vinden dat wild het recht heeft vrij rond te lopen zonder beschoten te worden. Aanvullende overtuigingen over de status van wild en de goede omgang met wild geven dus invulling aan de fundamentele waarde. De resulterende waardeoriëntaties impliceren daarmee een ethisch perspectief.

Waardeoriëntaties zijn van belang omdat ze de bredere grondslag vormen voor specifiekere attitudes. Zo zal de attitude ten opzichte van de komst van de Wolf naar Nederland voor veel mensen voor een belangrijk deel bepaald worden door hun waardeoriëntatie, te meer daar maar weinigen persoonlijke ervaringen hebben met de Wolf, maar ook omdat de Wolf bepaald niet centraal staat in maatschappelijke debatten en gesprekken in Nederland.

Jarenlang onderzoek in de Verenigde Staten heeft uitgewezen dat er twee dominerende waardeoriëntaties zijn: dominantie en mutualisme. Mensen met de meer traditionele dominantie oriëntatie vinden dat wilde dieren door de mens gebruikt mogen worden en vinden menselijk welzijn duidelijk belangrijker dan dat van dieren. Mensen met een mutualisme oriëntatie zien wilde dieren als deel van een grotere familie waar mensen ook toe behoren, vinden dat wilde dieren zorg verdienen en kennen rechten aan hen toe. Kwalitatief (Jacobs, 2007) en kwantitatief onderzoek in Nederland (Vaske, Jacobs & Sijsma, 2011) heeft uitgewezen dat deze waardeoriëntaties ook overheersen in Nederland.

Bescherming en beheer van grote carnivoren, zeker waar ze na een lange periode van afwezigheid weer opduiken, kan zeer controversieel zijn (Linnell 2004; Wilson 2004). Controverse kan ontstaan door verschillen in belangen, zoals tussen mensen die getroffen worden door predatie van gehouden dieren (schapen, gedomesticeerde rendieren, bijenstallen, vee), en hen die daar niet door worden getroffen. In de jaren '90 steeg het aantal Wolven in Rusland naar een niveau van ca. 42.000-48.000 dieren. Boeren vinden dit

teveel en zorgen ervoor dat er jaarlijks 12.000-13.000 worden afgeschoten. Of door conflicten tussen jagers die de carnivoor als concurrent zien en natuurbeschermers die de carnivoor als completering van hun inspanningen zien. Ook kan controversie het gevolg zijn van het feit of men er al dan niet direct mee te maken heeft. In Duitsland blijkt volgens Stubbe (2008) bijvoorbeeld dat hoe verder men weg woont van gebieden waar Wolven leven en hoe minder men materieel betrokken is, hoe meer men de terugkeer toejuicht. Ondanks het feit dat de herintroductie van de Wolf in Yellowstone (the Greater Yellowstone Ecosystem) als succesvol wordt bejubeld, blijft er sprake van weerstand onder de bevolking, vooral in de buurt van de plek waar ze werden losgelaten.

Maar controversie komt vaak ook voort uit verschillen in waardeoriëntaties. Mensen met een mutualisme oriëntatie zullen eerder en vaker geneigd zijn een positieve attitude te hebben jegens de Wolf, de komst van de Wolf naar Nederland, en de bescherming van de Wolf. Zo bleek in het eerdergenoemde verkennend onderzoek onder Wageningse studenten dat waardeoriëntaties voor een belangrijk deel verklaren in hoeverre men het doden van de Wolf in verschillende situaties (Wolf is alleen gezien, Wolf veroorzaakt schade, Wolf vormt bedreiging voor mens) acceptabel vindt (Jacobs et al. in prep.). Uit onderzoek in zowel Nederland als de Verenigde Staten volgen duidelijke aanwijzingen voor een verschuiving naar meer mutualisme in westerse maatschappijen ten aanzien van de omgang met wilde dieren. Onderzoek in 18 staten in de Verenigde Staten bijvoorbeeld wijst uit dat in staten met een hoger gemiddeld inkomen, een hogere verstedelijkingsgraad, en een hoger gemiddeld opleidingsniveau (tekenen van een verschuiving naar een postindustriële samenleving) de bevolking meer mutualisme georiënteerd is. In Nederland bleek mutualisme de meeste voorkomende oriëntatie in interviews met mensen over wilde dieren (Jacobs, 2007). Op grond hiervan ligt het voor de hand een positieve attitude jegens de Wolf te verwachten onder Nederlanders. Overigens wordt wel onderscheid gemaakt tussen een dier-gebaseerde ethiek waarin het welzijn van een individu centraal staat, en eco-ethiek, waarbij het welzijn debat zich richt op populaties (Keulartz et al. 1998). Dit onderscheid is ook teruggevonden in empirisch onderzoek (Jacobs, 2007).

Naast waardeoriëntaties en belangen, kan een debat over Wolven over veel meer gaan dan Wolven alleen. Volgens Wilson (1997) bijvoorbeeld, is de Wolf het symbool voor een veel groter conflict over (1) sociale status, (2) tegenstrijdige ideeën over privé eigendom en (3) uiteenlopende overtuigingen over de natuur. Zo kunnen in Nederland ook reeds bestaande tegenstellingen het debat en daarin de controversie over de Wolf gaan vormgeven. Voor de hand liggende tegenstellingen kunnen zijn de plattelanders versus de stedeling, waarbij plattelanders bovendien het gevoel hebben dat de stedeling (vanuit Den Haag) bepaalt wat er gebeurt, of de boer versus de natuurbeschermers.

5.4 Communicatie

Communicatie is een essentieel onderdeel van beleid, en zeker van beleid dat controversieel kan zijn zoals het wolvenbeleid. Communicatie is essentieel om publiek te informeren, maar evenzeer om geïnformeerd te raken over ideeën die onder het publiek heersen. In een maatschappij met pluriforme opvattingen, waarin aan de overheid niet meer vanzelfsprekend autoriteit wordt verleend door eenieder, wordt van de overheid verantwoording verwacht alsmede rekenschap van opvatting in de maatschappij. Goede communicatie is geen garantie voor succesvolle uitvoering van beleid en beheer en acceptatie daarvan, maar de kans wordt er wel groter op. Voor zover bekend bij de auteurs zijn er geen studies naar communicaties over Wolven verricht. Deze paragraaf is daarom wat speculatiever dan voorgaande paragrafen. Voortbordurend op de literatuur over attitudes en emoties, en de positie van de overheid in ogenschouw nemend, formuleren we enkele voorzetten voor communicatie.

Volgens Kaczynsky et al. (2008) vereist goede communicatie een organisatorisch en wetenschappelijk aanspreekpunt, een onafhankelijke wolvenexpert, die als coördinator op kan treden bij meldingen. Deze institutie zou ook een aanspreekpunt kunnen zijn voor een ieder met vragen, opmerkingen of zorgen. Zo zou hij informatie van betrokkenen naar de overheid kunnen doorspelen.

In Duitsland bleek het van groot belang om de komst van de Wolf niet geheim te houden, maar van meet af aan alle openheid te betrachten (Reinhardt & Kluth, 2004). Ook werd er paniek gezaaid in Duitsland, waarbij onder andere sensatiebeluste kranten het imago van de Wolf geen goed deden. Reactieve communicatie onttaardt op deze wijze in crisismanagement, waarin het niet meer gaat om doelen te bereiken maar om (al dan niet verbeelde) rampen te voorkomen. Voor de Nederlandse situatie zou dit betekenen dat een communicatiestrategie met bijbehorend materiaal op dit moment al ontwikkeld kunnen worden, omdat het immers elk moment zou kunnen gebeuren dat een Wolf Nederland aandoet. Folders met voorlichting voor boeren, jagers, bosbouwers, scholen e.d. kunnen dan al klaarliggen (Wolvenbeschermingsplan).

Proactieve communicatie kan ook gericht zijn op de lange termijn. In Duitsland bestaat gerichte communicatie naar kinderen. Dit wordt bewerkstelligd door voorlichtingsfolders te verspreiden op scholen en een wedstrijd striptekenen te organiseren waarin Wolven de hoofdrol hadden (Ark Natuurontwikkeling & FREE Nature, 2009). In Mecklenburg VPM is het beleid ten aanzien van de Wolf inzet van de naderende verkiezingen wat de polarisatie

versterkt (N. Stier, pers med.). Nadat de Wolf inmiddels 10 jaar terug is in de regio Lausitz is de beleving onder de bevolking en veehouders wat berust. Onder jagers is die echter nog wel negatief, hoewel iets minder sterk dan jaren terug (V. Ludwig, pers med.).

Kennis, informatieoverdracht en educatie/voorlichting geven geen garantie voor het veranderen van iemands emotie of attitude jegens de Wolf, of andere roofdieren (Ericsson & Heberlein, 2003). In Zweden bleek dit erg moeilijk te zijn aangezien attitudes onder Zweden jegens de Wolf niet erg sterk bleken te zijn maar voornamelijk een neutrale houding hadden. Dit bleek ook in andere landen het geval te zijn (o.a. Bath, 2000, Williams et al., 2002). Dit kan betekenen dat mensen niet snel geneigd zijn om informatie op te zoeken aangezien mensen niet snel informatie zoeken over iets waar zij geen binding mee hebben (Pierce et al., 2001, in Ericsson & Heberlein, 2003). In het algemeen is gerichte attitudeverandering door communicatie lastig omdat overheidscommunicatie een van de vele factoren is die een attitude bepalen. Wel is de kans op effectieve communicatie groter als deze gericht is op specifieke groepen, waarvan de specifieke attitudes, onderliggende overtuigingen, informatiebehoeften, en emoties bekend zijn. Ter voorbereiding op een goede communicatiestrategie zou kennis hierover verzameld kunnen worden.

Tenslotte zijn eerlijkheid en eenduidigheid belangrijke grondslagen van effectieve communicatie door de overheid. Aangezien de Nederlandse overheid op grond van Europese regelgeving de Wolf bij de komst naar Nederland zou moeten ondersteunen, zou dit duidelijk uitgedragen kunnen worden.

Leven met Wolven

Aspecten aan de orde in dit hoofdstuk:

a. landbouwhuisdieren

b. recreatie, verkeersveiligheid en volksgezondheid (veterinaire aspecten)

c. natuur en faunabeheer

en

de uitkomsten van een enquête onder landbouwraden inzake de omgang met de Wolf elders in Europa

6.1 Mogelijke gevolgen van de aanwezigheid van Wolven

Uit het voorafgaande hoofdstuk wordt duidelijk dat de komst van de Wolf voor verschillende partijen zeer uiteenlopende gevolgen kan hebben. De belangen van partijen zullen dan ook de bril kleuren waardoor men naar de (komst van de) Wolf kijkt. De natuurbescherming is vanzelf geïnteresseerd in mogelijke gevolgen voor soorten en systemen. Ook zal zij zich afvragen waar Wolven zullen opduiken en of ze dan leefgebied van voldoende kwaliteit zullen aantreffen. Boeren zullen zich afvragen of hun vee wordt belaagd. Jagers zullen zich buigen over de vraag wat de aanwezigheid van Wolven betekent voor wilde hoefdieren, voor hun jachthonden maar ook of er op enig moment moet worden ingegrepen in de aantallen Wolven. Aan de mogelijke komst van Wolven zitten ook veterinaire aspecten. Bij een aantal van deze zaken staan we in het onderstaande stil. Daarbij hoort ook de vraag of Wolven gevaarlijk kunnen zijn voor de mens.

De Wolf is een top-predator: volwassen Wolven hebben geen predator boven zich. Hij staat aan de top van de voedselpiramide en is in staat in groepsverband (roedel) prooien te bemachtigen die vele malen groter zijn dan hemzelf zoals Edelhert en Eland. Tot zijn prooien behoren ook andere grote en middelgrote zoogdieren zoals de (jongen van de) Europese Bruine beer, Hazen, muizen, ratten, Lynx, Wasbeer, Wasbeerhond, Europese Wilde kat, huiskatten, honden en Vos (Ballard et al. 2003).

Wat betreft landbouwhuisdieren gaat de voorkeur van Wolven uit naar schapen, kalveren en veulens maar ook volwassen runderen en paarden, honden, katten en pluimvee worden gepakt. Ook de in natuurgebieden geïntroduceerde landbouwhuisdieren behoren tot het potentiële prooidierscala.

Natuurwaarden

Stube (1998) heeft het over schade van Wolven aan wilde hoefdieren, over verliezen voor

het jachtbedrijf. Dit is op zijn minst een eenzijdige benadering omdat eventuele positieve effecten van de aanwezigheid van Wolven (sanitair, vitaliteit, meer bosverjonging) niet worden vercalculeerd. De benadering gaat ook voorbij aan het gegeven dat de Wolf een natuurlijk onderdeel vormt van dat systeem. Bijkomstig voordeel kan ook weer zijn dat door de komst van de Wolf de predatiedruk van kleinere predatoren vermindert omdat die op het menu van de Wolf staan.

Predatie door de Wolf als 'nieuwkomer' in een systeem kan een bedreiging vormen voor populaties van prooidieren waarvan de aantallen door andere factoren al zijn teruggelopen: de spreekwoordelijke druppel die de emmer doet overlopen. In dit soort gevallen gaat het veelal om toevalstreffers waarbij een toch al zeldzaam dier wordt gepakt. Het rendeert niet voor een Wolf om zich op dit type prooiën te specialiseren. Door de komst van Wolven kan er ook een andere dynamiek ontstaan in een ecosysteem, doordat potentiële prooi-soorten riskante (wolven)gebieden gaan mijden en in aantal minder groeien of zelfs afnemen. Aangezien Wolven voornamelijk hoefdieren eten kan dit betekenen dat de graasdruk van hoefdieren lokaal afneemt en/of toeneemt, waardoor er variatie in de vegetatie ontstaat. Hiervan kunnen ook andere diersoorten profiteren of nadeel ondervinden, zoals bleek in Yellowstone NP (Mao et al. 2005). Zelfs het lokaal en/of tijdelijk uitsterven van een prooidiersoort behoort tot de mogelijkheden.

Landbouwhuiscdieren

Een van de controverses die het meest frequent opduikt in de internationale literatuur is die tussen de Wolf en veehouders (Fritts et al, 2003). Predatie van landbouwhuiscdieren betekent naast een financiële vooral een psychologische schadepost. Vergoeding van het eerste leidt er niet automatisch tot het oplossen van de tweede (Breitenmoser 1998). Zo hebben conflicten tussen Wolven en mensen door de predatie van vee (schapen, koeien) in de VS een verwaarloosbare invloed op de economie, maar grote gevolgen voor de acceptatie van het voorkomen van de Wolf (Phillips et al. 2004).

Het aantal stuks vee dat door Wolven wordt buitgemaakt hangt behalve van het aantal Wolven en de beschikbaarheid van natuurlijke prooi, ook af van het aanbod aan voor Wolven bereikbaar vee. Maar, zoals hierboven aangegeven, een roedel kan zich ook geheel toeleggen op vee en zelfs geen interesse hebben in Ree en Wild zwijn (Stubbe 2008). Dergelijke roedels kunnen zelfs menselijke bewoning opzoeken. Het tegenovergestelde wordt ook waargenomen waarbij roedels Wolven weidegronden met daarop grazend vee doorkruisen zonder het vee enige aandacht te geven (Fritts et al, 2003).

Er bestaan in de landen om ons heen uiteenlopende regelingen om verliezen aan vee te compenseren. Daarop gaan we in het volgende hoofdstuk (6) dieper in.

Veterinaire aspecten

Wolven kunnen een heel scala aan parasieten, virussen, bacteriën en schimmels bij zich dragen (Kreeger, 2003). Doordat Wolven over grote afstanden rondtrekken en (zieke) prooidieren en aas eten, kunnen ze theoretisch relatief snel bepaalde ziekten (Rabiës, Brucellose, Tularaemie, Miltvuur, Listeria, etc.) verspreiden. Daarmee ontstaat tevens het risico van overdracht van ziektes op mens (zoönoses), wilde fauna en gezelschapsdieren (Stubbe 2008). De Wolf is gastheer voor ca. 50 soorten Helminthen (lintwormen), waaronder voor de mens gevaarlijke soorten zoals *Echinococcus* sp., *Cysticercus* sp., *Cenurus* sp. en Trichinen. In 2010 is een rapport gepubliceerd van het Emerging Zoönosen-programma (Emzoo). Daarin staat o.a. een geprioriteerde lijst van emerging zoönotische pathogenen, in totaal 85 (<http://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/330214002.pdf>). In Tabel 1 staan de voornaamste pathogenen die volgens de literatuur in verband zijn gebracht met de Wolf. Een aantal daarvan komt (nog) niet voor in Nederland.

Tabel 1. Emerging zoönotische pathogenen die in verband zijn gebracht met de Wolf

Emerging zoönotische pathogenen die in verband zijn gebracht met de Wolf	
1	<i>Echinococcus canadensis</i>
2	<i>Trichodectes canis</i>
3	<i>Echinococcus multilocularis</i>
4	Canine Distemper Virus (CDV)
5	Canine Parvovirus (PV)
6	<i>Toxoplasma gondii</i>
7	<i>Giardia</i> sp.
8	<i>Trichonella</i> sp.
9	<i>Echinococcus granulosus</i>
10	<i>Brucella abortus</i>
11	<i>Leishmania</i> sp.
12	Sarcoptic mange
13	Rabiës
14	<i>Coxiella burnetii</i>
15	<i>Francisella tularensis</i>
16	<i>Leptospira interrogans</i>
17	<i>Dirofilaria immitis</i>
18	<i>Mycobacterium bovis</i>
19	<i>Borrelia burgdorferi</i>
20	<i>Cryptosporidium</i> sp.

Een voorbeeld van een pathogeen die door de Wolf mee kan komen naar Nederland is het rabiësvirus. Met uitzondering van enkele gevallen in Wit-Rusland, Macedonië, de

Russische Federatie en Oekraïne is in Europa geen onderzochte Wolf positief bevonden op rabies (<http://www.who-rabies-bulletin.org/Queries/Surveillance.aspx>).

Onderzoek

Voor onderzoek aan een dood gevonden Wolf zijn er een aantal instituten in Nederland die daarvoor de kennis en de mogelijkheden hebben. Alterra voornamelijk voor ecologisch onderzoek, Dutch Wildlife Health Center (DWHC) voor het uitvoeren van secties en pathologie en het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) en het Central Veterinary Institute (CVI) voor de diagnostiek. Daarnaast is het CVI ook aangewezen door het ministerie van EL&I voor onderzoek naar mogelijke illegale doodsoorzaken bij wilde fauna.

Mens als prooi

Angst is een belangrijke reden geweest voor de intensieve bestrijding van Wolven door de mens (Fritts et al, 2003). Door hun grootte en kracht zijn Wolven in staat grote prooien te doden, inclusief mensen. Aanvallen op mensen door Wolven komen echter zeer zelden voor. Als het gebeurt betreft het veelal een combinatie van Wolven die gewend zijn geraakt aan de mens (habituatie) en die in de natuur weinig voedsel vinden (McNay & Mooney 2005). Als Wolven niet bejaagd worden, zoals in WOI het geval was, worden ze minder schuw en leren dat de mens, en zeker een dood mens, een gemakkelijke prooi is (Stubbe 2008).

Uit Rusland kennen we veel verhalen over, veelal rabide, Wolven die zich op mensen storten (Stubbe 2008). In de laatste decennia gaat het meest om aanvallen, deels door rabide Wolven, die tot verwondingen leiden en minder tot de dood van mensen. Maar het blijft gebeuren. Rabide Wolven leggen al hun schuwheid af en kunnen bijzonder agressief worden naar de mens.

Wolf en jager

(Jacht)honden

Jachthonden lopen een groot risico en niet alleen op jacht. Wolven kunnen goed in de nabijheid van mensen leven; de kans daarop neemt toe in de nawinter. Er zijn meldingen van Wolven die overdag honden uit dorpen halen (Stubbe 2008). In sommige gebieden vormen honden zelfs een substantieel onderdeel van het dieet (Fritts et al. 2003). Wolven die in Minnesota honden aanvielen bij huizen waren zo sterk gefocust op de honden dat hun mensenvrees tijdelijk verdween. In Noorwegen en Zweden zijn tussen 1995-2005 151 honden door Wolven gedood. 80% daarvan was jachthond.

Concurrentie om prooi

Over de relatie jager vs Wolf schrijft Stubbe (2008) dat in USA en Rusland het uitgangspunt is dat de Wolf in uitgestrekte gebieden met weinig bewoning onderdeel uitmaakt van de

wilde fauna op voorwaarde dat:

- hun aantal zo laag wordt gehouden dat benutting van populaties wilde hoefdieren door de mens mogelijk blijft;
- in grote natuurgebieden de wilde hoefdieren zodanig beheerd kunnen worden dat de specifieke doelen (geen schade) die men zich stelt haalbaar zijn. Dit kan inhouden dat de Wolf jaarrond bejaagbaar is (Stubbe 2008).

In hoofdstuk 3 gingen we al in op predator-prooi relaties. Een populatie wilde hoefdieren kan groeien door aanwas of immigratie en kleiner worden door sterfte en emigratie. Stel voor een prooidierpopulatie die wordt geëxploiteerd door zowel jager als Wolf. Als de jager in een jaar minder hoefdieren schiet dan er bijkomen, dan kunnen ook Wolven hun slag slaan zonder dat dit noodzakelijkerwijs leidt tot vermindering van de populatieomvang van de prooidieren. Schiet de mens de gehele jaarlijkse aanwas of nog meer weg en slaat dan ook de Wolf nog zijn slag dan

Op die manier zijn veel scenario's denkbaar, waarin het woord 'jager' kan worden vervangen door 'Wolf': wanneer de populatie Wolven de gehele jaarlijkse groei of meer consumeert, dan kan de jager niet veel meer schieten zonder dat de populatieomvang krimpt.

In Saksen (Duitsland) kon tot op heden geen invloed worden aangetoond van de aanwezigheid van Wolven op het jaarlijks afschot van de jagers (Kluth & Reinhardt 2011). Vermeld werd al dat daar de dieetkeuze/consumptie van Wolven werd onderzocht door keutels te analyseren (Kluth & Reinhardt, 2009). Dit kwam neer op een consumptie per roedel per jaar van ca. 400 Reeën, 54 Edelherten en 100 Wilde zwijnen. Globaal komt dit neer op 2,2 stuks hoefdieren per 100 hectare per jaar. Dit is ongeveer een tiende van wat er in datzelfde gebied door jagers per jaar wordt afgeschoten. Het jaarlijks aantal afgeschoten hoefdieren fluctueert wel enigszins maar dat lijkt tot op heden niet door wolvenpredatie te worden beïnvloed. Hierbij de kanttekening dat a) een nauwkeurige inventarisatie van het aantal prooidieren niet is gemaakt en b) een nauwkeurig overzicht van het afschot ontbreekt (GGB). Wellicht zullen er jaren komen met een hogere predatiedruk op het aantal kalveren van Edelhert of Damhert, maar daar staat dan het reeds genoemde effect op de vitaliteit tegenover. Ingeval van het Wild zwijn zou de Wolf zelfs een partner voor de jager kunnen zijn om de overal in omvang toenemende populaties in te tomen (Kluth & Reinhardt 2011).

In Zweden en Noorwegen vormt de Eland 95% van de biomassa aan voedsel van Wolven (>75% van de prooien; Liberg et al, 2010). Daarnaast worden incidenteel Edelherten, Reeën, Bevers en Auer- en Korhoenders gepakt. Andere soorten slechts incidenteel. In het verspreidingsgebied van de Wolf komen Elanden in hoge dichtheden voor. Reeën komen voornamelijk in het Zuidelijke deel voor en vormen daar dan ook een belangrijke prooi. In

deze landen wordt 'schade' vooral ervaren door elandjagers. Getallen tonen aan dat de werkelijke 'schade' relatief gering is. (Overigens hebben wij geen aanwijzingen gevonden dat waar dan ook in Europa dit soort schade wordt vergoed GGB). In 2003 werden er 140.000 Elanden geschoten. In 2005 werden door de 150 Wolven in 28 territoria ca. 3500 Elanden gepakt, minder dan 3% van het afschotaantal. Er zijn wel regionale verschillen. De gemiddelde dichtheid aan Elanden in Zweden en Noorwegen is 0,5-2 / km². In de provincie Värmland is de wolvendichtheid met 0,2 per 100km² het hoogst. Daar werden ca. 9200 (88%) Elanden geschoten, ca. 400 (4%) doodgereden en ca. 840 (8%) door Wolven gedood.

Stubbe (2008) schrijft hierover: in gebieden in Rusland waar geen Wolven aanwezig zijn kan de mens de regulering van de aantallen hoefdieren over het algemeen goed aan. Andersom geeft hij een voorbeeld dat als gevolg van een toename van het aantal Wolven van 40 tot 400 het aandeel kalveren van Edelherten en biggen van Wilde zwijnen in het gebied afnam met ca. 50%. Een ander voorbeeld van dezelfde auteur: in het Baikalgebied predeerden Wolven ca. 30% van het herfstbestand van de Reeën, onafhankelijk van leeftijd en geslacht. Een halvering van het aantal Wolven bracht dit percentage op 17%. In 1967 werden alle Wolven gedood. Het aantal Reeën nam daarna toe van 1,8 tot 2,7/100ha. Het aandeel jonge Reeën in het afschot bij aanwezigheid van Wolven bedroeg 33-42%. Na decimering van de Wolven was dit 23,4%.

Wolven kunnen m.a.w. een groot effect hebben op de netto aanwas van wilde hoefdieren, maar ook op de geslachtsverhouding omdat mannetjes na de bronst zwakker zijn. De vraag welk percentage van de wilde hoefdieren ten prooi valt aan Wolven, hangt erg af van de omstandigheden: aantal en populatiestructuur van de Wolven, aantal, populatiestructuur en soort wilde hoefdieren en diepte van het sneeuwdek.

Wolvenjacht

Het navolgende is ontleend aan Stubbe (2008) en slaat beslist op uitgestrekte, bosrijke en veelal bergachtige streken in Rusland. In Rusland bestaan traditioneel speciale opleidingen tot wolvenjager die onderdeel vormen van een zg. wolvenbrigade. Eind jaren '70 van de vorige eeuw waren 200 wolfbrigades actief in Rusland. De opleiding van jagers gaat hand in hand met voorlichting aan burgers. In het verleden werden Wolven veelal gedood m.b.v. klemmen, strikken, gif en de jacht met lappenlinten. Soms werden premies gesteld op de staart van een Wolf. Ook werden en worden Wolven geschoten op loederplekken (met aas of 'krenge'). Wolven leren echter snel: ruikt een Wolf gevaar bij het aas, dan komt hij niet terug en zal proberen ook andere Wolven daarbij weg te houden. Tegenwoordig wordt officieel geen gif meer gebruikt en wordt meer gebruik gemaakt van afschot vanuit vliegtuig, motorslede en auto. Ook vindt veel afschot van welpen plaats bij de bouw.

Wolven worden bij voorkeur in open terrein bejaagd; in bos en bergen is dit veel lastiger. Ook de 'lappen- of lintenjacht' is nu minder van betekenis. Bij deze vorm van jacht worden bosvakken afgezet met lijnen met wapperende lappen. Dat houdt Wolven zeer efficiënt tegen waardoor de tijd ontstaat om jagers en drijvers te organiseren. Een voorbeeld: voor een oppervlak van ca. 200 ha heeft men 8000m lappenlint nodig. Jagers en drijvers lopen door het vak, jagen de Wolven op die vervolgens worden beschoten maar ook wel in netten worden gevangen. Bij sneeuw werkt dit het best, maar na een paar keer, aan het einde van de winter, 'gaan de Wolven door het lint en zijn ze moeilijker te lappen'.

Eventuele opbrengsten van de jacht op Wolven zullen in de Nederlandse situatie minder relevant zijn, maar in bijvoorbeeld Rusland is de opbrengst van de vacht van belang (Stubbe 2008).

6.2 Omgaan met Wolven in Europa: enquête onder Landbouwraden

In het kader van voorliggend rapport is een enquête afgenomen aan een aantal Nederlandse Landbouwraden van het ministerie van EL&I betreffende de omgang met Wolven in Europa. Met uitzondering van Noorwegen en Rusland betreft het EU-lidstaten. De reacties van de Landbouwraden zijn, daar waar specifieke onderwerpen worden behandeld, in de tekst van dit rapport verwerkt. In deze paragraaf presenteren we de antwoorden van de respondenten op onze vragen in tabelvorm. Daartoe zijn een aantal afkortingen gebruikt welke bij de desbetreffende vraag zijn weergegeven. De handleiding hierbij is als volgt.

Handleiding tabel vragen en uitkomsten enquête

1a. Welke aantallen Wolven leven er naar schatting in uw ambtsgebied (AG)?

NL: aantal levend

1b. Kunt u iets zeggen over de verspreiding van de Wolven in uw AG? Is deze landsdekkend (LD) of regionaal (RE)?

1c. Komen Wolven behalve in natuurgebieden (natural area: NA) ook voor in landbouwareaal (rural area: RU)?

2a. Hoe is de bescherming van de Wolf geregeld? Door (Europese wetgeving (EUR), aangevuld met nationale wetgeving (NAT), REG Europese + nationale + regionale wetgeving of -: niet geregeld

2b. Wordt de Wolf bejaagd (JAC)? Zo ja, hoe is deze jacht geregeld (overheid OV) en om welke aantallen gaat het in het jaarlijks afschot (ND: aantal dood)?

3. Bestaat er een Wolfenbeschermingsplan (managementplan MAN)?

4. Is sprake van duidelijke belangengroeperingen (NGO's)?

5. Hoe zou u de publieke attitude t.a.v. de Wolf in uw AG beschrijven? Positief (POS) of negatief (NEG)?

6. Bestaan er programma's m.b.t. attitude- en draagvlakvorming (PRO)?
7. Doen zich conflictsituaties voor met Wolven (CON)?
8. Bestaat er een vergoedingssystematiek (compensatie COM)
9. Vormen Wolven in enig opzicht een bron van inkomsten (INK)?
10. Sterven er Wolven in het verkeer (VERK) of a.g.v. illegale acties (ILL)?
11. Vindt gestructureerd onderzoek OND naar Wolven plaats?

Resultaat enquête

Het resultaat van de enquête is weergegeven in Tabel 1.

Aantallen en Verspreiding

De opgegeven aantallen vormen zonder uitzondering een ruwe schatting: Wolven inventariseren blijkt lastig. De verspreiding van Wolven per land is veelal regionaal en slechts bij uitzondering landsdekkend. Daar waar substantiële aantallen voorkomen (> 100) blijken de dieren zowel natuurgebieden als landbouwgebieden te benutten. Veel landen geven aan dat sprake is van grensoverschrijdende populaties.

Wetgeving en bescherming

In de meeste EU-lidstaten ontleen de Wolven hun bescherming aan de EU-Habitatrichtlijn en de Conventie van Bern. Betrekkelijk nieuwe lidstaten moeten deze wetgeving nog implementeren. Daar is op dit moment vaak nog sprake van wetgeving en bescherming op regionaal niveau. Over illegaal afschot en verkeersslachtoffers is in de meeste gevallen niets bekend.

Tabel 1. Uitkomst van een enquête onder Landbouwraden van het ministerie van EL&I.

Afkortingen: zie tekst. X: van toepassing; -: niet van toepassing; ?: onbekend/niet ingevuld

Vraag	Afkorting	Litouwen	Estonië	Lettland	Duitsland	Noorwegen	Zweden	Finland	Frankrijk	Rusland	Hongarije	Oostenrijk	Slovenië	Slowakije	Spanje	Tsjechië
1a	NL	350	230	500	60	300	150	500	200	?	6	1	100	500	1500	20
1b	LD	X	X	X	-	-	-	X	-	X	-	-	-	X	-	-
1b	RE	-	-	-	X	X	X	X	X	-	X	X	X	-	X	X
1c	NA	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
1c	RU	X	X	X	X	X	X	X	X	X	-	-	X	X	X	-
2a	EUR	X	-	-	X	-	X	X	X	-	X	X	-	-	X	-
2b	NAT	X	-	-	X	X	X	X	X	-	X	X	X	-	X	X
2c	REG	X	-	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-	X	X	-
2b	JAC	X	X	X	-	X	X	X	X	-	X	X	X	X	X	-
2b	OV	X	X	X	X	X	X	X	X	-	X	X	X	X	X	X
2b	ND	40	60	150	0	30	20	20	6	?	2	0	2	140	200	0

3	MAN	X	X	X	X	X	X	X	X	X	-	X	X	X	X	X	-
4	NGO	X	X	-	X	X	X	X	X	X	-	-	-	-	X	X	X
5	POS	X	X	X	X	X	X	X	X	X	-	-	-	-	X	X	X
5	NEG	X	-	-	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	-	-
6	PRO	-	-	-	X	X	X	X	X	X	-	-	-	-	X	X	-
7	CON	-	X	-	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
8	COM	-	-	-	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
9	INK	-	-	-	-	X	X	X	-	-	-	-	-	-	X	X	-
10	VEK	-	X	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X	X	-
10	ILL	-	-	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-
11	OND	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X

Afschot van Wolven

Daar waar Wolven in substantiële aantallen voorkomen (> 100) vindt in de regel een door de overheid gereguleerde vorm van jaarlijks afschot plaats, meestal gebaseerd op een wolvenbeschermingsplan. Het gerealiseerde afschot is niet altijd bekend (en in dat geval waar mogelijk door de auteursaanvullend). Soms worden landen door de EU berispt vanwege hun hoge afschot, o.a. Zweden:
<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/11/732&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=fr>

In Slovenië is recentelijk door de Slovenian Forest Service en de Biotechnical Faculty of Ljubljana onderzoek uitgevoerd naar de relatie tussen afschot van Wolven en de door veehouders gemelde schade, om te kunnen bepalen of het afschieten van Wolven de hoeveelheid gedood vee beïnvloed. Volgens de onderzoekers lijkt dit niet te werken en lijkt eerder het omgekeerde het geval. Zo werden in 2006 de meeste wolven afgeschoten maar was de schade aan de veehouderij ook het grootst. Ze wijten dit aan de populatiedynamiek van wolvenfamilies als reactie op het afschot. Bij afwezigheid van interventie van de mens is er een vorm van zelfregulatie (dichtheidsafhankelijke rem op reproductie) binnen en rondom een roedel. Hiërarchie en territoria spelen hierbij een belangrijke rol. Door het afschieten van de dominante Wolven vallen roedels uit elkaar en vallen jonge Wolven sneller makkelijke prooien als vee aan. De onderzoekers zien dan ook meer heil in een betere bescherming van het vee in weidegang.

Houding ten opzichte van de Wolf

In veel landen met een substantieel aantal Wolven zien we zowel bevolkingsgroepen met een positieve als met een negatieve instelling ten opzichte van deze dieren. De aanwezigheid van één of meerder NGO's en van door de overheid gesteunde programma's lijken een positief effect te sorteren. Vrijwel nergens is sprake van een positief effect op 's lands economie, bijvoorbeeld een vorm van ecotoerisme. Wel vindt

zonder uitzondering onderzoek aan Wolven plaats, bijna altijd gericht op conflictbeheersing.

Compensatie van verliezen

In de meeste landen waar Wolven inheems zijn bestaan compensatieregelingen voor geleden schade. Soms gaat dit niet verder dan een bijdrage in een afastering, soms worden honderden euro's per verloren schaap uitgekeerd. Hierop gaan we in het volgende hoofdstuk (7) nader in:

Beleid en instrumentarium

Aspecten aan de orde in dit hoofdstuk:

d. beleid en bijbehorend instrumentarium in de landen om ons heen

Dit hoofdstuk geeft informatie over het beleid voor de Wolf en de instrumenten die daarbij worden gehanteerd in de ons omringende landen. De informatie is deels gebaseerd op maar ook aanvullend aan de uitkomsten van de enquête onder de landbouwraden (§5.2).

Dynamiek in overheidsbeleid

Dankzij bescherming in 'brongebieden' en een fundamentele omslag in het denken over grote roofdieren konden Wolven vanuit Polen maar ook vanuit Slovenië, Italië en Frankrijk noord- en westwaarts trekken. Na de komst van de Bruine beer Bruno in Bayern 2006 ontstond nationale en internationale samenwerking tussen wetenschappers, overheden en beheerders. In veel Duitse deelstaten werden managementplannen geschreven voor Lynx, Beer en Wolf, waarin centraal staan de belangen van natuur, landbouw en jacht (Kaczynsky et al. 2008). Het beleid van de overheid jegens de natuur in het algemeen en grote roofdieren in het bijzonder wordt dan ook getekend door een zekere dynamiek. Natuurlijk hangt die dynamiek samen met ontwikkeling van kennis (lerend beheren), maar zeker ook met opvattingen onder de burgerij (stakeholders). We willen dit graag illustreren aan twee voorbeelden, de introductie van de Wolf in Yellowstone N.P. en de situatie rond Wolven in Europa (Groot Bruinderink 2009).

1. Wolven in het Greater Yellowstone Ecosystem, USA

Na ruim 60 jaar vervolging (1914-1974) werd de Wolf in Idaho officieel een bedreigde soort verklaard. Bij afwezigheid van Wolven groeiden de populaties Wapiti, Eland en Gaffelbok in het Greater Yellowstone Ecosystem. Het effect daarvan op de vegetatie, erosie en niches van andere soorten was onmiskenbaar (Chase 1986). In 1973 stelde het Congress de Endangered Species Act in werking en werd gestart met een herstelprogramma, inclusief een herintroductieprogramma, voor de Wolf in Yellowstone en centraal Idaho.

Nooit eerder werd in de US een zo groot beroep gedaan op maatschappelijke betrokkenheid m.b.t. de natuurbescherming. In de 2½ jaar daaropvolgend werden meer dan 130 hoorzittingen gehouden en 160.000 reacties werden in behandeling genomen uit iedere staat en uit 40 andere landen. In april 1994 werd officieel gestart met een herstelprogramma Wolf in het Greater Yellowstone Ecosystem. Sindsdien zijn ongeveer

160 Wolven losgelaten in centraal Idaho en in Yellowstone National Park. In 2004 waren er 760 Wolven in deze gebieden. In 2008 werd hun aantal geschat op 1500. Een succesvolle herintroductie dus.

In het voorjaar van 2008 hief de US Fish and Wildlife Service de bescherming uit hoofde van de Endangered Species Act (ESA) voor de Wolf op in de Greater Yellowstone en Northern Rockies. Een maand daarvoor had de regering Bush een 'license to kill' verstrekt aan jagers in Wyoming en Idaho, waar het merendeel van de Wolven leefde. Het beheer van Wolven werd daarmee een zaak van de individuele staten i.p.v. een federale aangelegenheid. Hierdoor kon een slachtpartij van honderden Wolven beginnen. Wolven deelden nu hun 'varmint' status met Coyotes, Stinkdieren, Hazen (jackrabbits) en zwerfkatten. De populatie Wolven werd met 80% gereduceerd, terwijl op hetzelfde moment wetenschappers aanvoerden dat voor een levensvatbare populatie een aantal van 2000-5000 dieren nodig was.

2. Wolven in Europa

Een belangrijk obstakel voor de spontane terugkeer en migraties van Wolven in Midden en West Europa vormt de grootschalige infrastructuur die het leefgebied fragmenteert (Groot Bruinderink et al. 2002). Veel van deze dispergerende migranten sterven in het verkeer. Het lijkt er zelfs op dat grote delen van het oorspronkelijk leefgebied van deze soorten in deze regio definitief zijn vernietigd. Hiermee had de mens een negatief effect op dispersie, een proces dat wezenlijk is voor het duurzaam voortbestaan van in het wild levende populaties zoogdieren (Andrén 1996). Om die reden werd een herintroductieprogramma voor de Wolf opgestart in de 20ste eeuw in Italië. Recente spontane bewegingen van Wolven vanuit Italië naar Frankrijk en Spanje, of vanuit Polen naar Duitsland worden gefrustreerd door illegaal afschot (Pers. comm. M. Petrak and F. Lingsdorf) en ook Franse schaapherders hebben geprobeerd de komst van de Wolf in de Alpen tegen te houden. Tot vrij recent schoten de Scandinavische Samoyeden Wolven dood die predeerden op hun kuddes semi-gedomesticeerde Rendieren. In 2003 gaf de Noorse regering aan dat het land een grote verantwoordelijkheid draagt voor de bescherming en instandhouding van grote roofdieren als de Wolf (Linnell 2004). Gelijktijdig werd het belang bevestigd van de instandhouding van lokale economieën gebaseerd op het houden van schapen en Rendieren. Het zoeken naar een evenwicht tussen deze doelstellingen vormt een hoeksteen van de Noorse politiek. Er worden nationale doelen geformuleerd: 3 Wolf roedels in Noorwegen, 15 jonge Bruine beren per jaar, 39 voor Veelvraat, 65 voor Lynx en 850-1200 broedparen van de Steenarend (Linnell 2004).

Preventie

In tegenstelling tot landen als Frankrijk, Noorwegen en Zwitserland, waar Wolven grote schade kunnen aanbrengen aan kuddes loslopende schapen, is deze schade in Duitsland en Zweden erg laag (Reinhardt & Kluth, 2004; Salvatori & Linnell, 2005). In beide laatste landen worden veel preventieve maatregelen genomen, zoals het afschermen van vee door schapengaas, het werken met schrikdraad en de inzet van waakhonden (Reinhardt & Kluth, 2004; Swenson & Andrén, 2005; Wolves and Humans Foundation, 2006). Dit laatste is ook effectief gebleken in Frankrijk. Zweedse veehouders krijgen geld om de materialen te kopen en wordt advies gegeven over constructie van hekwerken (Swenson & Andrén, 2005). In Duitsland worden op maat gemaakte beschermende maatregelen in de veehouderij op grote schaal vereist (MLU, 2008). Preventieve maatregelen voor de bescherming van landbouwhuisdieren worden ondersteund door de staat (MLU, 2008). Veehouders in Duitsland werken goed mee sinds zij zich hebben gerealiseerd dat zij geassisteerd worden en dat conflicten met de Wolf geminimaliseerd kunnen worden door preventieve maatregelen (Reinhardt & Kluth, 2004). Advies voor preventieve maatregelen in Duitsland wordt door LUPUS Wildlife Consulting uitgebracht (Reinhardt & Kluth, 2004). Aan het eind van 2010, begin 2011, zorgde in Duitsland een enkel exemplaar voor problemen waarbij deze, in zeven maanden tijd, zeventig Damherten, Rendieren en schapen heeft gedood. Hierbij waren ook 15 schapen doodgebeten in een wei die was afgezet met schrikdraad (Nu.nl, 11 februari 2011). Dit heeft voor enige weerstand gezorgd in Duitsland en de angst breidt zich nu uit onder de boeren (Nu.nl, 11 februari 2011).

Compensatieregelingen

In de meeste landen waar Wolven inheems zijn bestaan compensatieregelingen voor geleden schade (zie ook §5.2). Soms gaat dit niet verder dan een bijdrage in een afrastering, soms worden honderden euro's per verloren schaap uitgekeerd. Wel is het van belang dat compensatie snel wordt verwerkt om zo de doelstelling, namelijk het sussen van spanningen tegenover de Wolf, te realiseren. Over het algemeen zijn programma's die ex-post compensatie (compensatie achteraf) bieden niet erg succesvol gebleken (Zabel & Holm-Muller, 2008). Dit komt onder andere door hoge transactiekosten (Blanco, 2003, geciteerd in Zabel & Holm-Muller, 2008), lang tijdsverloop (Fourli, 1999) en problemen met vertrouwen en transparantie (Western & Waithaka 2005, geciteerd in Zabel & Holm-Muller, 2008). Hierdoor worden deze programma's als lastig en ontoereikend ervaren (Zabel & Holm-Muller, 2008). Dit komt voornamelijk omdat het moeilijk is om te zien of schade is toegedaan door een Wolf of een zwervhond (Fourli, 1999). Hierbij wordt veelvuldig fraude gepleegd bij het indienen van een verzoek tot compensatie, waarbij de verzoeker er zelden van uitgaat dat een zwervhond schade heeft aangericht (Fourli, 1999). Compensatiesystemen in diverse Europese landen lopen dus sterk uiteen, onder andere doordat dit in sommige landen door regionale overheden wordt geregeld en in andere op nationaal niveau (Fourli, 1999). In het navolgende staan we stil bij vormen van overlast, preventie en vergoedingsystematiek in een aantal

landen in Europa.

Duitsland

In Duitsland (maar ook in Frankrijk en Polen) is het Ministerie van Milieu verantwoordelijk voor bescherming en beheer van de Wolf (Salvatori & Linnell, 2005). Toen Wolven zich nog alleen in Saksen bevonden, was het lokale Ministerie van Milieu in Saksen de enige verantwoordelijke voor compensatieregelingen in Duitsland (Salvatori & Linnell, 2005). Als deze wijze van verantwoordelijkheid wordt voortgezet, dan zouden nu ook andere lokale ministeries verantwoordelijk zijn in gebieden waar Wolven inmiddels ook voorkomen, zoals in de deelstaten Saksen, Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern en recentelijk in Schleswig-Holstein, Nedersaksen, Hessen en Bayern (MLU, 2008).

Er is in Saksen één aanspreekpunt voor alles wat met Wolven van doen heeft: het Contactbureau Wolfsregion Lausitz in Rietschen. Wat betreft het onderzoek ligt de verantwoordelijkheid bij het Wildbiologisch bureau LUPUS in Spreewitz (Kluth & Reinhardt 2011). In een tevoren omgrensd gebied, het wolvengebied uitgebreid met een straal van 30km, kan schade aan landbouwhuisdieren onder de Saksische Natuurbeschermingswet (§ 38 lid 7) financieel worden vergoed. Voorwaarde daarbij is het criterium dat door de eigenaar tenminste een aantal voorzorgsmaatregelen werden genomen (afweer) en dat schade op tijd (binnen 24 uur) is gemeld bij het bevoegd gezag of bij bureau LUPUS. Het Landesamt für Ländliche Entwicklung, Landwirtschaft und Flurneuordnung (LELF) berekent de omvang van de schade. Dit valt bij niet bedrijfsmatig gehouden dieren (hobby) lager uit dan bij bedrijfseconomisch gehouden dieren (vee). Er is een maximum van € 7500 per bedrijf/3 belastingjaren. Dit heeft te maken met de z.g. De-minimis-Regeling van de Europese Commissie voor landbouwbedrijven (EU-VO 1535/2007; Kluth & Reinhardt 2011).

Duitsland kent geen wettelijke verplichting om door de Wolf veroorzaakte schade te vergoeden. De deelstaten vergoeden de schade bij de betreffende veehouders wel, maar de vergoedingen worden vanuit de deelstaten op vrijwillige basis gedaan, ter bevordering van de acceptatie/appreciatie van de Wolf. Bovendien ondersteunen de deelstaten de veehouders bij het aanschaffen van geschikte omheining/afrastering of andere hulpmiddelen, om de schapen en geiten tegen aanvallen van Wolven te beschermen. De Bondsregering is niet bij deze vergoedingen betrokken.

Schadehistorie

In de periode 2002-2009 werden in Duitsland 60 aanvallen geregistreerd waarbij 231 landbouwhuisdieren, vooral schapen en geiten, zijn gedood (Kluth & Reinhardt, 2009). Dit is een indicatief getal aangezien hierbij alle gevallen zijn opgenomen waarbij Wolf niet kon worden uitgesloten. Daarnaast is het aantal Wolven toegenomen, maar ook de bekendheid van veehouders met compensatiesystemen. Preventiemaatregelen als rasters,

herdershonden en linten worden gepromoot.

Vergoedingssystematiek

In dezelfde periode werd ruim € 34.000 schade uitgekeerd (variërend van € 260 euro in 2004 tot bijna € 16.000 in 2007; gemiddeld ca. € 5000 per jaar; Managementplan für den Wolf in Sachsen, 2009). De eerste schades die zich voordeden na de bescherming van de Wolf werden voor 100% gecompenseerd (Reinhardt & Kluth, 2004; Salvatori & Linnell, 2005). In sommige gevallen heeft het "Gesellschaft zum Schutz der Wölfe" toen betaald voor de schade (Reinhardt & Kluth, 2004). In delen van Saksen waar geen professionele veehouderij plaatsvond gold de compensatieregeling niet (Reinhardt & Kluth, 2004). Na jaren van voorlichting over de komst van de Wolf en preventiemaatregelen is iedereen op de hoogte gebracht van voorzorgsmaatregelen die genomen dienen te worden. Waar vroeger alle dode schapen werden vergoed, is het compensatiebeleid zodoende door de jaren heen veranderd en wordt tegenwoordig alleen schade vergoed als vee goed beschermd is tegen Wolven (Ark Natuurontwikkeling & FREE Nature, 2009). Zo vindt er in Saksen geen vergoeding plaats indien er geen redelijke preventieve maatregelen in acht zijn genomen, verliezen van huisdieren zijn over het algemeen uitgesloten van schadeclaims (MLU, 2008).

Vergoeding van schade kan pas plaatsvinden na taxatie door experts. Beoordeling van verlies aan vee vindt plaats in nauwe samenwerking tussen plaatselijke bevoegdheden, veterinaire diensten, eventueel met betrokkenheid van de jachtautoriteit en het referentiepunt Wolfsschutz (MLU, 2008). Het feit dat een compensatiesysteem wordt gehanteerd, vermindert dan wel spanning onder veehouders (Reinhardt & Kluth, 2004), maar niet onder jagers die niet gecompenseerd worden voor verlies aan, wat zij beschouwen als, "hun" wild (Linnartz, 2009; Ludwig, pers. mededeling).

Preventie

Wolven zijn bang voor veranderingen in een omheining: de omgeving van de omheining (een rand van ca. 20m) moet open zijn, met om de 60-80m verjaagmiddelen als kledingstukken, lappen, sokken e.d. Beter helpt een radio met mensenstemmen. Voor landbouwhuisdieren in weldegang geldt een gesloten elektrische afzetting (Euronet), al dan niet met 'fladderband' (IFAW 2010).

Er worden in Duitsland passende maatregelen genomen voor Wolven die veel schade veroorzaken of gevaar opleveren voor de openbare veiligheid ('zg. probleemwolven'). Deze maatregelen zijn vooral bedoeld om een gedragsverandering te bereiken (MLU, 2008). Indien deze maatregelen niet toereikend worden geacht is verhuizing naar een dierentuin of afschieten ook een optie (MLU, 2008). Een beslissing wordt genomen tussen de "Naturschutzbehörden" in overleg met het referentiepunt Wolfsschutz (MLU, 2008).

Procedure

Indien ondanks preventieve maatregelen toch schade wordt ondervonden van Wolven dient de betrokkene dit bij een contactpersoon te melden. Deze waarschuwt het bevoegd gezag en experts. Betrokkene dient vernietiging van sporen als prenten en uitwerpselen te vermijden. Vervolgens stelt de expert een rapport op (standaardformulier) voor het bevoegd gezag. Geen Wolf, dan zaak voor politie. Wel Wolf: verzoek om tegemoetkoming in schade. De procedure doet sterk denken aan de praktijk in Nederland van het Faunafonds.

Frankrijk

In Frankrijk is naast het Ministerie van Milieu ook het Ministerie van Landbouw verantwoordelijk voor Wolf management (Salvatori & Linnell, 2005). Zij definiëren onder andere de afschotquota wanneer dit noodzakelijk wordt geacht (Salvatori & Linnell, 2005). Zone-indeling is daar voorgesteld als beheerstrategie om het conflict tussen Wolf en mens te verminderen. De uitdaging bij deze strategie ligt bij het bepalen van de zonegrenzen (Bath, 2000). Ook is er onenigheid over wie verantwoordelijk is voor het management van de Wolf (Bath, 2000). Waar sommigen dit zien als een nationale kwestie, vinden anderen het weer een puur lokale kwestie. Deze laatste groep mensen heeft haar bezorgdheid geuit over een ver van de natuur staande regering die in Parijs is gevestigd en die ook weinig tot geen kennis van lokale zaken heeft, maar die ondertussen wel alle beslissingen neemt die enorme lokale invloeden hebben (Bath, 2000).

Schade

In Frankrijk brengt de Wolf regelmatig schade toe aan vee (Bath, 2000). In 2011 vonden er bijna 600 aanvallen plaats waarbij meer dan 2000 schapen zijn omgekomen. Dit is, in vergelijking met dezelfde periode vorig jaar, een stijging van 20%. (BBC, 6 september 2011).

Vergoedingssystematiek

In Frankrijk doet de overheid zelf geen compensatiebetaling maar worden verenigingen gesubsidieerd die vervolgens zorg dragen voor compensatie bij schade door de Wolf (De Klemm, 1996) waarbij elke veehouder €130 euro ontvangt ter compensatie voor elk schaap dat is gedood door een Wolf (BBC, 6 september 2011). Frankrijk is een van de weinige landen waar meer dan de marktwaaarde van het vee wordt gecompenseerd (100%). Vergoedingen compenseren hier ook voor additionele kosten zoals extra werk voor veehouder en kosten van een dierenarts (Fourli, 1999)

Procedure

De uitvoering van de compensatieregeling verloopt nogal complex. De getroffen richt een verzoek tot compensatie aan het Direction Departementale d'Agriculture et Forets

(DDAF), die vervolgens een vertegenwoordiger van de Nationale of Regionale parken of van het Office National de la Chasse (ONC) waarschuwt. Deze vertegenwoordiger verricht een inspectie en schrijft een objectief rapport naar de aard en omvang van de schade. Dit wordt vervolgens naar het DDAF gestuurd die dit intern doorstuurt naar haar schade-expert. Deze geeft een oordeel waarbij het DDAF het besluit neemt over de betaling van de compensatie. Bij dispuut wordt de zaak gepresenteerd aan de Local Monitoring Group die bestaat uit vertegenwoordigers van DDAF, vertegenwoordigers uit de landbouw (the agricultural professions), het ONC en het LIFE project, waarbij het Ministerie van Milieu het algemeen geldend "begunstigde" is (Fourli, 1999). Deze groep komt om de zes maanden samen. Zodra beslissingen zijn gemaakt worden de zaken die voor compensatie in aanmerking komen naar het Fondation Francais de la Nature et de l'Environnements (FFNE) gestuurd die, gemiddeld genomen binnen drie maanden, betaling verricht (Fourli, 1999).

Preventie

Het gecombineerd gebruik van waakhonden (waaronder wolfshonden) en verzamelen van schapen in de nacht is in Frankrijk effectief gebleken om aanvallen van de Wolf op de meerderheid van kuddes te voorkomen (Espuno, 2004). Een waakhond reduceert predatie met 39%, vier honden en omheining reduceert predatie met 81% (Espuno 2004, geciteerd in Boitani, 2007). Wel komen er in toenemende mate berichten over naar de mens agressieve wolfshonden. De volgende problemen worden onder meer genoemd:

- opjagen van de schapen (verwondingen, sterfte)
 - de honden bewaken niet echt
 - de honden zijn zeer agressief naar mensen toe
 - jakkeren achter andere dieren aan (wilde en vee)
 - kosten van training en bewaken van de honden
 - vernielen van eigendommen door de honden
 - ziekten, verwondingen of vroegtijdige dood van de honden
- (<http://www.nal.usda.gov/awic/companimals/guarddogs/guarddogs.htm>)

Zweden en Noorwegen

In Noord Scandinavië worden op traditionele wijze ongeveer 450.000 rendieren gehouden door de Sámi (200.000 in Noorwegen en 250.000 in Zweden). De meeste slachtoffers onder Rendieren worden door Lynx en Veelvraat gepakt. Het wolvenverspreidingsgebied ligt ten Zuiden van het Rendiergebied. Incidenteel trekken Wolven door dit gebied. In Noorwegen en Zweden is het beleid gericht op het behouden en bevorderen van levensvatbare populaties Wolven, inclusief compensatie bij verlies van vee (voornamelijk schapen), "semi-domestic" Rendieren, jachthonden, groot wild (Eland) en Reeën (Swenson & Andrén, 2005). Het Zweedse beleid voor Wolfmanagement wordt gereguleerd door "En Sammanhallen rovdjurspolitik" (Zweeds Ministerie van Milieu, 2000, geciteerd in Musiani

et al., 2010). Dit beleid staat een minimum van 20 roedels toe om vervolgens een evaluatie te maken van de gevolgen (Swenson & Andrén, 2005). Wolven mogen, waar mogelijk, overal rondlopen in Zweden (Musiani et al., 2010). Eenzame Wolven (lone wolves) worden getolereerd tijdens de zomer wanneer Rendieren vrijuit grazen (Swenson & Andrén, 2005; Musiani et al. 2010). In Noorwegen is het beleid om tenminste 8 tot 10 roedels te hebben buiten de gebieden waar veeteelt met Rendieren voorkomt (Swenson & Andrén, 2005). Het beleid in Noorwegen t.a.v. de Wolf wordt bemoeilijkt door de ambitieuze doelstelling om in het zelfde gebied zowel grote roedels Wolven te ondersteunen als het vrij los laten lopen van schapen.

Schadecijfers

In Scandinavië wordt veelvuldig schade toegebracht aan honden, schapen en Rendieren (Swenson & Andrén, 2005). In Zweden en Noorwegen vormt naast deze predatie op schapen ook de predatie op (gedomesticeerde) Rendieren een probleem (Liberg et al., 2010). Slechts af en toe wordt er een rund gedood. Noorwegen kent 2,4 miljoen schapen waarvan er ca. 32.000 door roofdieren als Wolf, Bruine beer, Veelvraat, Lynx en Steenarend worden gedood. Ongeveer 1200 schapen komen op het conto van de Wolf en hun verlies wordt gecompenseerd (Liberg et al., 2010). Zweden kent 500.000 schapen waarvan er jaarlijks 100-200 door Wolven worden gedood en gecompenseerd (Liberg et al. 2010). Samen met de 2-6 kalveren die worden gedood resulteert dit in €30.000 schade. In het wolvenverspreidingsgebied wordt ca. 1% van de schapen gegrepen. Van de Zweedse schaaiboeren heeft, tussen 1997 en 2004, 1,3% een ervaring gehad met predatie door een Wolf (J. Karlsson, niet gepubliceerd, geciteerd in Karlsson & Sjöström, 2007).

Vergoedingensystematiek

Zowel de Noorse als Zweedse overheid biedt compensatie voor schade aan schapen en Rendieren (Swenson & Andrén, 2005). Ook wordt er veel compensatie geboden in Noorwegen terwijl er geen preventieve maatregelen zijn vastgesteld, wat er toe kan leiden dat schapen in door de Wolf bezette gebieden komen. Dat kan betekenen dat er een groter afschot moet worden verricht (Swenson & Andrén, 2005).

In Noorwegen is het erg prijzig om schaapherders en waakhonden te betalen (Swenson & Andrén, 2005). 3% (995stuks) van de slachtoffers is gepakt door een Wolf, wat resulteerde in €202.000euro uitgekeerde schade. In 2008 is 13,6 miljoen Euro gereserveerd voor compensatie van predatie op landbouwhuisdieren en Rendieren. In Noorwegen werd gemiddeld €8500 compensatie uitgekeerd aan de Sámi voor de ca. 50 door Wolven gedode Rendieren per jaar. In Zweden worden jaarlijks 50-200 Rendieren door Wolven gedood. De Zweedse regering betaalt echter geen compensatie voor individuele verliezen maar betaalt gemeenschappen €2500 voor bevestigde sporen van Wolven aanwezigheid en €50.000 voor elk gevestigde en reproducerend paartje Wolven.

Daarnaast wordt zo'n €10.000 per jaar betaald aan Sámi gemeenschappen voor diensten met betrekking tot het verplaatsen van de kuddes Rendieren naar gebieden met minder roofdieren (Liberg et al., 2010).

Preventie

In Noorwegen wordt wel veel geld uitgegeven aan veiligheidsmaatregelen die erg populair zijn onder de veehouders, maar die blijken ineffectief te zijn (Swenson & Andrén, 2005).

In Noorwegen wordt een ruime compensatie toegekend in combinatie met €100.000 aan investeringen in preventieve maatregelen.

In de benadering van de problematiek zijn er grote verschillen tussen Noorwegen en Zweden.

Noorwegen is geen lid van de EU, heeft een sterk subsidieerde schapenhouderij en kent geen cultuur van rasters en herders (preventie). Het beleid in Noorwegen om in hetzelfde gebied zowel levensvatbare populaties van grote carnivoren zoals de Wolf in stand te houden als kuddes loslopende schapen werkt niet (Swenson & Andrén, 2005). Deze twee beleidsdoelen hebben tot veel conflicten en frustratie geleid en waarschijnlijk is zone-indeling een beter alternatief (Swenson & Andrén, 2005).

Zweden is wel lid van de EU, geeft nauwelijks subsidies voor schapenhouderij en vereist preventieve maatregelen (99% van de schapen is omheind). Als preventie is in Noorwegen en Zweden de Wolftelefoon geïntroduceerd. Het principe werkt als volgt. Van alle roedels draagt ten minste 1 Wolf een gps zender zodat biologen op hoofdlijnen weten waar de roedels zich op welk moment ophouden. Jagers kunnen vervolgens bellen met de vraag of in het beoogde gebied waar ze willen jagen op dat moment Wolven aanwezig zijn. Deze preventiemaatregel is zeer populair, voornamelijk bij Elandjagers in verband met het risico voor hun honden (Liberg et al, 2010).

Jachthonden vergoedingensystematiek

Er worden er jaarlijks zo'n 30 tot 50 honden, voornamelijk jachthonden, gedood of verwond door wolven in Noorwegen en Zweden (Liberg et al., 2010). De ongelukken vinden voornamelijk plaats bij de jacht op Elanden. De honden zijn dan vaak op grote afstand van de jagers. Compensatie in Noorwegen is de 'nieuwwaarde' tot maximaal €5000. In Zweden is dat maximaal €1000. Dit wordt als een groot emotioneel probleem ervaren en als slecht voor het draagvlak voor de Wolf. Het is onbekend of men zich tegen een dergelijk risico kan verzekeren.

In Nederland bestaat geen ervaring met het verlenen van een tegemoetkoming in 'schade door honden'. Het Faunafonds vergoedt alleen schade aan bedrijfsmatige gehouden gewassen en dieren veroorzaakt door beschermde inheemse dieren. Tegemoetkomingen

voor schade door of aan zijn daarmee uit te sluiten (mond. Med. F. van Bommel, Faunafonds).

Beleid bij illegaal afschot Duitsland

Als gevolg van de wet Gesetz über Naturschutz und Landschaftspflege vom 25. März 2002 kan het opzettelijk illegaal afschieten van een Wolf bestraft worden met maximaal vijf jaar cel, intrekken van de bevoegdheid om te jagen en een maximale geldboete van € 50.000 euro. Het onopzettelijk afschieten kan zes maanden cel opleveren (The Local.de, 8 juni, 2009). Het is daar zaak om niet te snel verwilde honden die op Wolven lijken af te schieten (Kluth & Reinhardt 2011).

Toch zijn er in Duitsland in de laatste jaren zeker negen afgeschoten (Reinhardt & Kluth, 2004), o.a. in Saksen in 2007 en NiederSaksen in 2009 (The Local.de, 8 juni, 2009 <http://www.thelocal.de/national/20090608-19795.html>). In mei 2012 kwam de melding van afschot van een Wolf in het Westerwald (Rheinland-Pfalz). Dat kort na vestiging Wolven werden afgeschoten kan te maken hebben gehad met het feit dat de komst van Wolven in Duitsland in eerste instantie geheim werd gehouden (Reinhardt & Kluth, 2004). Achteraf heeft men geleerd dat het beter was geweest als mensen van tevoren waren ingelicht aangezien de schok groot was na het nieuws van een plotselinge aanval van Wolven op een kudde schapen. Media brachten de Wolf toen naar voren als een bloedlustig roofdier, terwijl de Wolf al zeven jaar aanwezig was en nooit voor problemen had gezorgd (Reinhardt & Kluth, 2004). Er wordt sinds kort ook een beloning van € 10.000 aangeboden voor informatie die leidt tot de vervolging van diegene die een Wolf heeft afgeschoten (The Local.de, 10 maart, 2009).

Beleid bij legaal afschot Duitsland

In het geval een 'probleemwolf' moet worden afgeschoten is bevoegd gezag in Saksen het Saksische Ministerie voor Milieu en Landbouw. Het is van belang dat, in geval een Wolf zich lijkt te specialiseren in vee en/of zich niet schuw gedraagt en dus een risico zou kunnen vormen voor mensen, een dergelijke Wolf door maatwerk kan worden verwijderd. Dit is niet alleen van belang vanuit risicobeheersing, maar ook om het draagvlak voor de Wolf te behouden (N. Stier, pers med.). Vanessa Ludwig geeft aan dat elke situatie op zich staat. De criteria voor verwijdering (afschot van een risicowolf) zijn dan ook vaag omschreven in het managementplan. Bureau Lupus beoordeelt de gevallen en geeft het advies; uitvoer is door een dierenarts of jager.

Polen

Recentelijk zijn er in Polen jaarlijks enkele vergunningen afgegeven voor het legaal afschieten van Wolven die zich specialiseerden op vee (Salvatori & Linnell, 2005). Legaal

zijn er echter geen Wolven afgeschoten (Salvatori & Linnell, 2005). Afschieten gebeurde echter wel ongecontroleerd en illegaal (Salvatori & Linnell, 2005). Zo werden op 10 december 2011 twee volwassen Wolven (een mannetje en een vrouwtje, behorende tot een kleine troep met 3 volwassen Wolven en 2-3 welpen) tijdens een hertenjacht doodgeschoten door Belgische jagers in de buurt van Drawa River Nationaal Park (Noordwest-Polen). Dit gebied maakt deel uit van het Europees beschermde Natura 2000-netwerk 'Uroczyska Puszczy Drawskiej'. De jagers werden vrijgelaten na het betalen van een borgsom van €2000. Een nader onderzoek in hoeverre dit misdrijf een impact heeft op de lokale populatie Wolven kan tot gevolg hebben dat de jagers een fikse geldboete en een celstraf tot twee jaar riskeren (The Association for Nature WOLF Polen, 22 december 2011). Ook zijn Wolven dood gevonden in illegaal gezette vallen voor hoefdieren (Salvatori & Linnell, 2005).

Frankrijk

In Frankrijk was er in 2004 toestemming gegeven voor het legaal afschieten van vier Wolven (waarvan er twee daadwerkelijk zijn afgeschoten). Dit geschiedde door daartoe bevoegde personen en voornamelijk onder druk van veehouders die steeds meer schade ondervonden van de Wolf. In 2005 werd het afschotquotum op zes Wolven gesteld (Salvatori & Linnell, 2005). Toch zijn er illegaal afgeschoten Wolven in Frankrijk gerapporteerd (Linnell et al., 2007).

Noorwegen

In Noorwegen werkt de overheid met strikte zones. Indien Wolven buiten deze zones gaan mogen lokale autoriteiten Wolven afschieten na klachten (Linnell et al., 2007; Musiani et al., 2010).

Zweden

In Zweden is men behoudend met het uitgeven van vergunningen tot afschieten (Linnell et al., 2007) terwijl er in Zweden wel afschot heeft plaatsgevonden (Heberlein & Erisson, 2008) en er veel stroperij op de Wolf plaatsvindt (Salvatori & Linnell, 2005).

Literatuur

- Andrén, H. (1996). Population responses to habitat fragmentation, statistical power and the random sample hypothesis. *Oikos* 76, 235-242.
- Ark Natuurontwikkeling & FREE Nature. (2009). Verslag Workshop WOLVEN in Nederland. ARK and FREE Nature. Retrieved January 18, 2012, from <http://www.wolveninnederland.nl/wolven/download/common/verslag-workshop>
- Arnold, J., C. Müller & P. Sürth 2011. Lernen mit dem Wolf zuleben. Fragen aus Landwirtschaft, Forstwirtschaft und Tourismus. WWF Deutschland.
- Balfour, D., H.T. Dublin, J. Fennessy, D. Gibson, L. Niskanen & I.J. Whyte 2007. Review of options for managing the impacts of locally overabundant African elephants. IUCN, Gland Switzerland. 80 pp.
- Ballard, W.B., D. Lutz, T.W. Keegan, L.H. Carpenter & C.J. de Vos 2003. Deer-predator relationships. In: J.C. de Vos, M.R. Conover & N.E. Headrick (eds), Mule deer conservation issues and management strategies. Berryman Institute Press, Utah State University, Logan USA: 13-61.
- Ballard, W.B., L.N. Carbyn & D.W. Schmith 2003. Wolf Interacts with Non-prey. In: Mech & Boitani 2003.
- Bath, A. J. and LCIE. (2000). Human Dimensions in Wolf Management in Savoie and Des Alpes Maritimes, France. Bath, A. J. 1-133. 2000. Memorial University of Newfoundland, Dep. of Geography, St. John's, Nfld, Canada, France LIFE-Nature Project "Le retour du loup dans les Alpes Françaises" and the Large Carnivore Initiative for Europe (LCIE). Retrieved November 9, 2011, from <http://www.lcie.org/dgocs/HD/LCIE%20Bath%20Wolves%20in%20the%20French%20Alps.pdf>
- Bergerud, A.T. 1971. The population dynamics of New Foundland Caribou. Wildlife Monographs 25. The Wildlife Society.
- Birkeland, K.H. & S. Myrberget 1980. The diet of the lynx *Lynx lynx* in Norway. Fauna norv. ser. A. 1: 24-28.
- BMU 2006. Wenn Sie einem Wolf begegnen (BMU/BfN). Wat te doen bij een ontmoeting met een Wolf?
- Bobek, B. 1977. Summer food as the factor limiting roe deer population size. *Nature* 268: 47-49.
- Doman, M., G. Bostedt & J. Persson, 2000. The bioeconomics of the spatial distribution of an endangered species – The case of the Swedish wolf population. Institutionen för Skogsekonomi, Umeå. Arbetsrapport 294.
- Bredenoord H, Van Hinsberg A, De Knecht B, Leneman H. 2011. Herijking van de Ecologische Hoofdstructuur Quickscan van Varianten.
- Breitenmoser, U. & C. Breitenmoser-Würsten 1990. Status, conservation needs and reintroduction of the lynx (*Lynx lynx*) in Europe. Council of Europe, Nature and Environment series 45, Strassbourg.
- Breitenmoser, U. & H. Haller 1987. Zur Nahrungsökologie des Luchses *Lynx lynx* in den schweizerischen Nordalpen. *Z. Säugetierk.* 52: 168-191.
- Breitenmoser, U. & M. Baettig 1998. Wiederansiedlung und Ausbreitung des Luchses (*Lynx lynx*) im Schweizer Jura. *Revue Suisse Zool.* 99: 163-176.

- Breitenmoser, U. P. Kavczenky, M. Doetterer, C. Breitenmoser-Wuersten, S. Capt, F. Bernhart & M. Liberek 1993. Spatial organization and recruitment of lynx (*Lynx lynx*) in a re-introduced population in the Swiss Jura Mountains. *J. Zool. Lond.* 231: 449-464.
- Breitenmoser, U., 1998. Large predators in the Alps: the fall and rise of mans competitors. *Biological Conservation* Vol 83, No 3, pp 279-289.
- BUND 2011. 20000 Grüne Kilometer. Bund für Umwelt und natuurschutz Deutschland, Berlin.
- Chase, A. 1986. *Playing God in Yellowstone. The destruction of America's first National Park.* Harvest Books, San Diego, New York, USA.
- Ciucci P, Reggioni W, Maiorano L, Boitani L. 2009. Long-Distance Dispersal of a Rescued Wolf From the Northern Apennines to the Western Alps. *Journal of Wildlife Management* 73(8):1300-1306.
- Compensation schemes in Sweden and Norway. In: Woodroffe, R., Thirgood, S., Rabinowitz, A.(Eds.), *People and Wildlife, Conflict or Coexistence?*, first ed Cambridge University Press, Cambridge, pp. 323-339.
- Conservation in Sweden. *Conservation Biology*, 22, 247-251
- Corsi, F., E. Duprè & L. Boitani, 1999. A large-scale model of wolf distribution in Italy for conservation planning. *Conservation Biology* Vol. 13, No. 1, pp 150-159.
- Curtis, J.A. 2002. Ethics in Wildlife Management: What Price? *Environmental Values* 1:145-161.
- Davidson, 2000. The wolf (*Canis lupus*).
<http://www.bio.davidson.edu/people/vecase/Behavior/Spring2002/estes/generalinfo.htm> dans le massif du Mercantour. [Impact of Wolves on wild and domestic ungulates in the Mercantour Mountains.] Thesis: 1-214. Université Montpellier II, France. Retrieved November 10, 2011, from
http://www.kora.ch/malme/05_library/5_1_publications/E/Espuno_2004_Impact_du_looup_sur_les_ongules_sauvages_et_domestiques_dans_le_massif_du_Mercantour.pdf.
- De Klemm, C., (1996). Compensation for damage caused by wild animals. Nature and distance. *Biological Conservation*, 137(4), 610-616.
 Environment, 84. Manhattan Pub. Co.
- Ericsson, G. & Heberlein, T.A. (2003). Attitudes of hunters, locals, and the general public in Sweden now that the wolves are back. *Biological Conservation*, 111(2), 149-159. ESFA 2007. Scientific Opinion of the Panel on Animal Health and Welfare on a request from the Commission on the Animal Welfare aspects of the killing and skinning of seals. *The EFSA Journal* 2007: 610, 1-122.
- Espuno, N. (2004). Impact du loup (*Canis lupus*) sur les ongulessauvages et domestiques Fourli, M. (1999). Compensation for damages caused by bears and Wolves in the European Fritts, S.H., R.O. Stephenson, R.D. Hayes & L. Boitani 2003. In : Mech, L.D. & L. Boitani (eds). *Wolves. Behavior, ecology and conservation.* University of Chicago Press.
- Fuller, T.K. & P.R. Sievert 2001. Carnivore demography and the consequences of changes in prey availability. In: J.L. Gittleman et al. (eds): *Carnivore Conservation*. Cambridge University Press.
- Fuller, T.K., L.D. Mech & J.F. Cochrane 2003. Wolf Population Dynamics. In: Mech L.D. & L. Boitani 2003.
- Gazzola A., E. Avanzinelli, I. Bertelli, A. Tolosano, P. Bertotto, R. Musso & M. Apollonio 2007. The role of the wolf in shaping a multi-species ungulate community in the Italian western Alps. *Italian Journal of Zoology* 74 (3): 297-307.
- Gittleman, J.L., S.M. Funk, D. Macdonald & R.K. Wayne 2001. *Carnivore Conservation*. Cambridge University Press, Cambridge, Engeland.
- Glenz, C., A. Massolo, D. Kuonen & Schlaepfer, 2001. A wolf suitability prediction study in Valais (Switzerland). *Landscape and Urban Planning* 55, pp 55-65.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. & D.R. Lammertsma 2004. *Mammals. Lynx*. In: M.H.I. Bloemmen & T. van der Sluis (eds.): *European corridors – example studies for the Pan-European Ecological Network*. Background document. Alterra-report 1087.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. 1997. De Veluwe niet lynx laten liggen; een beschouwing omtrent de wenselijkheid van herintroductie van de lynx (*Lynx lynx*) op de Veluwe. *Nederlandse Commissie voor Internationale Natuurbescherming. Mededelingen No. 31:* 35-59.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. 2009. Animal welfare and ethics in population control of overabundant wildlife. In: Bracke, M.B.M. (ed.) *Animal welfare in a global perspective. A study of foreign agricultural services and case studies on poultry, aquaculture and wildlife.* Animal Science Group, Wageningen UR, Wageningen.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. and E. Hazebroek 1996. Ungulate-traffic collisions in Europe. *Conservation Biology* (10)4: 1059-1067.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A., D.R. Lammertsma & G.J. Spek 2012. Aanrijdingen met wilde hoefdieren in een boslandschap: de Veluwe. *De Levende Natuur* 113(1):11-16.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A., H. Kuipers, D.R. Lammertsma, K. DeSmet, M. Petrak & J. Eylert 2006. Met stille trom? Nederland en de Europese lynx. *De Levende Natuur* 107(2): 37-40 (in Dutch with English summary).
- Groot Bruinderink, G.W.T.A., T. van der Sluis, R. Pouwels & D.R. Lammertsma 2002. Perspectives for an ecological network for red deer (*Cervus elaphus*) in the Belgium - Dutch-German border area. *LUTRA* 45(1): 19-28.
- Grundsätze zum Umgang mit Wölfen. Handlungsempfehlungen und Managementmaßnahmen für Sachsen-Anhalt. – Magdeburg, 19 S. Retrieved December 5, 2011, from
http://www.kora.ch/malme/05_library/5_1_publications/N_and_O/NABU_2008_Leitlinie_Wolf_Sachsen-Anhalt.pdf
- Haight, R.G., D.J. Mladenov & A.P. Wydeven, 1998. Modeling disjunct gray wolf populations in semi-wild landscapes. *Conservation Biology* Vol. 12, No.4, pp 879-888.
- Haller, H. & U. Breitenmoser 1986. Zur Rumorganisation der in den Schweizer Alpen wiederangesiedelten Population des Luchses (*Lynx lynx*). *Z. Säugetierkunde* 51: 289-311.
- Haller, H. 1992. Zur Ökologie des Luchses *Lynx lynx* im Verlauf seiner Wiederansiedlung in den Walliser Alpen. *Mammalia depicta*. Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin.
- Heberlein, T. A., & Ericsson, G. 2005. Ties to the countryside: accounting for urbanites' attitudes toward hunting, wolves, and wildlife. *Human Dimensions of Wildlife* 10:213-227
- Heberlein, T.A. & Ericsson, G. 2008. Public attitudes and the future of Wolves *Canis lupus* in Sweden. *Wildlife Biology*, 14, 391-394.
- Hell, P. & J. Slamecka 1996. Current status of the lynx (*Lynx lynx*) in Slovakia. *Prirodovedne Prace Ustavu Akademie Ved Ceske Republiky v Brne* 30: 64-78.
- Hell, P. 1968. Population density of the lynx in the Czechoslovakian Carpathians. In: J. Kratochvíl (ed). *Recent distribution of the lynx in Europe*. *Acta sc. nat. Brno* 2: 57-64.

- Hemmer, H. 1993. *Felis (Lynx) lynx* Linnaeus, 1758.- Luchs, Nordluchs. In: J. Niethammer & F. Krapp (eds). *Handbuch der Säugetiere Europas*. Band 5/II. Mustelidae 2, Viverridae, Herpestidae, Felidae. Aula Verlag, Wiesbaden: 1119-1167.
- Herfiindal, I. J.D.C. Linnell, J. Odden, E. Birkeland-Nilsen & R. Andersen 2005. Prey density, environmental productivity and home-range size in the Eurasian lynx (*Lynx lynx*). *J. Zool. Lond.* 265: 63-71.
- Hetherington, D.A. & M.L. Gorman 2007. Using prey densities to estimate the potential size of reintroduced populations of Eurasian lynx. *Biological Conservation* 137: 37-44.
- Howery, L.D. & T.J. DeLiberto 2004. Indirect effects of carnivores on livestock foraging behavior and production. *Sheep & Goat Research Journal* 19: 53-57.
- IFAW 2010. International Fund for Animal Welfare IFAW: Wölfe vor unserer Haustür 2010. Duits- en Engelstalige versie.
- IUCN 1999. Grey wolf (*Canis lupus*). <http://www.canids.org/SPPACCTS/greywolf.htm>
- Jacobs, M.H. 2007. Wildlife value orientations in the Netherlands. *Human Dimensions of Wildlife* 12:359-365.
- Jansman, H.A.H. 2000. Herkenning en opsporing van roofvogelvervolgving. Werkgroep Roofvogels Nederland (WRN)- ISBN 9080476021.
- Jansman, H.A.H., et al. 2012. In voorbereiding, concept titel: De genetische structuur van Wilde zwijnen populaties in Limburg en Noord-Brabant: verspreiding, herkomst en verwantschap. Alterra rapport.
- Jedrzejewska, B. & W. Jedrzejewski (1998). *Predation in Vertebrate Communities*, Springer Verlag, Berlin.
- Jedrzejewski, W., K. Schmidt, L. Milkowski, B. Jedrzejewska & H. Okarma 1993. Foraging by lynx and its role in ungulate mortality: The local (Białowieża Forest) and the paleartic viewpoints. *Acta Ther.* 38: 385-403.
- Jedrzejewski, W., B. Jedrzejewska, H. Okarma, K. Schmidt, A.N. Bunevich & L. Milkowski 1996. Population dynamics (1869-1994), demography, and home ranges of the lynx in Białowieża Primeval Forest (Poland and Belarus). *Ecography* 19: 122-138.
- Jedrzejewski, W., B. Jedrzejewska, K. Schmidt, H. Okarma & R. Kowalczyk 1999. Ecology of the lynx (*Lynx lynx*) in Białowieża Primeval Forest. *Wiadomości Ekologiczne* 45:17-41.
- Jedrzejewski, W., Jedrzejewska, B., Z.A. Lilley, L. Balciauskas, P. Mannil, J. Ōzolins, V.E. Sidorovich, G. Bagrade, M. Kubarsepp, A. Ornicans, S. Nowak, A. Pupila & A. Zinna 2010. Synthesizing Wolf Ecology and Management in Eastern Europe: Similarities and Contrasts with North America. In: Musiani et al, 2010.
- Kaczynsky, P. & T. Huber (1994). Wer war es? Dokumentation und Identifikation von Raubtierrissen. Institut für Wildbiologie und Jagdwirtschaft der Universität für Bodenkultur in Wien.
- Kaczynsky, P., G. Kluth, F. Knauer, G. Rauer, I. Reinhardt & U. Wotschikowsky. 2009: Monitoring von Grosraubtieren in Deutschland – Rahmenplan Wolf. Bundesamt für Naturschutz, Skripten 251. Bonn. www.bfn.de
- Kaczynsky, P., T. Huber, I. Reinhardt & G. Kluth 2008. Wer war es? Spuren und Risse von grossen Beutegreifern erkennen und dokumentieren. Wildland-Stiftung Bayern.
- Karlsson, J., & Sjöström, M. (2007). Human attitudes towards Wolves, a matter of Keulartz, J., H. van de Belt, B. Gemmen, I. Klaver & M. Korthals 1998. Goede tijden slechte tijden. Ethiek rondom Grote grazers. Ministerie van landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 's-Gravenhage.
- Kluth, G. & I. Reinhardt 2009. Mit Wölfen leben. Information für Jäger, Förster und Tierhalter in Sachsen und Brandenburg. LUPUS Wildbiologisches Büro, Spreewitz.
- Kluth, G. & I. Reinhardt 2011. Mit Wölfen leben. Informationen für Jäger, Förster und Tierhalter in Sachsen und Brandenburg. Staatsministerium für Umwelt und Landwirtschaft. Freistaat Sachsen.
- Kossak, S. 1988. Winter penetration and movements of a male lynx. *Acta Ther.* 33: 354-360.
- Koubek, P. & C. Babicka 1996. Lynx (*Lynx lynx*) in the Hrubý Jeseník Mts. *Přirodovedné Práce Ústavu Akademie Věd České Republiky v Brně* 30: 39-50.
- Kozhechkin, V.V. & A.N. Zyryanov 1997. On the lynx moving, feedings and hunting behaviour in Saján mountain forest. *Byulleten Moskovskogo Obshchestva Ispytatelei Prirody Otdel Biologicheskii* 102: 29-33.
- Kramer-Schadt, S., E. Revilla & T. Wiegand 2005. Lynx reintroductions in fragmented landscapes of Germany: Projects with a future or misunderstood wildlife conservation? *Biological conservation* 125(2): 169-182.
- Liberg, O., Sand, H., Wabakken, P. & Chapron, G. (2011). Illegal killing of wolves in Scandinavia 1998 – 2011: variation in space and time. A report to World Wide Fund for Nature, WWF, (Sweden).
- Liberg, O., A. Aronson, S.M. Brainerd, J. Karlsson, H.C. Pedersen, H. Sand & P. Wabakken 2010. The Recolonizing Scandinavian Wolf Population: Research and Management in Two Countries. In: Musiani et al, 2010.
- Linnell, J. 2004. A new predator policy for Norway. *Newsletter LCIE*, nr. 1: 1-5.
- Linnell, J.D.C., J. Odden, V. Pedersen & R. Andersen 1998. Records of intra-guild predation by Eurasian lynx, *Lynx lynx*. *Canadian Field Naturalist* 112:707-708.
- Managementplan für den Wolf in Sachsen, 2009. Staatsministerium für Umwelt und Landwirtschaft.
- Mao, J.S., Boyce, M.S., Smith, D.W., Singer F.J., Vales, D.J., Vore J.M. & Merrill, E.H. 2005. Habitat selection by elk before and after wolf reintroduction in Yellowstone N.P. *Journal of Wildlife Management* 69(4):1691-1707.
- Marker, L.L., M.G.L. Mills & D.W. 2003. Factors influencing perceptions of conflict and tolerance toward cheetahs on Namibian farmlands. *Conservation Biology* 17: 1290-1298.
- Matjuschkin, E.N. 1978. *Der Luchs*. A. Ziemsen Verlag, Wittenberg Lutherstadt.
- McLaren, B.E. & R.O. Peterson 1994. Wolves, moose and tree rings on Isle Royale. *Science* 266: 1555-1558.
- McNay, M.E. & Mooney, P.W. 2005. Attempted Predation of a Child by a Gray Wolf, *Canis lupus*, near Icy Bay, Alaska. *Canadian Field-Naturalist* 119 (2): 197-201.
- Mech L.D. & L. Boitani (editors) 2003: *Wolves: behaviour, ecology, and conservation*. University of Chicago Press, Chicago.
- Mech L.D. & L. Boitani 2003: *Wolf Social Ecology*. In: Mech L.D. & L. Boitani (editors) 2003.
- Mech, D., S.H. Fritts, G.L. Radde & W.J. Paul (1988). Wolf distribution and road density in Minnesota. *Wildl. Soc. Bull.* 16:85-87.
- Mech, D.L. & R.O. Peterson 2003. Wolf-prey relations. In : Mech, L.D. & L. Boitani (eds). *Wolves. Behavior, ecology and conservation*. University of Chicago Press.

- Mech, L.D. 1970. The wolf: the ecology and behavior of an endangered species. The Natural History Press, New York.
- Messier, F. 1991. The significance of limiting and regulating factors on the demography of moose and white-tailed deer. *J. Anim. Ecol.* 60: 377-393.
- Mitchell-Jones et al. 1999. The Atlas of European mammals. Poyser Natural History, London, UK.
- MLU [Ministerium für Landwirtschaft und Umwelt Sachsen-Anhalt] (2008): Leitlinie Wolf.
- Moa, P.F., A. Negård & T. Kvam 1998. Arealbrukogvandringsmønster hos gaupe i et midt-norsk barskogsområde. *Fauna* 51: 10-23.
- MUGV (Ministerium für Umwelt, Gesundheit und Verbraucherschutz) 2010. Wölfe in Brandenburg – Eine Spurensuche im märkischen Sand. Land Brandenburg.
- Musiani, M., L. Boitani & P.C. Paquet (editors) 2010. The World of Wolves. New Perspectives on Ecology, Behaviour and Management. University of Calgary Press, Calgary.
- Novakova, E. & R. Hanzl 1968. Contribution à la connaissance du rôle joué par le lynx dans les communautés sylvoicoles. *Schweiz. Zeitschr. für Forstwesen*, nr. 2.
- Nyhus, P.J. & R. Tislon 2004. Characterizing human-tiger conflict in Sumatra, Indonesia: implications for conservation. *ORYX* 38: 68-74.
- O'Donoghue, M., S. Boutin, C.J. Krebs & E.J. Hofer 1997. Numerical response of coyotes and lynx to the snowshoe hare cycle. *Oikos* 80: 150-162.
- Okarma, H. 2000. De Wolf. Europese wildernis, deel 1. Uitgeverij de Kei, Amersfoort. Vertaald door drs. H.J.V. van den Bijtel en voor Nederland geactualiseerd door prof. Dr. J.L. van Haften en Drs. E. van Uchelen.
- Okarma, H., W. Jedrzejewski, K. Schmidt, R. Kowalczyk & B. Jedrzejewska 1997. Predation of Eurasian lynx on roe deer and red deer in Białowieża Primeval Forest, Poland. *Acta Ther.* 42: 203-224.
- Pech, R. P., A. R. E. Sinclair, A. E. Newsome & P. C. Catling 1992.
- Peterson, R.D. & J.A. Vucetich 2005. Ecological studies of wolves on Isle Royale. Annual Report 2004-2005. Michigan Technological University, USA.
- Phillips, M.K., E.E. Bangs, L.D. Mech, B. T. Kelly & B.B. Fazio, 2004. Grey wolves- Yellowstone. Extirmination and recovery of red wolf and grey wolf in the contiguous United States. In: D.W. Macdonald & C. Sillero-Zubiri (eds). The Biology and conservation of wild canids. Oxford University Press. 285-296.
- Plans for large carnivores in Europe. A Large Carnivore Initiative for Europe report prepared for the European Commission. Final draft May 2007.
- Poole, K.G., L.A. Wakelyn & P.N. Nicklen 1996. Habitat selection by lynx in the Northwest Territories. *Can. J. Zool.* 74: 845-850.
- Potiek, A., Wamelink, G.W.W., van Langevelde, F., Jochem, R., Verboom, J. 2012. Habitat fragmentation strongly affects wolf population dynamics and persistence. Alterra rapport in prep.
- Pulliaainen, E., E. Lindgren & P.S. Tunkkari 1995. Influence of food availability and reproductive status on the diet and body condition of the European lynx in Finland. *Acta Ther.* 40: 181-196.
- Ralls, K., J.D. Ballou & A. Templeton 1988. Estimates of lethal equivalents and the cost of inbreeding in mammals. *Cons. Bio.* 2: 185-193.
- Reinhardt, I. and Kluth, G. (2004). Wolf territory in Germany. *ECOS* 25(3/4), 73-77.
- Retrieved November 14, 2011, from <http://www.Wolvesandhumans.org/pdf-documents/Rough%20Guide%20to%20Wolves%20in%20Western%20Europe%20article.pdf>
- Røskoft, E., Händel, B., Bjerke, T. & Kaltenborn, B.P. (2007). Human attitudes towards large Salvatori, V. and Linnell, J. (2005). Report on the conservation status and threats for Wolf Schmidt, K. 1998. Maternal behaviour and juvenile dispersal in the Eurasian lynx. *Acta Ther.* 43: 391-408.
- Schmidt, K., W. Jedrzejewski & H. Okarma 1997. Spatial organization and social relations in the Eurasian lynx population in Białowieża Primeval Forest, Poland. *Acta Ther.* 42: 289-312.
- Slough, B.G. & G. Mowat 1996. Lynx population dynamics in an untrapped refugium. *J. Wildl. Manage.* 60: 946-961.
- Soulé, M.E. & J. Terborgh 1999. Conserving nature at regional and continental scales - a scientific program for North America. *BioScience* 49: 810-817.
- Stenseth, N.C., W. Falck, K.S. Chan, O.N. Bjørnstad, M. O'Donoghue, H. Tong, R. Boonstra, S. Boutin, C.J. Krebs & N.G. Yoccoz 1998. From patterns to processes: Phase and density dependencies in the Canadian lynx cycle. *Proc. Nat. Acad. Sc. U.S.A.* 95 (26): 15430-15435.
- Stephenson, R.O., Grangaard, D.V. & J. Burch 1991. Lynx, *Felis lynx*, predation on red foxes, *Vulpes vulpes*, caribou, *Rangifer tarandus*, and Dall sheep, *Ovis dalli*, in Alaska (USA). *Can. Field Nat.* 105: 255-262.
- Stubbe, C. 2008. Der Wolf in Russland – historische Entwicklung und Probleme. *Jagd & Wild* 33: 325-364.
- SULS 2011. Förderung des präventiven Herdenschutzes im Wolfsgebiet. Staatsministerium für Umwelt und Landwirtschaft. Freistaat Sachsen (2011).
- Sunde, P. & T. Kvam 1997. Diet patterns of Eurasian lynx *Lynx lynx*: What causes sexually determined prey size segregation? *Acta Ther.* 42: 189-201.
- Sunde, P., S.O. Stener & T. Kvam 1998. Tolerance to humans of resting lynxes *Lynx lynx* in a hunted population. *Wildl. Biol.* 4: 177-183.
- Sürth, P., C. Miller & J. Arnold, 2011. Lernen mit dem Wolf zuleben. WWF Deutschland. Sweden now that the Wolves are back. *Biological Conservation*, 111, 149-159.
- Swenson, J.E., Andrén, H., (2005). A tale of two countries: large carnivore depredation and toward Wolves and their reintroduction 1972-2000. *Wildlife Soc. Bull.* 30, 575-584.
- Treves, A. & K.U. Karanth 2003. Human-carnivore conflict and perspectives on carnivore management worldwide. *Conservation Biology* 17: 1491-1499.
- Trouwborst A. 2010a. Lynxen en Wolven: het Natuurbeschermingsrecht en de Terugkeer van Grote Roofdieren naar Nederland. *Milieu & Recht* 37(5):272-283.
- Trouwborst A. 2010b. Managing the Carnivore Comeback: International and EU Species Protection Law and the Return of Lynx, Wolf and Bear to Western Europe. *Journal of Environmental Law* 22(3):347-372.
- Tufto, J., R. Andersen & J. Linnell 1996. Habitat use and ecological correlated home range size in a small cervid: the roe deer. *J. Anim. Ecol.* 65: 715-724.
- Union. European Communities, Luxemburg.
- Van de Veen, H.E. 1975. De Veluwe natuurlijk? Gelderse Milieuraad, Arnhem.

- Verardi, A., V. Lucchini, E. Randi 2006. Detecting introgressive hybridization between free-ranging domestic dogs and wild wolves (*Canis lupus*) by admixture linkage disequilibrium analysis. *Molecular Ecology* 15 (10): 2845–2855.
- Vucetich, J.A. & R.O. Peterson, 2004. Grey wolves-Isle Royale. Long-term population and predation dynamics of wolves on Isle Royale. In: D.W. Macdonald & C. Sillero-Zubiri (eds). *The Biology and conservation of wild canids*. Oxford University Press. 285–296.
- Vucetich, J.A. & R.O. Peterson 2004. The influence of prey consumption and demographic stochasticity on population growth rate of Isle Royale wolves *Canis lupus*. *Oikos* 107 (2): 309–320.
- Vucetich, J.A. & R.O. Peterson, 2007. Ecological studies of wolves on Isle Royale. Annual Report 2004–2005. Michigan Technological University, USA.
- Wayne, R.K. & D.M. Brown 2001. Hybridization and conservation of carnivores. In: J.L. Gittleman, S.M. Funk, D. Macdonald & R.K. Wayne (eds). *Carnivore Conservation. Conservation Biology* 5, Cambridge University Press.
- Whyte, I., H.C. Biggs, A. Gaylard & L. Braack 1999. A new policy for the management of the Kruger National Park's elephant population. *Koedoe*, Vol. 42, no. 1, pp. 111–132.
- Whyte, I., R. van Aarde, R. & S. L. Pimm 1998. Managing the elephants of Kruger NP. *Animal Conservation* 1: 77–83.
- Williams, C.K., Ericsson, G., Heberlein, T.A., 2002. A quantitative summary of attitudes Wilson D.E. & R.A. Mittermeier eds. 2009. *Handbook of the Mammals of the World*. Vol. 1. Carnivores. Lynx Edicions, Barcelona.
- Wilson, C.J. 2004. Could we live with reintroduced large carnivores in the UK? *Mammal Review* 34: 211–232.
- Wilson, M. 1997. The wolf in Yellowstone: science, symbol or politics? Deconstructing the conflict between environmentalists and wise use. *Society and Natural Resources* 10: 453–468.
- Wolven-in-nederland.pdf. Wolves (*Canis lupus*) in Europe. Convention on the conservation of European wildlife and natural habitats., Strasbourg, 7 November 2005. Retrieved November 11, 2011, from <http://www.lcie.org/dgocs/COE/Salvatori%20COE%20Status%20of%20the%20Wolf%20in%20Europe.pdf>
- Wolves and Humans foundation. (2006). A rough guide to Wolves in Western Europe.
- Zabel, A., & Holm-Müller, K. (2008). Conservation Performance Payments for Carnivore
- Zimen, E. & L. Boitani, 1979. Status of the wolf in Europe and the possibilities of conservation and reintroduction. In: Klinghammer, E. (ed.), 1979. The behavior and ecology of wolves. Proceedings of the symposium on the behavior and ecology of wolves held on 23–24 May 1975 at the annual meeting of the Animal Behavior Society in Wilmington, N.C. Garland STPM Press, New York & London.

Websites

- <http://www.wolfsregion-lausitz.de>
<http://www.life-coex.net>
<http://www.kora.ch/sp-ois/wolf-ois/index.htm>
<http://www.nabu.de/aktionenundprojekte/Wolf/>
<http://skandulv.nina.no/>
[www.Wolfsregion-Lausitz.de&\"newsletter-Wolf\"](http://www.Wolfsregion-Lausitz.de&\)

- <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-14637701>
<http://www.thelocal.de/society/20090310-17927.html>
<http://www.thelocal.de/national/20090608-19795.html>
http://www.natuurenbos.be/nl-BE/Natuurbeleid/Soortenbeleid/Bescherming/Soorten/Zoogdieren/Wolf/Wolf_maatregelen.aspx
<http://www.wolveninnederland.nl/wolven/actueel/wolf-illegaal-geschoten>
<http://www.ioup.developpement-durable.gouv.fr/spip.php?rubrique123>
<http://www.nu.nl/opmerkelijk/2444688/probleemwolf-ergert-duitsers.html>
<http://nos.nl/audio/126588-oog-zweden-schieten-wolven-af.html>
<http://www.polishwolf.org.pl/>

14-9-2012

14-9-2012

INTOMART GfK

bijlage 3

6.c

Appreciatie-onderzoek naar de komst van de wolf

Kwalitatief en kwantitatief onderzoek onder
de Nederlandse bevolking

Uitgevoerd voor het Ministerie van
Economische Zaken, Landbouw en Innovatie

Uitgevoerd door: Intomart GfK bv

Uw contact: Carlijn Ritzen

Tel.: +31 (0)35-6258411 / Fax: +31 (0)35-6246532

E-mail: carlijn.ritzen@gfk.com

Projectnummer: 26393

Datum: 23-2-2012

© Auteursrecht voorbehouden

Niets uit dit document mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, digitale verwerking of anderszins, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de hiervoor genoemde instanties.

INHOUD

	Pagina
Samenvatting, conclusies en aanbevelingen	5
Hoofdstuk 1. Inleiding	11
1.1 Achtergrond en doel van het onderzoek	11
1.2 Doelstellingen van het onderzoek	11
1.3 Opzet en uitvoering van het onderzoek	12
1.4 Leeswijzer	13
Hoofdstuk 2. Resultaten	15
2.1 Houding ten opzichte van natuur in het algemeen	15
2.2 Mening over wilde dieren in Nederland in het algemeen en specifiek over wolven	20
2.3 Invloed op gedrag van wolven in eigen omgeving	27
2.4 Reactie op eventuele schade en overlast door wolven	30
2.5 Kennis over wolven	32
2.6 Reactie op beeldmateriaal en informatie over wolven	33
2.7 Eindoordeel	35
2.7.1 Invloed van informatie en vragen	35
2.7.2 Wat te doen als het gaat om de komst van de wolf naar Nederland	39

BIJLAGEN:

1. Onderzoeksverantwoording
2. Nauwkeurigheid van de uitkomsten en nomogrammen
3. Vragenlijsten
4. Resultaten interviews stakeholders

Samenvatting, conclusies en aanbevelingen

Samenvatting houding t.o.v. de komst van de wolf

Achtergrond, doel en opzet van het onderzoek

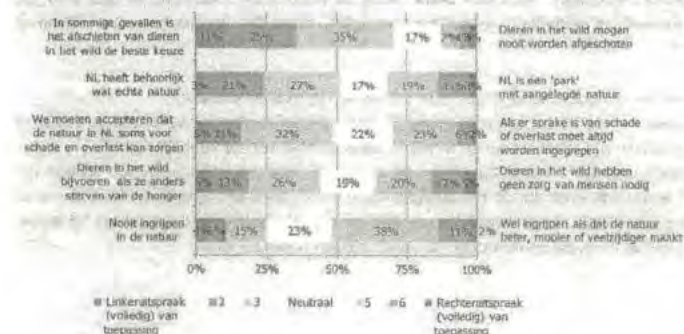
De kans is groot dat er de komende jaren wolven naar Nederland zullen komen. De Tweede Kamer heeft aangegeven dat zij vindt dat het ministerie van EL&I goed voorbereid moet zijn op de komst van wolven. EL&I heeft daarom onder andere een onderzoek laten uitvoeren naar de meningen, houdingen en emoties van burgers rond wolven in Nederland. Het onderzoek bestaat uit twee delen: een kwalitatief onderzoek door middel van telefonische interviews onder zeven stakeholders en vier focusgroepen onder burgers, en een kwantitatief online onderzoek onder 901 burgers.

Houding ten opzichte van natuur in het algemeen

Er is redelijk veel interesse voor en bezorgdheid over de natuur. Vergeleken met de hoeveelheid interesse voor andere maatschappelijke onderwerpen zoals gezondheidszorg, onderwijs en economie, staat de belangstelling voor de natuur in de middenmoot. Dat wat onder natuur wordt verstaan is divers: heide, bos, strand, duinen, rivieren en meren zijn zeker 'natuur'; ook vinden veel mensen dat weilanden, akkers en parken in dorpen en steden tot de natuur mogen worden gerekend.

Als eerst verantwoordelijke voor de natuur ziet men Staatsbosbeheer. Daarnaast hebben ook de provinciale en landelijke overheid en andere beheerders van natuurgebieden een rol. Weinigen zien boeren als verantwoordelijk voor de natuur. Als we kijken naar verschillende voorgelegde acties, dan zien we dat er vooral veel steun is voor het afschieten van dieren in bepaalde situaties. Een kleiner deel is voor het bijvoeren van dieren. Een meerderheid steunt het voorstel om in te grijpen als dat de natuur beter, mooier of veelzijdiger maakt (zie figuur a).

Figuur a: Houding ten opzichte van de natuur in Nederland (basis: Nederland representatief, n=601)

Houding ten opzichte van de komst van de wolf

Een op de drie Nederlanders vindt dat wolven thuishoren in Nederland.

Bijna de helft van de Nederlanders (45%) vindt dat de wolf welkom is in Nederland, een derde is tegen de komst van de wolf en een kwart staat hier neutraal tegenover. Er is nauwelijks verschil in meningen tussen degenen die wonen in een gebied waar wolven in de toekomst voor kunnen komen en alle inwoners van Nederland.

Het belangrijkste argument voor het welkom heten van de wolf is dat de natuur zelf bepaalt of dit dier wel of niet weer naar Nederland komt. Er is een breed scala aan argumenten tegen de wolf, zoals gevaar voor mens en dier, overlast en te weinig ruimte. Opvallend is dat mensen zelf niet vaak als tegenargument aangeven dat ze bang zijn voor wolven, maar wel denken dat dit voor anderen een belangrijk argument is om tegen de wolf te zijn.

Over de vraag of er genoeg ruimte in Nederland is voor de wolven wordt heel verschillend gedacht: ongeveer de helft vindt van wel en ongeveer de helft vindt van niet. Ook over het gewenste aantal wolven lopen de meningen uiteen: één op de zeven wil geen enkele wolf, ongeveer de helft denkt aan één tot 20 wolven en bijna een kwart heeft geen mening. Meer dan 20 wolven is slechts voor weinig mensen acceptabel. Ongeveer de helft van de bevolking verwacht dat er over vijf jaar wolven in het wild voorkomen in Nederland.

Invloed op gedrag van wolven in eigen omgeving

Ongeveer de helft van de mensen in Nederland zou gaan recreëren in een gebied als er wolven zijn, ongeveer een derde niet en een op de vijf staat hier neutraal tegenover. Onder degenen die tegen de komst van de wolf zijn, zou tweederde niet gaan recreëren in een gebied waar wolven zijn.

Een ontmoeting met een wolf zou men vooral spannend en bijzonder vinden; een meerderheid wil dit graag meemaken. Ruim een derde vindt de ontmoeting (ook) eng of heel eng. De meeste mensen in Nederland verwachten overigens nooit iets te merken van wolven in Nederland.

Invloed wolven in Nederland algeheel: is er sprake van schade en overlast?

Het merendeel verwacht dat één wolf weinig of geen schade/overlast zal veroorzaken; indien er meerdere wolven zijn, slaat dit om en verwacht bijna de helft veel of heel veel schade.

De meningen over wie moet betalen voor de schade of voor het voorkomen van schade zijn verdeeld: een derde vindt dat dit het bedrijfsrisico is voor een boer, bijna de helft vindt dat de overheid grote schade moet vergoeden en één op de vijf denkt aan de overheid bij iedere schade, groot of klein. Bij preventie zijn de verhoudingen ongeveer gelijk.

Kennis over wolven

Men vindt de eigen kennis over wolven beperkt: de helft van de respondenten geeft aan dat ze weinig of heel weinig over wolven weten en vier op de tien vindt dat ze niet veel en niet weinig over wolven weten. Desondanks worden de meeste stellingen waarin kennis over wolven wordt getoetst, grotendeels juist beantwoord.

Eindoordeel en invloed van informatie

Mensen zijn na het geven van informatie over wolven positiever over de komst van de wolf dan vooraf. Ruim 10 procent verandert (licht) van mening. Met name informatie over de manier waarop wolven jagen en hoe ze met mensen omgaan, beïnvloedt de mening positief.

Een groot deel van de mensen in Nederland vindt voorlichting belangrijk als de wolf in Nederland komt en zegt behoefte te hebben aan meer informatie over wolven; een minderheid geeft aan dat het onderwerp wolven hen niet of nauwelijks interesseert.

De meerderheid van de mensen is van mening dat alles zo gehouden moet worden als nu en dat er niets bijzonders moet gebeuren wat betreft de wolf in Nederland. Weinig mensen vinden dat wolven afgeschoten moeten worden zodra ze in Nederland komen of dat wolven actief moeten worden uitgezet. Gevraagd naar de soort situaties waarin wolven mogen worden afgeschoten is dat met name als ze overlast veroorzaken in woonwijken en als ze kinderen bedreigen.

Belangrijkste verschillen naar achtergrondkenmerken

Hoger opgeleiden en mannen staan positiever tegenover de komst van de wolf dan lager opgeleiden. Ouderen zijn juist vaker tegen de komst van de wolf. Deze verschillen uit zich bij de lager opgeleiden en ouderen ook in de argumenten en verdere overtuigingen rond de wolf. Zo vinden lager opgeleiden en ouderen vaker dat er te weinig ruimte is voor de wolf in Nederland, zouden zij minder snel recreëren in een gebied waarin wolven voorkomen en denken zij vaker dat wolven (veel) schade veroorzaken. Lager opgeleiden en ouderen vinden ook vaker dat er tegen de wolf mag worden opgetreden, bijvoorbeeld door deze tegen te houden, weg te jagen of af te schieten. Bij vrouwen is het verschil met name dat ze aangeven minder te weten en minder geïnteresseerd te zijn in wolven dan mannen en dat ze minder vaak zouden recreëren in een gebied met wolven.

Op het gebied van voorlichting en tijdsbesteding vanuit de overheid verschillen de lager opgeleiden en de ouderen wel: waar lager opgeleiden vooral tegen het besteden van geld en tijd aan de wolf zijn, willen ouderen juist goed worden voorgelicht. Wat natuurbeheer in het algemeen betreft, zien ouderen vaker (ook) een rol weggelegd voor Natuurmonumenten en de boeren en noemen hoger opgeleiden vaker de overheden dan lager opgeleiden.

We zien verder dat mensen die de kans op de komst van wolven in Nederland hoger inschatten, iets positiever zijn over de komst van de wolf. Wellicht komt dit (mede) doordat zij vaker vinden dat er genoeg ruimte is in Nederland voor wolven; mensen die verwachten dat er geen wolven zullen komen, vinden Nederland vaker te klein voor wolven in het wild. Degenen die de kans op wolven klein inschatten vinden voorts vaker dat wolven mogen worden tegengehouden, teruggebracht of afgeschoten, mochten ze toch naar Nederland komen. Tot slot zijn de mensen die de kans op de komst van wolven in Nederland hoger inschatten, iets meer geïnteresseerd in informatie over wolven.

Er is slechts een klein verschil in houding ten opzichte van de wolf tussen bewoners van heel Nederland en bewoners van potentiële wolvegebieden (gebieden waarvan wordt ingeschat dat de wolf zich er zou kunnen vestigen): bij beide groepen is het percentage voorstanders ongeveer even groot, maar de bewoners van potentiële wolvegebieden zijn wel overtuigender positief (de wolf is vaker 'zeer welkom'). Bewoners van potentiële wolvegebieden vinden verder vaker dat de natuur bepaalt of de wolf weer terugkomt, verwachten iets minder vaak dat wolven in Nederland zullen komen, vinden verschillende aspecten rond de wolf vaker spannend en willen in minder situaties dat wolven worden afgeschoten.

De informatie over het contact tussen mens en wolf heeft bij mensen woonachtig in potentiële wolvegebieden vaker invloed gehad dan bij de mensen uit heel Nederland. Mensen uit potentiële wolvegebieden zijn ook meer geïnteresseerd in informatie over wolven en staan positiever tegenover het besteden van tijd en geld aan wolven door de overheid.

Er zijn in dit onderzoek nauwelijks verschillen tussen mensen die in stedelijke gebieden wonen en mensen die op het platteland wonen.

Conclusies en aanbevelingen

De natuur leeft in Nederland. Men vindt dat overheden medeverantwoordelijk zijn voor het beheer van de natuur en van de dieren in het wild. De voorkeur gaat er evenwel naar uit dat de overheid niet teveel ingrijpt in de natuur. Als de overheid actie onderneemt gelden er een aantal randvoorwaarden, zeggen onze respondenten:

- Leg vanuit de overheid goed uit waarom je precies wat doet als je ingrijpt in de natuur. Burgers vinden ingrijpen vaak niet erg als het leidt tot een verbetering van de natuur en staan niet afwijzend tegen het afschieten van dieren in bepaalde situaties. Voor het bijvoeren van dieren is niet veel steun; dus als dat toch gebeurt, moet de meerwaarde hiervan goed worden toegelicht.
- Werk samen met andere organisaties. Staatsbosbeheer wordt gezien als de belangrijkste organisatie op het gebied van natuurbeheer. Natuurmonumenten wordt vaak genoemd. Boeren en jagers spelen volgens veel minder burgers hierin een rol.

Over de komst van de wolf zijn de meningen verdeeld. Er is niet veel emotie rond de komst van de wolf. De meeste mensen vinden dat ze niet veel weten over wolven. Uit het onderzoek bleek duidelijk dat het geven van informatie en/of mensen aan het denken zetten over wolven de mening kan beïnvloeden. Meer informatie leidt tot meer acceptatie van de wolf. Met name informatie over hoe wolven jagen en hoe ze met mensen omgaan, beïnvloedt de opinie.

Aanbevelingen op het gebied van communicatie zijn:

- Bied objectieve en feitelijke informatie over wolven; dit kan voorkomen dat er onrust en polarisatie ontstaat bij de komst van de wolf. Met name ouderen zijn geïnteresseerd in wolven; daarnaast zijn de lager opgeleiden een belangrijke doelgroep, want zij geven vaak aan tegen de wolf te zijn. Een deel van de informatie kan nu al worden verspreid; een deel is vooral relevant op het moment dat een wolf zich in Nederland vestigt.
- Geef duidelijk aan wat de rol en houding is vanuit de overheid: men is geen voorstander van het uitzetten van wolven en tegen het afschieten van wolven. Maak duidelijk dat de overheid dit niet van plan is en geef aan wat de overheid wel wil bereiken en wat de overheid daartoe doet. Maak ook duidelijk wat de overheid zal doen als er meer wolven komen, als wolven overlast of schade veroorzaken en wie dan de schade betaalt.
- Werk samen met andere landen om informatie te verzamelen en beheersplannen af te stemmen over wolven.

Bij het geven van informatie adviseren wij geen verschil te maken tussen mensen woonachtig in gebieden waarin wolven zouden kunnen voorkomen en mensen woonachtig in de rest van Nederland of tussen stad en platteland, aangezien de verschillen in de houding tussen deze groepen klein zijn. Wel kan er verschil worden gemaakt naar ouderen en jongeren en lager en hoger opgeleiden: tussen die groepen zijn er meer verschillen in houding ten opzichte van de wolf en in informatiebehoefte.

1. Inleiding

1.1 Achtergrond en doel van het onderzoek

Recent is er voor het eerst sinds 1897 weer een wolf gespot in Nederland. De kans is groot dat er de komende jaren vaker wolven in Nederland zullen voorkomen. De komst van de wolf maakt gemengde reacties los: zo zien sommigen de komst van de wolf als een illustratie dat het natuurbeleid succesvol is en als mogelijk toekomstige toeristische trekpleister, anderen zien het als een bedreiging voor mensen en dieren of als een concurrent in de jacht.

De Tweede Kamer heeft aangegeven dat zij vindt dat het ministerie van EL&I goed voorbereid moet zijn op de eventuele komst van wolven en zoveel mogelijk proactief met dit thema moet omgaan. Dit houdt in dat EL&I vooruitziet hoe om te gaan met de verschillende reacties die de aanwezigheid van wolven kan oproepen bij de diverse soorten groeperingen in het land en met de mogelijke praktische en economische consequenties. Onderdeel van deze voorbereiding is om de emoties van de verschillende groepen burgers en de invloed die diverse soorten informatie kan hebben op burgers in kaart te brengen.

Dit gebeurt door middel van een onderzoek, dat uit twee delen bestaat: een kwalitatief vooronderzoek en een kwantitatief onderzoek. Het kwalitatieve onderzoek behelsde zeven telefonische interviews en vier focusgroepen. Het kwantitatieve onderzoek bestaat uit 901 online interviews.

1.2 Doelstellingen van het onderzoek

De doelstellingen van de zeven interviews met de stakeholders waren:

- het verzamelen van input (argumenten en informatie) die in het verdere onderzoekstraject met de burgers kan worden gebruikt;
- het inventariseren van de meningen van de groep stakeholders.

De doelstellingen van de vier focusgroepen waren:

- het inventariseren van de meningen, emoties en kennis van burgers over (ontwikkelingen in) de natuur en specifiek de komst van de wolf;
- bepalen welke informatie en argumenten de meningen van de burgers kunnen beïnvloeden;
- inventariseren van verwachtingen bij en wensen voor rolverdeling en taken van de centrale overheid, de provincies en andere organisaties;
- verzamelen van input voor beleid en communicatie/voorlichting rond issues in de natuur, zoals de komst van de wolf.

De doelstellingen van het kwantitatieve onderzoek waren om de vier hierboven genoemde aspecten te kwantificeren. Dit deel van het onderzoek moest onder andere antwoord geven op de volgende vragen:

- Welk percentage burgers steunt de komst van de wolf en welk percentage is er tegen?
- Hoe groot is de rol die de verschillende argumenten en aspecten spelen bij deze meningen?
- Hoeveel kennis is er aanwezig bij de burgers over wolven (in Nederland)?
- Welk deel van de Nederlanders wordt beïnvloed door de (nieuw gegeven) informatie en/of argumenten over wolven (in Nederland) en hoe sterk beïnvloeden de verschillende argumenten en andere aspecten van de gegeven informatie de mening van de burger over wolven in Nederland?
- Is er een verschil tussen de mening van Nederlanders woonachtig in de omgeving waar een wolf mogelijk voor kan komen en de mening van bewoners van de rest van Nederland?
- Hoe is de samenhang tussen de mening over de komst van de wolf en de relevante achtergrondgegevens (zoals leeftijd / opleiding / geslacht, maar ook houding en gedrag ten opzichte van de natuur en natuurbescherming)?

1.3 Opzet en uitvoering van het onderzoek

Het *kwantitatieve* onderzoek is uitgevoerd door middel van zeven individuele telefonische interviews met stakeholders en vier focusgroepen met burgers. De interviews duurden ongeveer 35 minuten en de focusgroepen twee uur. Zowel de interviews als de focusgroepen werden gehouden aan de hand van een vooraf afgestemde checklist. Het veldwerk heeft plaatsgevonden in de periode 21 november – 30 november 2011. De focusgroepen zijn uitgevoerd in Arnhem (2 focusgroepen) en in Hilversum (2 focusgroepen).

Het *kwantitatieve* onderzoek is via internet (CAWI) uitgevoerd. De resultaten van het kwalitatieve onderzoek hebben als input gediend voor de conceptvragenlijst. De vragenlijst is opgesteld door DPC, EL&I en Intomart GfK. De steekproef is getrokken uit het Intomart GfK online panel. Het onderzoek heeft plaatsgevonden onder 901 respondenten die de vragenlijst volledig hebben ingevuld, waarvan 601 respondenten landelijk representatief (op leeftijd, opleiding, geslacht en regio) en 300 respondenten uit gebieden waar de wolf in de toekomst mogelijk kan voorkomen. Beide steekproeven zijn zoveel mogelijk representatief getrokken en na afloop gewogen. Het veldwerk heeft plaatsgevonden in de periode van 22 december 2011 – 2 januari 2012.

Meer informatie over de uitvoering is te vinden in de bijlage met de veldwerkverantwoording.

1.4 Leeswijzer

De opzet van het rapport is als volgt. In het volgende hoofdstuk vindt u de resultaten van het onderzoek. Allereerst worden kennis, houding en gedrag ten opzichte van de natuur in het algemeen besproken. Vervolgens wordt ingegaan op de mening over dieren in Nederland en associaties bij en houding ten opzichte van de wolf. Daarna wordt besproken wat de invloed is van wolven: op mensen zelf en op Nederland in het algemeen. In de volgende paragraaf bespreken we wat mensen al weten over wolven. Daarna gaan we in op de reactie op het voorgelegde materiaal. We eindigen met een slotoordeel en de vraag wat dit oordeel heeft beïnvloed en wat er nu moet gebeuren.

In de bijlagen zijn de onderzoeksverantwoording, de nomogrammen en de vragenlijst te vinden.

In de rapportage is gestreefd naar een optimale afstemming tussen volledigheid en beknoptheid. Hiertoe worden alle resultaten tekstueel beschreven en deels geïllustreerd door grafieken en tabellen.

In het rapport worden de resultaten van de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder weergegeven en waar relevant wordt een vergelijking gemaakt met mensen die woonachtig zijn in een potentieel wolvengebied, een gebied waarvan nu wordt ingeschat dat er in de toekomst wolven zouden kunnen komen. Grofweg beslaat dit gebied Oost-Groningen, Drenthe, Oost-Overijssel, Oost-Gelderland en Limburg; het hele grensgebied met Duitsland.

In de tekst zijn de totalen beschreven en omwille van de overzichtelijkheid worden alleen de statistisch significante verschillen¹ tussen de onderscheiden doelgroepen (leeftijd, opleiding, geslacht, wel/geen kinderen, stedelijk/platteland, regio, natuurbezoek, steun goede doelen en eigenaarschap van honden) weergegeven. De resultaten uit het kwalitatieve onderzoek zijn zover ze aansluiten bij de onderwerpen in het kwantitatieve onderzoek weergegeven in kaders in de betreffende paragrafen. Daarnaast zijn de resultaten van de interviews met de stakeholders opgenomen in de bijlage.

¹ Daarbij wordt een betrouwbaarheid van 95% gehanteerd.

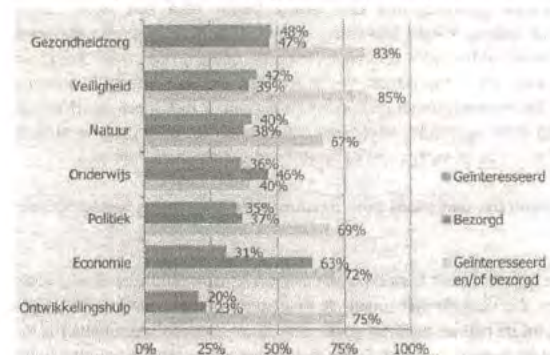
2. Resultaten

2.1 Houding ten opzichte van natuur in het algemeen

Om de houding ten opzichte van de wolf in de juiste context te kunnen plaatsen, is het belangrijk eerst te kijken hoe men tegenover de natuur in het algemeen staat. In deze paragraaf gaan we in op de interesse in de natuur, de houding ten opzichte van de natuur en de vraag wie er verantwoordelijk is voor het beheer van de diverse aspecten van de natuur.

Allereerst is aan de respondenten gevraagd in welke van een zevental voorgelegde maatschappelijke onderwerpen zij geïnteresseerd zijn en over welke van deze zeven onderwerpen ze zich zorgen maken. In figuur 1 is te zien dat de meeste interesse zich richt op de gezondheidszorg en de minste op de ontwikkelingshulp. Over de economie maken de meeste mensen zich zorgen.

Figuur 1: Interesse in en bezorgdheid over diverse maatschappelijke onderwerpen (basis: Nederland representatief, n=601)

Als specifiek wordt ingegaan op natuur, dan zien we dat natuur het derde onderwerp in de rij van de zeven voorgelegde maatschappelijke onderwerpen is waar de interesse naar uit gaat. De mate van interesse en bezorgdheid om de natuur liggen dicht bij elkaar, net als bij de meeste andere onderwerpen. In de lijn van de verwachting zijn de mensen die natuurgebieden bezoeken, geïnteresseerder in de natuur dan de mensen die zelden of nooit natuurgebieden bezoeken. Er zijn verder geen significante verschillen naar achtergrondkenmerken.

Zoals figuur 1 laat zien, is de Nederlandse bevolking redelijk geïnteresseerd en/of bezorgd in de natuur. Echter, wat verstaat men allemaal onder natuur?

Figuur 2: Wat verstaat men onder natuur (basis: Nederland representatief, n=601 en mensen woonachtig in wolvengebieden, n=300)

Uit figuur 2 blijkt dat groene gebieden met een directe relatie naar een woon- en/of werkfunctie, zoals parken en akkers, minder snel onder natuur worden verstaan dan gebieden die geen direct nuttige functie hebben voor de mens. Heide en bossen, duinen en strand en rivieren en meren worden meer als natuur gezien. Er zijn weinig verschillen tussen de groepen in de samenleving; alleen dat hoog opgeleide respondenten de natuur met meer verschillende aspecten associëren, terwijl lager opgeleiden vaker één aspect noemen. Er is geen verschil in hoe de bewoners van de stad en de bewoners van het platteland aankijken wat natuur is.

Uit het kwalitatieve onderzoek: wat vindt men natuur in Nederland en hoe gaat het met de natuur?

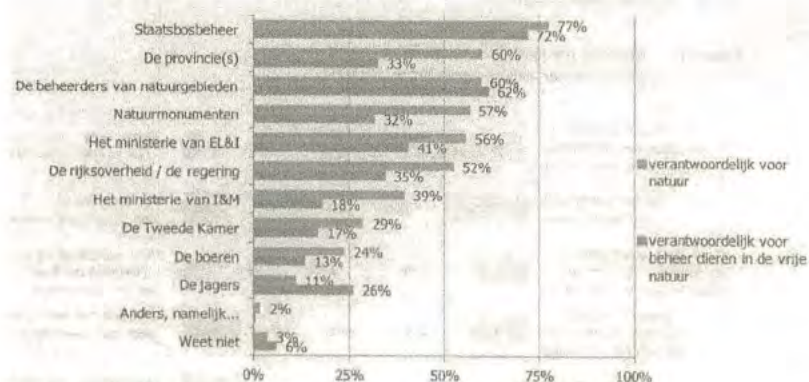
Uit de focusgroepen kwam net als in het kwantitatieve onderzoek naar voren dat er erg veel onder de natuur kan vallen. Dit verschilt wel tussen de respondenten. Voor sommigen horen parken en zelfs tuinen nog tot de natuur, anderen geven aan dat er helemaal geen natuur is in Nederland omdat alles door de mens is gemaakt. Bij de meeste respondenten ligt het idee over wat natuur is hier tussenin: bos, heide en de verdere natuurgebieden buiten de stad. 'Ik vind natuur alles wat buiten bloeit en groeit. Niet alleen de heide hier in de buurt maar ook mijn tuintje.'

In de focusgroepen is niet alleen besproken wat natuur is maar ook over hoe het gaat met de natuur in Nederland. De meningen hierover zijn gemengd: enerzijds vinden mensen dat het beter gaat door de nieuw aangelegde ecostructuren en nieuwe natuurgebieden, anderzijds gaat het slechter, bijvoorbeeld omdat er bos wordt gekapt of wordt bezuinigd.

'Ik denk dat het redelijk tot goed gaat met de natuur. Je ziet dat er allemaal dieren terugkomen in Nederland. En dat bij Almere een heel mooi natuurgebied is ontstaan.'

Aan de respondenten is in het kwantitatieve onderzoek gevraagd aan te geven welke personen/organisaties zij verantwoordelijk houden voor de natuur in Nederland. Vervolgens moest men aangeven wie men verantwoordelijk houdt voor het beheer van de dieren in de vrije natuur in Nederland. Deze twee aspecten komen samen in het volgende figuur.

Figuur 3: Wie houdt men verantwoordelijkheid voor de natuur en voor het beheer van dieren in de vrije natuur (basis: Nederland representatief, n=601)

Uit het kwalitatieve onderzoek: wie is verantwoordelijk en wat wordt gezien als de taken voor de verschillende partijen?

In de focusgroepen is gevraagd welke partijen er allemaal (mede)verantwoordelijk zijn voor de natuur en dieren in de natuur. Als organisaties werden daar met name de partijen genoemd zoals te zien in figuur 3; de opsomming van de kwantitatieve vraag is grotendeels gebaseerd op de uitkomsten van het kwalitatieve onderzoek.

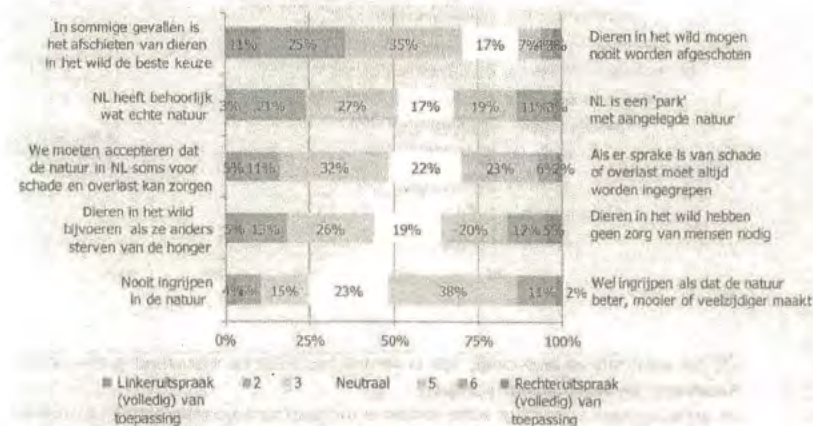
Vervolgens is in de groepsdiscussies besproken welke taken de respondenten zien voor de verschillende partijen. Bij terreinbeheerders zoals Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer denken de respondenten aan taken zoals het aanpakken van stroopers en de natuur in orde en in evenwicht houden. Bijvoorbeeld door op wilde zwijnen te (laten) jagen als er daarvan te veel komen.

Als belangrijkste taken voor de centrale overheid zien de respondenten het uitzetten van de grote lijnen en langetermijnplannen, het maken en controleren van de wet- en regelgeving in de natuur en het overleggen met andere organisaties over de natuur. Provincies hebben vooral een regionale rol: zij kunnen meedenken over de natuurgebieden in hun eigen gebied.

'De ministeries zetten de hoofdlijnen uit; dat wordt overgenomen door de beheerders en de lokale overheden.'
'De provincies weten welke gebieden aandacht nodig hebben in de eigen provincie. Zij kunnen daarbinnen het geld verdelen.'

Om in het kwantitatieve onderzoek inzicht te krijgen in wat wordt gezien als de beste houding ten opzichte van de natuur in Nederland zijn meerdere tegenstellingen voorgelegd. In figuur 4 zijn de uitspraken weergegeven.

Figuur 4: Houding ten opzichte van de natuur in Nederland (basis: Nederland representatief, n=601)

Men is nogal verdeeld is wat de beste houding is ten aanzien van de natuur. Het enige waar zich een duidelijke meerderheid aftekent is als het gaat om de stelling dat het in sommige gevallen de beste keuze is om dieren in het wild af te schieten (71%).

Op basis van de achtergrondkenmerken zien we de volgende verschillen: hoger opgeleiden vinden vaker dat Nederland een 'park' is met aangelegde natuur (laag: 22%; midden: 28% en hoog: 47%). Mannen (57%) vinden vaker dat er nooit ingegrepen moet worden in de natuur. Mensen van 35 jaar en ouder zijn vaker voorstander voor het afschieten van dieren in het wild dan de jongere burgers.

Uit het kwalitatieve onderzoek: hoe actief moet de overheid zijn t.o.v. de natuur?

Ook in het kwalitatieve onderzoek is besproken wat de beste houding is ten opzichte van de natuur. In de groepen en interviews is de voorkeur van zowel burgers als stakeholders dat de overheid zo min mogelijk ingrijpt in de natuur en de natuur zoveel mogelijk haar eigen gang moet laten gaan. De natuur die er is en de dieren die er zijn, moeten wel goed worden beheerd. Dieren moeten niet tot overlast leiden. Bij overlast moeten beheerders en overheid ingrijpen; dit sluit aan bij het kwantitatieve resultaat dat dieren soms mogen worden afgeschoten.

Verder kwam uit het kwalitatieve onderzoek naar voren dat het scheiden van natuur en menselijke activiteit, zoals wegen en wonen, kan helpen om overlast zoveel mogelijk te voorkomen. De ruimte in Nederland is namelijk beperkt voor de natuur en de natuur moet soms wijken voor de mens. Bij het beheer en de scheiding tussen mens en natuur moet een optimale balans tussen de belangen van de natuur/de dieren en de mensen worden nagestreefd.

'Mensen hebben ook gezonde lucht nodig. En ze worden gelukkiger van groen. Aangezien dorpen en steden dichters naar elkaar toe groeien, is het belangrijk dat we ervoor zorgen dat we toch natuur blijven zien.'

2.2 Mening over wilde dieren in Nederland in het algemeen en specifiek over wolven

In deze paragraaf wordt gekeken naar de mening die men heeft over wilde dieren in het algemeen en specifiek over wolven. Voor de wolf wordt er verder ingezoomd op argumenten voor en tegen de wolf en welke aantallen wolven in Nederland wenselijk en te verwachten zijn.

Op de vraag welke dieren thuishoren in Nederland zijn de respondenten het redelijk met elkaar eens. Meer dan 85 procent van de respondenten is van mening dat ganzen, otters, dassen, vossen wild zwijnen zeker/waarschijnlijk in Nederland thuishoren (figuur 5). Het merendeel vindt dat de wolf niet thuishoort in Nederland; over de lynx en de halsbandparkiet vinden nog minder mensen dat deze dieren in Nederland thuishoren.

Figuur 5: Percentage dat zeker/waarschijnlijk vindt dat deze dieren thuishoren in Nederland (basis: Nederland representatief, n=601)

Om te bepalen of men voor- of tegenstander is van de wolf, is gevraagd in hoeverre men vindt dat de wolf welkom is in Nederland. In figuur 6 zijn de resultaten voor heel Nederland en voor de potentiële wolvengebieden² weergegeven.

Figuur 6: Attitude ten opzichte van de komst van de wolf (basis: Nederland representatief, n=601 en mensen woonachtig in wolvengebieden, n=300)

Ondanks dat het merendeel van de mensen aangeeft dat de wolf niet in Nederland thuishoort, is de groep die positief tegenover de komst van de wolf staat groter dan de groep die daar negatief tegenover staat. Om de groep mensen in te delen in voor- en tegenstanders, is gekozen om de mensen die aangeven dat de wolf (zeer) welkom is (code 1, 2 of 3) in te delen als voorstander. De tegenstanders zijn die mensen die aangeven dat de wolf (helemaal niet) welkom is (code 5, 6 of 7). De neutrale groep bestaat uit de mensen die aangeven dat zij een neutrale positie innemen.

² De potentiële wolvengebieden zijn de gebieden aan de oostkant van Nederland waarvan wordt verwacht dat zich er in de nabije toekomst wolven kunnen vestigen. Grofweg bestaat dit gebied Oost-Groningen, Drenthe, Oost-Overijssel, Oost-Gelderland en Limburg; het hele grensgebied met Duitsland.

Er is een driedeling in de samenleving te zien ten aanzien van de komst van de wolf: 45 procent is voor, 32 procent tegen en 23 procent is neutraal. We zien hierbij geen significant verschil tussen bewoners van Nederland en de bewoners van potentiële wolvengebieden. Wel zijn de bewoners van potentiële wolvengebieden in de groep die positief staat tegenover de komst van de wolf overtuigend positiever.

Kijkend naar het profiel van de voor- en tegenstanders, dan zien we verder de volgende verschillen naar achtergrondkenmerken:

- mannen zijn vaker van mening dat de wolf welkom is in Nederland (man: 55%; vrouw: 45%);
- mensen ouder dan 65 zijn vaker tegen de komst van de wolf; mensen van 18-34 jaar zijn vaker voorstander;
- hoog opgeleiden zijn vaker voor de komst van de wolf in Nederland.

Om een duidelijk beeld te krijgen waarom mensen voor of tegen de komst van de wolf zijn, is gevraagd hun mening te beargumenteren en gevraagd of ze argumenten konden geven voor de tegengestelde mening.

Figuur 7: Argumenten voor de komst van de wolf (basis: Nederland representatief, n=601)

Kijkend naar de argumenten voor de komst van de wolf, zijn er een aantal duidelijke verschillen tussen de voor- en tegenstanders. De voorstanders zijn vooral voor de komst van de wolf vanwege het natuurlijke aspect, zoals dat de natuur bepaalt of de wolf komt, het in evenwicht brengen van de natuur en de verrijking van de natuur. Ook tegenstanders denken dat het argument dat de natuur het zelf bepaalt het belangrijkste is; daarnaast dichten zij het historische argument (de wolf kwam vroeger in Nederland voor) en het aspect dat wolven spannend zijn een belangrijke rol toe.

Als we bewoners van heel Nederland vergelijken met bewoners uit specifiek de wolvengebieden, dan zien we dat de bewoners van Nederland bij het beargumenteren van een positieve houding ten opzichte van de komst van de wolf vaker aangeven dat de natuur bepaalt dat de wolf terug komt dan de mensen in de potentiële wolvengebieden (76% versus 65%). Ook vinden zij het vaker spannend (11% in heel Nederland en 5% in de wolvengebieden).

Ook is gevraagd naar (mogelijke) argumenten om tegen de komst van de wolf te zijn. In figuur 8 zijn de resultaten weergegeven.

Figuur 8: Argumenten tegen de komst van de wolf (basis: Nederland representatief, n=601)

Het blijkt dat de negatieve houding niet wordt bepaald door één aspect, maar door een breed scala aan argumenten, zoals gevaar (voor kleinvee en mensen), te weinig ruimte en overlast. Opvallend is dat voorstanders veel vaker dan tegenstanders zelf als mogelijk argument tegen wolven noemen dat mensen bang zijn voor wolven.

Over de vraag of er genoeg natuur en ruimte voor de wolf in Nederland is, zijn de meningen sterk verdeeld. Eén op de vijf vindt zeker dat er genoeg ruimte en natuur is en ruim een kwart vindt dat er niet genoeg ruimte is. Ruim vier op de tien mensen vindt echter dat er (zeker) te weinig ruimte en natuur is.

Zoals te verwachten, vinden de tegenstanders van de komst van de wolf dat Nederland te weinig natuur en ruimte heeft voor wolven. De voorstanders zijn juist van mening dat Nederland zeker genoeg/net aan genoeg natuur en ruimte heeft voor wolven.

Op de vraag hoeveel wolven er in Nederland mogen voorkomen lopen de antwoorden uiteen. In figuur 9 staan de resultaten weergegeven.

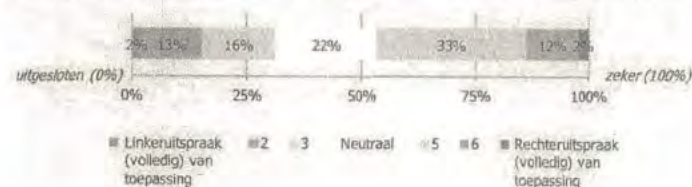
Figuur 9: Hoeveelheid wolven die in Nederland mogen voorkomen (basis: Nederland representatief, n=601)

Een klein deel vindt, net als eerder, dat er helemaal geen wolven in Nederland mogen voorkomen. Ongeveer de helft denkt aan zo nu en dan een wolf tot ongeveer 20 wolven. Meer wolven is slechts voor een klein deel van de bevolking acceptabel. Bijna een kwart van de respondenten geeft te kennen het niet te weten of geen mening te hebben.

Er is nu beschreven hoe men aankijkt tegen wolven in Nederland. Echter, hoe groot schat men de kans in dat over vijf jaar in Nederland wolven in het wild voorkomen, ook al zijn het er maar een paar?

Figuur 10: Kans over 5 jaar wolven in het wild (basis: Nederland representatief, n=601)

Ongeveer de helft denkt dat er over vijf jaar een of meer wolven in Nederland zullen zijn, een derde acht die kans klein tot uitgesloten. Deze laatste groep is in wolvengebieden iets groter, namelijk 17 procent tegenover 12 procent voor de groep landelijk representatief.

Uit het kwalitatieve onderzoek: mening over wolven in Nederland

In de focusgroepen met burgers en gesprekken met de stakeholders zijn de reacties op een eventuele komst van een wolf in Nederland lauw. De respondenten zijn minder uitgesproken dan een deel van de kwantitatieve respondenten: ze zijn gematigd positief tot neutraal tot gematigd negatief. Er is weinig emotie bij het bespreken van de komst van de wolf. De meeste respondenten vinden het geen probleem als de wolf zich weer hier vestigt. Net als in het kwantitatieve onderzoek vinden respondenten dat de komst van de wolf wel spontaan, uit zichzelf, moet gebeuren en niet gestimuleerd of uitgezet door de mens. De respondenten geven ook expliciet aan dat ze wolven in Nederland geen belangrijk onderwerp vinden. Dit is niet omdat ze niet voldoende kennis hebben of niet betrokken zijn bij de natuur; er zijn duidelijk andere onderwerpen waarvan ze aangeven dat ze zich er wel druk over maken, zoals vervuiling en andere schade die de mens in de natuur aanricht.

Bij wolven denken wel veel mensen aan 'gevaarlijk', maar ze zijn –net als in het kwantitatieve onderzoek– zelf niet echt bang maar denken ze wel dat anderen bang zullen zijn voor wolven. Zelf verwachten ze dat wolven schuw zijn en dat je ze dus niet snel zult zien. Ook is de aanwezigheid van wolven vrij abstract en voor een deel ver weg; ze verwachten niet dat er in hun eigen directe omgeving snel een wolf komt.

Het meest genoemde argument tegen de wolf is niet het gevaar, maar het feit dat Nederland te klein en te vol is voor wolven; dit is ook kwantitatief een van de hoofdargumenten. Verder is er angst over dat er teveel wolven zouden kunnen komen. Een solitaire wolf of een roedel is geen probleem, maar verschillende respondenten spreken hun angst uit dat er snel heel veel wolven zullen komen omdat de wolf geen natuurlijke vijanden heeft in Nederland. En als er heel veel zijn, leidt dat – is de verwachting – wel tot problemen.

'We moeten de wolf de kans geven. Maar dan moet er wel leefgebied voor wolven komen. Door middel van jacht kunnen we de aantallen in toom houden.'

'Nederland is wel dicht bebouwd voor een dier als de wolf. Wel hoort de wolf van origine hier thuis, maar er leven inmiddels wel x aantal miljoen mensen teveel in Nederland.'

2.3 Invloed op gedrag van wolven in eigen omgeving

Wat doen mensen als ze een wolf kunnen tegenkomen? Reageren mensen die voor de komst van de wolf zijn anders op dit mogelijke scenario dan mensen die tegen de komst zijn? En verwachten mensen überhaupt iets te merken van de aanwezigheid van wolven in Nederland? Dit zijn vragen die in deze paragraaf worden behandeld.

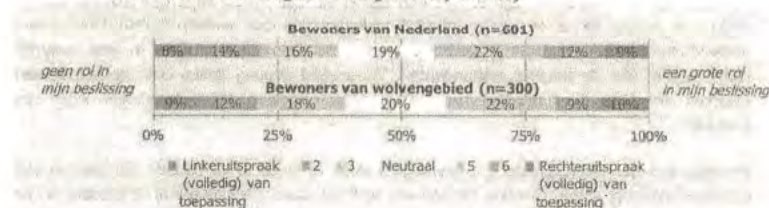
In figuur 11 is te zien dat ongeveer de helft van de mensen wel zou gaan recreëren in een gebied waarin wolven zijn gesignaleerd en ongeveer een derde niet.

Figuur 11a: Intentie wandelen/fietsen/recreëren in mogelijk wolvegebied (basis: Nederland representatief, n=601 en mensen woonachtig in wolvegebieden, n=300)

Ruim vier op de tien personen geeft aan dat de aanwezigheid van wolven meespeelt in hun beslissing er al dan niet te gaan recreëren; voor ruim een derde speelt de wolf geen of nauwelijks een rol (figuur 11b).

Figuur 11b: Rol aanwezigheid van de wolf (basis: Nederland representatief, n=601 en mensen woonachtig in wolvegebieden, n=300)

In onderstaand figuur is de vraag of men wel of niet wil recreëren, afgezet tegen de vraag of de aanwezigheid van de wolf een rol heeft gespeeld in deze beslissing. Als we kijken naar de mensen die wel gaan recreëren, dan blijkt dat deze mensen vaker aangeven dat de aanwezigheid van de wolf hierbij geen beslissing heeft gespeeld. De mensen die niet gaan recreëren, geven echter aan dat de aanwezigheid van de wolf hierbij wel een (grote) rol heeft gespeeld. Negen procent van de mensen wil juist recreëren door de aanwezigheid van de wolf.

Figuur 11c: Samenhang Intentie wandelen/fietsen/recreëren in mogelijk wolvegebied en rol van de wolf (basis: Nederland representatief, n=601)

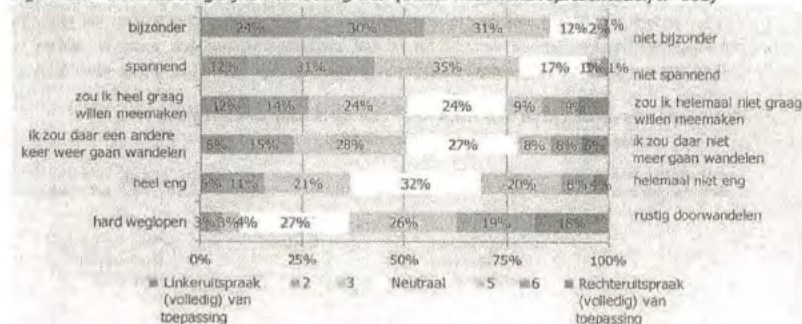
Gaat niet recreëren als gevolg van aanwezigheid wolf: 25%	Gaat misschien recreëren, als gevolg van aanwezigheid wolf: 6%	Gaat wel recreëren, juist vanwege aanwezigheid wolf: 0%
Gaat niet recreëren, aanwezigheid wolf speelt hierbij kleine rol: 2%	Gaat misschien recreëren, aanwezigheid wolf speelt hierbij kleine rol: 12%	Gaat wel recreëren, aanwezigheid wolf speelt hierbij kleine rol: 6%
Gaat niet recreëren, maar staat los van aanwezigheid wolf: 1%	Gaat misschien recreëren, maar staat los van aanwezigheid wolf: 4%	Gaat wel recreëren, maar staat los van aanwezigheid wolf: 32%

Kijken we echter naar de mensen die hebben aangegeven tegen de komst van de wolf te zijn, dan blijkt dat van deze groep maar liefst 67 procent zegt (zeker) niet meer te gaan wandelen, fietsen of recreëren in het betreffende gebied. Tien procent van de mensen die voor de komst van de wolf zijn, geeft aan niet meer te wandelen, te fietsen of te recreëren in het betreffende gebied.

Op basis van achtergronden zijn er ook een aantal verschillen. Zo blijkt dat vrouwen (37%) vaker niet zouden recreëren in een mogelijk wolvegebied dan mannen (27%). Ook oudere respondenten (65+) en lager opgeleiden zouden minder snel recreëren in een mogelijk wolvegebied dan de jongere respondenten. Verrassend genoeg geven ook mensen zonder kinderen aan dat zij er minder snel zouden gaan recreëren (34% tegenover 27% met kinderen).

Vervolgens is aan de respondenten gevraagd zich in te leven in de situatie dat men in een natuurgebied loopt en op 50 meter afstand een wolf ziet staan. De wolf merkt de persoon op en loopt weg. Gevraagd is naar de reacties, zie figuur 12.

Figuur 12: Reacties mogelijke ontmoeting wolf (basis: Nederland representatief, n=601)

In figuur 12 is te zien dat de positieve reacties duidelijk overheersen: het is weliswaar spannend, maar vooral (erg) bijzonder. Aanzienlijk meer mensen willen dit wel graag meemaken dan niet meemaken en gaan er weer wandelen dan daar niet meer wandelen. Kortom, de situatie met de wolf lijkt de meeste mensen niet sterk af te schrikken. Er is overigens ook een groep waarbij de angst overheerst: tien procent geeft aan hard weg te zullen lopen.

Uit het kwalitatieve onderzoek: de reactie op de aanwezigheid van wolven

De respondenten in de focusgroepen reageren verschillend op de mogelijke aanwezigheid van wolven; sommigen denken dat ze zich niet anders zouden opstellen, anderen zouden juist erop uit gaan of wolven vermijden.

'In Zuid-Duitsland ga ik ook de bossen in. Daar zijn ze ook.'

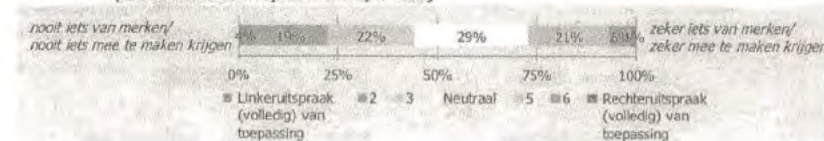
'Ik ben wel nieuwsgierig. Je ziet vaak op TV-programma's hoe wolven met elkaar omgaan en dat zou je toch een keer in het echt willen zien.'

'Met de hond zou ik wel voorzichtiger zijn als er wolven zijn.'

Wanneer de reacties van heel Nederland en de potentiële wolvegebieden worden vergeleken, dan valt het op dat de mensen woonachtig in een mogelijk wolvegebied een positiever gevoel denken te ervaren na de ontmoeting met de wolf. Zij geven relatief vaak aan de ontmoeting bijzonder te vinden, graag nogmaals mee te willen maken en een andere keer daar weer te gaan lopen.

Maar merken mensen nu überhaupt iets van wolven in Nederland? Een derde verwacht hier iets van te merken of met een wolf te maken te krijgen, bijna de helft verwacht van niet (zie ook het volgende figuur). Mensen woonachtig op het platteland verwachten vaker te maken te krijgen met een wolf dan mensen woonachtig in de stedelijke gebieden (36% tegenover 23%).

Figuur 13: Als de wolf in NL zou voorkomen dan zal ik daar persoonlijk.... (basis: Nederland representatief, n=601)

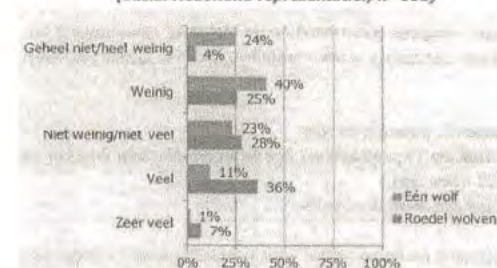

2.4 Reactie op eventuele schade en overlast door wolven

In het kwantitatieve onderzoek is gevraagd in hoeverre men verwacht dat wolven schade zullen aanrichten en wie er verantwoordelijk is voor deze schade.

In onderstaand figuur is aangegeven in hoeverre de respondenten verwachten dat een wolf of een roedel wolven schade zullen aanrichten of overlast zullen veroorzaken.

Figuur 14: De mate van schade/overlast door één wolf of een roedel wolven (basis: Nederland representatief, n=601)

Het merendeel verwacht dat één wolf weinig of geen schade/overlast zou veroorzaken (64%). Echter, wanneer er roedels wolven in Nederland zouden zijn, dan verwacht bijna de helft veel tot zelfs heel veel overlast (figuur 14).

We zien dat de ouderen (50 jaar en ouder) meer overlast verwachten dan de respondenten jonger dan 50 jaar; ongeacht of het één wolf betreft of een roedel wolven. Ook lager opgeleiden denken vaker dat wolven schade kunnen veroorzaken.

Uit het kwalitatieve onderzoek: de verwachting van invloed van wolven

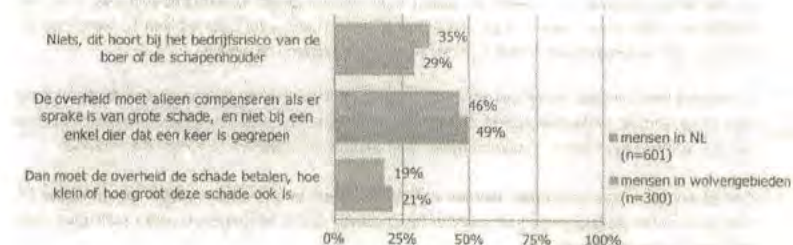
In de focusgroepen en interviews met de stakeholders is besproken welke economische effecten wolven kunnen hebben. Het ging dan niet alleen om negatieve effecten (schade, afschrikken van mensen in recreatiegebieden), maar ook om positieve effecten (toename van recreatie).

De verwachting van zowel stakeholders als burgers is echter dat wolven in Nederland economisch geen effect zullen hebben. Respondenten denken niet dat er veel meer recreatie door zal komen en ook niet dat er veel schade zal optreden of dat er veel recreanten worden afgeschrokken.

'In Duitsland zijn er wolven gesignaleerd. Daar heb ik een uitzending over gezien. Ze hebben niet veel schade berokkend. Wel is hun leefgebied daar natuurlijk groter.'

Stel dat boeren en schapenhouders schade hebben door de wolf; wat moet er dan gebeuren? Bijna de helft van de respondenten is van mening dat de overheid alleen grote schade moet compenseren. Verder wordt de schade ook gezien als een bedrijfsrisico van de boer of de schapenhouder (figuur 15).

Figuur 15: Wat moet er gebeuren als boeren en schapenhouders schade ondervinden door de wolf? (basis: Nederland representatief, n=601 en mensen woonachtig in wolvengebieden, n=300)

Vrouwen zijn vaker van mening dat er niets moet gebeuren als boeren of schapenhouders enige schade ondervinden door de wolf (vrouw: 40%, man: 30%). Mannen vinden juist dat de overheid alleen moet compenseren als er sprake is van grote schade. Ouderen en lager opgeleiden vinden juist weer vaker dat de overheid de schade sowieso moet vergoeden.

Ook is aan de respondenten gevraagd of men preventief een financiële bijdrage dient te kunnen krijgen om te voorkomen dat de wolven schade aanrichten. Bijvoorbeeld geld voor het plaatsen van hekken en dergelijke. De helft van de mensen vindt dat de overheid een deel van deze preventieve maatregelen aan de boeren of schapenhouders dient te betalen. Eén derde van de mensen geeft aan dat de overheid geen bijdrage moet leveren. Lager opgeleiden vinden vaker dat de overheid dit volledig moest betalen.

Uit het kwalitatieve onderzoek: wie is er verantwoordelijk voor de schade?

In de focusgroepen en interviews verwachten stakeholders en burgers - zoals al beschreven - dat de schade door wolven beperkt zal zijn. Het merendeel van de respondenten vindt dat mensen daar zelf verantwoordelijk voor zijn, net als bij andere wilde dieren. De verwachting is dat boeren zich kunnen verzekeren voor schade door wolven. De overheid wordt pas na meer aandringen genoemd als organisatie waar schade gedáímd zou kunnen worden.

'De overheid is ook niet verantwoordelijk bij een vos of een roofvogel. Het is de natuur.'

2.5 Kennis over wolven

De meningen over of de wolf welkom is en welke gevolgen de komst van de wolf met zich mee kan brengen, lopen uiteen. Meningen kunnen worden beïnvloed door de hoeveelheid kennis. In deze paragraaf beschrijven we de kennis van de Nederlanders over wolven.

Op de vraag hoeveel men denkt te weten over wolven geeft 42 procent aan niet veel/niet weinig te weten over wolven. Acht procent geeft aan (heel) veel over wolven te weten en 50 procent van de respondenten denkt (heel) weinig over wolven te weten.

Er is geen verschil naar voren gekomen in het kennisniveau tussen bewoners van Nederland en van de potentiële wolvengebieden. Gekeken naar de andere achtergrondkenmerken, dan zien we een verschil naar sekse: vrouwen geven aan minder over wolven te weten dan mannen.

Om de kennis verder te toetsen werden enkele stellingen over wolven voorgelegd. In figuur 16 is te zien welke stellingen als juist worden beschouwd; ook is aangegeven welke stellingen over wolven daadwerkelijk juist zijn.

Figuur 16: Percentage personen dat de volgende stellingen over de wolf als juist heeft aangemerkt (basis: Nederland representatief, n=601)

Mensen hebben een redelijk goed kennisniveau over de schuwheid van de wolf ten opzichte van mensen: het merendeel beantwoordde de twee stellingen over de relatie tussen wolf en mens juist. Ook het eetgedrag in het algemeen wordt juist aangegeven. Dat er echter in Noorwegen en Frankrijk zoveel schapen worden gedood, is niet algemeen bekend. Ook was een meerderheid niet op de hoogte van het feit dat er in Gelderland in het najaar van 2011 een wolf is gesignaleerd.

2.6 Reactie op beeldmateriaal en informatie over wolven

Om te kijken of de houding ten opzichte van de komst van de wolf beïnvloed wordt door beeldmateriaal en informatie, hebben de respondenten ook een drietal foto's, een filmpje en enkele feiten over wolven voorgelegd gekregen. In deze paragraaf worden de reacties op dit materiaal besproken.

Hieronder zijn de drie foto's te zien die werden getoond aan de respondenten.

Aan de respondenten is gevraagd in hoeverre zij deze foto's eng/griezelig, spannend, mooi, informatief en geloofwaardig vonden. Het overgrote merendeel van de mensen geeft aan de getoonde foto's mooi te vinden (86%). De foto's worden ook als geloofwaardig bestempeld (25%). De foto's lijken meer te worden geassocieerd met positieve begrippen. Acht procent van de mensen vindt de foto's eng/griezelig en 25 procent vindt de foto's spannend.

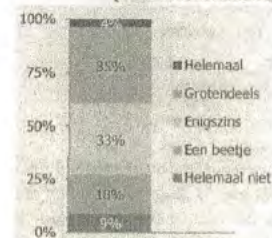
Over het filmpje zijn dezelfde vijf aspecten bevraagd. Het getoonde filmpje met informatie over de wolf werd door tweederde van de mensen als informatief bestempeld. Het merendeel van de mensen gaf aan het filmpje mooi te vinden (59%). Net als bij de foto's wordt het begrip 'eng/griezelig' het minst geassocieerd met het filmpje (12%).

Aan de respondenten zijn vervolgens de volgende feiten over de wolf voorgelegd:

- Tot 1897 kwamen wolven in Nederland voor.
- De wolf leeft in kleine groepjes (roedels) van 2 tot 8 wolven.
- Wolven eten 3 tot 4 kilo vlees per dag. Ze jagen op reeën, wilde zwijnen en kleine knaagdieren en eten soms ook aas.
- Wolven kunnen ook schapen aanvallen als deze niet goed worden beschermd.
- Wolven zijn bang voor mensen en vallen ze zo goed als nooit aan.
- In Duitsland neemt het aantal wolven toe en ze komen steeds dichterbij.

De respondent moest aangeven in hoeverre zij al op de hoogte waren van deze feiten. In onderstaand figuur zijn de resultaten weergegeven.

Figuur 17: In hoeverre was men al op de hoogte van de feiten over de wolf (basis: Nederland representatief)

Een grote groep respondenten geeft aan redelijk op de hoogte te zijn van de feiten over de wolf (40%). Een derde van de mensen geeft aan dat ze enigszins op de hoogte waren over de feiten.

Kijkend naar de achtergrondkenmerken, dan komen enkele verschillen naar voren:

- Hoger opgeleiden (49%) geven vaker aan dat zij al op de hoogte waren van de feiten dan lager opgeleiden (midden: 37% en laag: 33%).
- Ook lijkt er een verschil in sekse te zijn: mannen geven aan meer op de hoogte te zijn van de feiten dan de vrouwen. (47% versus 33%). Eerder is al naar voren gekomen dat vrouwen denken minder kennis over de wolf te bezitten.

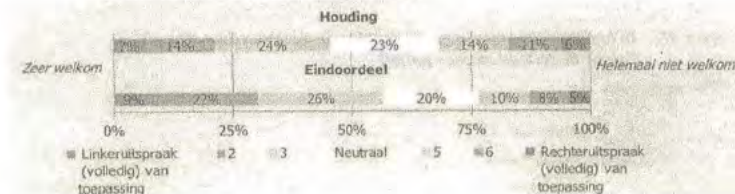
2.7 Eindoordeel

Heeft het geven van informatie en het stellen van vragen effect gehad op de attitude ten opzichte van de komst van de wolf? In deze paragraaf gaan we daar nader op in. Daarnaast beschrijven we hoe respondenten nu aankijken tegen de verschillende acties rond wolven.

2.7.1 Invloed van informatie en vragen

Aan de respondenten is na alle informatie en vragen nogmaals gevraagd aan te geven wat hun attitude is ten opzichte van de komst van de wolf. Hieronder beschrijven we dat eerst voor de inwoners van Nederland en vervolgens voor de inwoners van de potentiële wolvengebieden.

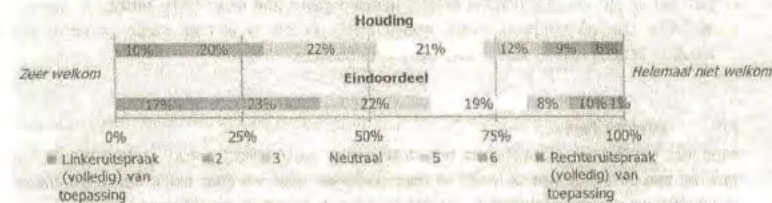
Figuur 18: Attitude ten opzichte van de komst van de wolf onder heel Nederland (basis: Nederland representatief, n=601)

In figuur 18 zien we in de bovenste balk de houding zoals door respondenten aangegeven aan het begin van de vragenlijst en daaronder het eindoordeel zoals later is gevraagd. We zien dat de informatie en vragen over de wolf er toe hebben geleid dat de mensen positiever tegen de komst van de wolf aan kijken: er zijn er nu beduidend meer mensen voor de komst van de wolf dan voorheen (voorheen: 45% versus nu: 56%), het aantal tegenstanders is afgenomen en de groep die neutraal gestemd is, is ongeveer gelijk gebleven.

In figuur 19 zien we een zelfde vergelijking voor de inwoners van de potentiële wolvengebieden.

Figuur 19: Attitude ten opzichte van de komst van de wolf onder potentiële wolvengebieden (basis: mensen woonachtig in wolvengebieden, n=300)

Net als voor heel Nederland geldt ook voor deze specifieke groep dat de mensen positiever tegenover de komst van de wolf in Nederland staan dan dat zij voorheen waren. Meer dan 60 procent van de mensen is nu van mening dat de wolf (zeer) welkom is in tegenstelling tot 52 procent eerder in de vragenlijst. De veranderingen in mening waren vaak klein; in tweederde van de gevallen was dit één stap positiever op de schaal.

Wederom is voor heel Nederland gekeken naar het profiel van de mensen die voor- en tegenstander zijn van wolven in Nederland. Er zijn geen verschillen op te merken met eerder. Mannen en hoger opgeleiden zijn nog steeds vaker voorstander en oudere mensen blijven een negatieve houding hebben ten opzichte van de komst van de wolf. Net als eerder is er geen significant verschil tussen bewoners van Nederland en de bewoners van potentiële wolvengebieden, maar zijn de bewoners van potentiële wolvengebieden in de groep die positief staat tegenover de komst van de wolf wel overtuigend positiever.

Aan de mensen, van wie de mening is gewijzigd, is gevraagd aan te geven wat het meeste van invloed was. Een derde van de mensen geeft aan dat zij niet het gevoel hebben dat hun mening is veranderd; bij driekwart hiervan was hun mening ook maar één punt op de schaal opgeschoven. Bij degenen die wel beïnvloedende factor konden aanwijzen, heeft de informatie over wat wolven eten en waar ze op jagen de meeste invloed gehad op de mening van de mensen (17%). Het filmpje heeft meer invloed gehad op de gewijzigde mening dan de getoonde foto's (12% versus 2%).

Wanneer de reacties van de inwoners van heel Nederland en inwoners van de potentiële wolvengebieden worden vergeleken, dan zien we dat de inwoners van potentieel wolvengebied aangeven dat hun mening vaker is gewijzigd door de informatie over hoe wolven omgaan met mensen (21% versus 12%).

Mensen die een ander antwoord gaven dan de voorgestelde antwoorden is gevraagd het antwoord toe te lichten. Zij gaven onder andere aan dat ze eerder niet wisten dat wolven schuw dieren waren en geen mensen aanvallen.

Uit het kwalitatieve onderzoek: invloed van informatie op mening over wolven

In de focusgroepen heeft het geven van extra informatie en/of argumenten weinig invloed op de meningsvorming van de respondenten. De meningen zijn en blijven redelijk neutraal. De volgende aspecten zijn besproken in de groepsdiscussies:

- Wat wolven eten, is voor veel respondenten deels nieuwe informatie. Ze hadden verwacht dat wolven wel vaker op schapen zouden jagen en ook het eten van aas en kleine knaagdieren was onbekend.

'Van aas had ik niet verwacht. En van knaagdieren ook niet, je denkt dat ze altijd grote dieren pakken.'

- De informatie over dat wolven bang zijn voor mensen wordt als geruststellend ervaren.

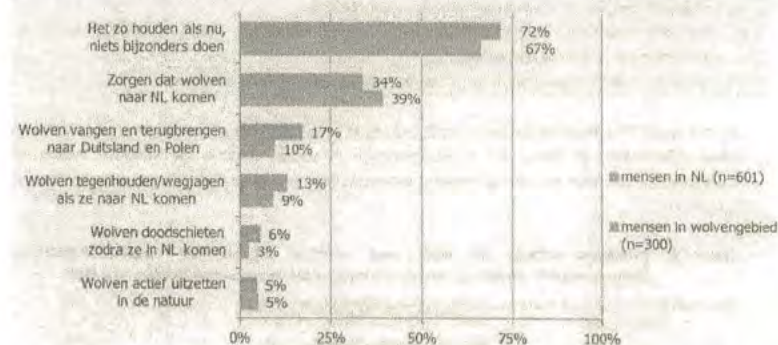
'Dan wil ik er wel eentje als huisdier.'

- Dat wolven goed zijn voor de natuur, vinden mensen een goed argument. Wel vinden ze dat wolven geheel zelfstandig, en niet geholpen door mensen, naar Nederland moeten komen.
- Het argument dat we moreel verplicht zijn wolven te helpen omdat de mensen wolven in Nederland hebben uitgeroeid, ondervindt weinig steun.
- Over de vraag of er genoeg plaats is in Nederland, is nog de meeste discussie. Veel mensen vinden Nederland te vol en te klein voor wolven, maar anderzijds geven ook zij aan dat als wolven uit zichzelf naar Nederland komen, het dan blijkbaar geen probleem is.

2.7.2 Wat te doen als het gaat om de komst van de wolf naar Nederland

Na het inventariseren van de verandering van mening, hebben we gevraagd wat er nu moet gebeuren als het gaat om wolven en welke partijen hierbij een rol spelen. In figuur 20 is weergegeven wat er volgens de mensen moet gebeuren.

Figuur 20: De stappen die nu ondernomen dienen te worden (basis: Nederland representatief, n=601 en mensen woonachtig in wolvengebieden, n=300)

De meerderheid van de mensen is van mening dat alles zo gehouden moet worden als nu en dat er niets bijzonders moet gebeuren. Weinig mensen vinden dat wolven afgeschoten moeten worden zodra ze in Nederland komen of dat wolven actief moeten worden uitgezet.

Kijkend naar de achtergrondkenmerken, dan zien we de volgende verschillen:

- Geslacht:** Vrouwen vinden vaker dat het zo moet worden gehouden als het nu is; mannen zijn meer voor ingrijpen: ze vinden vaker dat er voor gezorgd moet worden dat wolven naar Nederland kunnen komen, bijvoorbeeld door natuurgebieden te verbinden maar ook vaker dat wolven afgeschoten moeten worden zodra ze in Nederland komen.
- Leeftijd:** Mensen ouder dan 50 jaar zijn vaker tegen de komst van de wolf en dat blijkt ook uit deze stellingen: ze vinden vaker dat de wolf tegengehouden of weggejaagd moet worden als hij naar Nederland komt en dat ze teruggebracht moeten worden naar Duitsland en Polen.
- Opleiding:** Hoger opgeleiden zijn vaker van mening dat er voor gezorgd moet worden dat wolven naar Nederland kunnen komen en zijn vaker tegen het afschieten van wolven; lager opgeleiden zijn vaker van mening dat de wolf weggejaagd moet worden. Hoger opgeleiden zijn ook vaker tegen het afschieten van wolven dan de lager opgeleiden.
- Woongebied:** Inwoners van potentiële wolvengebieden zijn minder vaak van mening dat de wolven afgeschoten moeten worden en/of dat de wolven gevangen moeten worden en teruggebracht naar Duitsland en Polen.

Uit het kwalitatieve onderzoek: taken voor de overheid rond wolven

Net als in het kwantitatieve onderzoek vinden de respondenten in het kwalitatieve onderzoek vooral dat de overheid niet teveel moet doen rond wolven. Er zijn voor de burgers duidelijk andere onderwerpen die zij (veel) belangrijker vinden en waar eerder tijd, geld en aandacht aan zou moeten worden besteed. Als er dieper wordt doorgevraagd, zien zij de volgende taken voor de overheid:

- bijsturen/ingrijpen als wolven problemen veroorzaken;
- informatie halen bij andere landen die al wolven hebben, zodat Nederland goed is voorbereid op de komst van de wolf.

'De overheid moet het gewoon in de gaten houden en als het mis gaat bijsturen.'

De wolf is een beschermde diersoort en de overheid mag, wettelijk gezien, in bepaalde situaties wolven afschieten. In figuur 21 is weergegeven in welke situaties de inwoners van heel Nederland en de inwoners van potentiële wolvengebieden vinden dat wolven mogen worden afgeschoten.

Figuur 21: Situaties waarin de wolf mag worden afgeschoten (basis: Nederland representatief, n=601 en mensen woonachtig in wolvengebieden, n=300)

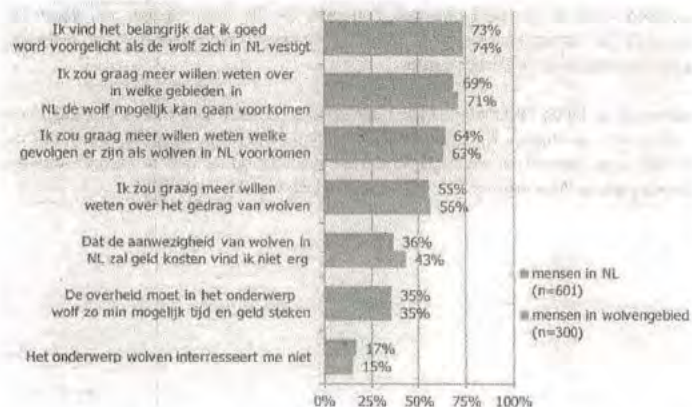

De inwoners van Nederland en de potentiële wolvengebieden zijn het met elkaar eens in welke situatie een wolf afgeschoten mag worden; dit zijn situaties waarin de wolf overlast kan veroorzaken aan de mens en diens woonomgeving. Het doden van diverse dieren (hond, schaap, geit, zwijn, hert of kip) wordt door minder mensen beschouwd als een situatie waarin de wolf mag worden afgeschoten. Zes procent van de mensen is van mening dat er geen enkele situatie bestaat waarin een wolf afgeschoten mag worden.

Als we kijken naar de achtergrondkenmerken, dan zien we dat mensen in het bezit van een hond vaker van mening zijn dat de wolf in geen enkele situatie afgeschoten mag worden. Er is ook een verschil te zien op basis van leeftijd. Mensen ouder dan 50 jaar vinden vaker dan de jongere mensen (18-34) dat wolven afgeschoten mogen worden indien zij kippen doden en zwijnen en/of herten. Verder vinden de bewoners van Nederland in twee situaties dat wolven eerder afgeschoten mogen worden dan de bewoners van de potentiële wolvengebieden, namelijk als wolven kinderen bedreigen en overlast veroorzaken in woonwijken.

Tot slot is aan de respondenten in de vorm van een zevental stellingen nog gevraagd welke behoefte aan informatie zij hebben en hoe zij aankijken tegen kosten voor de wolf.

Figuur 22: In hoeverre is men het geheel/enigszins eens met de volgende stellingen (basis: Nederland representatief, n=601 en mensen woonachtig in wolvengebieden, n=300)

Een groot deel van de mensen in Nederland vindt voorlichting belangrijk en heeft behoefte aan meer informatie over wolven; een minderheid geeft aan dat het onderwerp wolven hen niet of nauwelijks interesseert.

Wat betreft de kosten, zijn de meningen verdeeld: ruim een derde vindt het niet erg dat wolven geld kosten, een derde vindt dit wel erg en iets minder dan een derde is neutraal. Over of de overheid wel of geen geld moet steken in het onderwerp 'wolf' wordt even verdeeld gedacht.

Uit het kwalitatieve onderzoek: informatiebehoefte

Uit de focusgroepen met burgers bleek net als uit het kwantitatieve onderzoek dat er behoefte is aan meer voorlichting over wolven in Nederland, mocht(en) er inderdaad een of meerdere wolven naar Nederland komen. Gevraagd naar wat voor informatie er over wolven zou moeten worden verspreid, geven de respondenten aan dat dit vooral informatief (wat eten ze, wat doen ze, hoe moet je je als mensen gedragen rond wolven) en objectief (neutraal, niet te sensatiebelust maar ook niet te geromantiseerd) zou moeten zijn. De informatie moet genuanceerd zijn en zowel ingaan op de voor- als de nadelen en mogelijke problemen met wolven. Een aspect wat met name wordt genoemd is dat er kan worden verwezen naar andere landen waar al wolven leven zonder problemen met mensen en waar mensen uit Nederland ook rustig op vakantie gaan en door het bos lopen en kamperen in wolvengebied.

Niet iedereen vindt de overheid objectief. Een deel van de respondenten zou liever via natuurkenners of natuurorganisaties worden geïnformeerd, bijvoorbeeld door biologen, Natuurmonumenten en/of Staatsbosbeheer.

Concreet wordt er bij de informatie gedacht aan spotjes op televisie (Postbus 51/SIRE), een folder, informatie op internet, kinderen via school informeren en een bijlage bij de krant. Ook noemen veel respondenten de mogelijkheid om de aandacht op de wolf te vestigen via een discussieprogramma (Shownieuws SBS, RTL Boulevard, de Wereld draait door).

BIJLAGEN:

1. Onderzoeksverantwoording
2. Nauwkeurigheid van de uitkomsten en nomogrammen
3. Vragenlijsten
4. Resultaten interviews stakeholders

BIJLAGE 1: Onderzoeksverantwoording**1) Kwalitatief**

Het kwalitatieve onderzoek is uitgevoerd door middel van zeven individuele telefonische interviews met stakeholders en vier focusgroepen met burgers. De interviews duurden ongeveer 35 minuten en de focusgroepen twee uur. Zowel de interviews als de focusgroepen werden gehouden aan de hand van een vooraf afgestemde checklist. Het veldwerk heeft plaatsgevonden in de periode 21 november – 30 november 2011.

Bij de stakeholders zijn de volgende soorten personen bevestigd: een medewerker van het ministerie van EL&I, een boswachter, een handhaver van de natuurwet vanuit de provincie, een schaapherder, een beheerder van een camping, een (hobby)jager en een schapenboer.

De vier focusgroepen bestonden uit burgers, met spreiding in leeftijd, geslacht, opleiding, kinderen onder de 12 jaar, natuurminnend of niet. Twee focusgroepen zijn uitgevoerd in Hilversum en twee in Arnhem. In totaal hebben 31 burgers meegedaan aan de focusgroepen.

De respondenten zijn geworven door Intomart GfK, waarbij een deel van de namen en adresgegevens zijn aangeleverd door EL&I.

De interviews en focusgroepen werden uitgevoerd door een ervaren onderzoeker van Intomart GfK en zijn opgenomen op voicerecorder/DVD en op hoofdlijnen uitgewerkt/genoteerd.

2) Kwantitatief**Uitvoering van het onderzoek**

De doelgroep van het onderzoek bestond uit de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder. Mensen woonachtig in gebieden waar de wolf in de toekomst mogelijk voor kan komen hadden de bijzondere aandacht. In totaal zijn er 900 personen bevestigd; 600 personen verspreid over Nederland en 301 woonachtig in de potentiële wolvengebieden. De steekproef voor het onderzoek is getrokken uit het online panel van Intomart GfK. Om een zo groot mogelijke landelijke representativiteit te waarborgen zijn de steekproeven getrokken onder panelleden volgens landelijke verhoudingen (de Gouden Standaard).

Een gedetailleerde beschrijving van de kenmerken van de steekproef en de weging vindt u onder het kopje "steekproef en weging".

De vragenlijst is in samenwerking met de opdrachtgever geoperationaliseerd in een online vragenlijst (CAWI). De vragenlijst is van tevoren uitvoerig getest door Intomart GfK en DPC. Na definitief akkoord van de opdrachtgever op de online vragenlijst is het veldwerk gestart. De respondenten konden van 22 december 2011 t/m 2 januari 2012 de vragenlijst invullen.

De respondent krijgt bij CAWI via e-mail een uitnodiging voor het onderzoek, in de e-mail is een link opgenomen naar de vragenlijst. Door op de link te klikken opent het onderzoek automatisch en kan de respondent zelf via de computer de vragenlijst invullen. De gemiddelde invulduur enquête bedroeg circa 14 minuten. Uiteindelijk hebben er 901 respondenten meegedaan.

Tabel 1: Responsverantwoording

Aantal uitgestuurde uitnodigingen	1948
Vragenlijst niet afgemaakt	154
Vragenlijst niet geopend	629
Afgevallen op basis van screeningsvraag	174
Afgevallen op basis van volle quota	90
Aantal ingevulde vragenlijsten	901

Steekproef en weging

Het onderzoek heeft plaatsgevonden onder respondenten uit het algemeen publiek (landelijk representatief) en respondenten uit gebieden waar de wolf in de toekomst mogelijk voor kan komen. Op deze manier is er voldoende vertegenwoordiging van respondenten die mogelijk in de toekomst daadwerkelijk in contact kunnen komen met de wolf en kunnen de landelijke resultaten afgezet worden tegen deze groep. Hiertoe zijn twee steekproeven getrokken uit het panel van Intomart GfK. Hieronder volgt een korte toelichting op de manier waarop de twee steekproeven zijn getrokken:

Algemeen Publiek: De steekproef voor het algemeen publiek is getrokken naar de populatieverhoudingen van de Gouden Standaard 2011 op leeftijd (18-34/35-49/50-64/65 jaar en ouder), hoogst genoten opleiding (Laag, Midden en Hoog), geslacht (m/v) en regio (52 Cebucogebieden). Al deze kenmerken zijn voor al onze panelleden bekend.

Inwoners van mogelijk wolvengebied: De steekproef voor respondenten uit gebieden waar de wolf in de toekomst mogelijk kan komen is tevens getrokken uit het panel van Intomart GfK. Hiertoe is eerst een selectie gemaakt op basis van de volgende Cebuco codes: 2, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 45, 46, 47, 48, 49. Daarna zijn op basis van stedelijkheid alle respondenten die in een zeer stedelijk gebied woonachtig zijn (≥ 2500 adressen per km²) eruit gefilterd. Binnen deze selectie is een steekproef getrokken naar de populatieverhoudingen van de Gouden Standaard 2011 voor alle inwoners van de betreffende Cebucogebieden op leeftijd (18-34/35-49/50-64/65 jaar en ouder), hoogst genoten opleiding (Laag, Midden en Hoog) en geslacht (m/v).

De resultaten van het onderzoek zijn achteraf gewogen. De twee steekproeven zijn separaat van elkaar gewogen. Hieronder volgt een korte toelichting op de manier waarop de twee steekproeven zijn gewogen:

Algemeen Publiek: De steekproef voor het algemeen publiek is gewogen naar de populatieverhoudingen van de Gouden Standaard 2011 op de kenmerken leeftijd (18-34/35-49/50-64/65 jaar en ouder), hoogst genoten opleiding (Laag, Midden en Hoog), geslacht (m/v), stedelijkheid (5 categorieën van zeer sterk t/m niet stedelijk) en regio (op basis van de 12 provincies).

Inwoners van mogelijk wolvengebied: De steekproef voor respondenten uit gebieden waar de wolf in de toekomst mogelijk kan komen is gewogen naar de populatieverhoudingen van de Gouden Standaard 2011 op de kenmerken leeftijd (18-34/35-49/50-64/65 jaar en ouder), hoogst genoten opleiding (Laag, Midden en Hoog), geslacht (m/v). Om vergelijkbaarheid te behouden met de steekproef Algemeen Publiek (en er geen Gouden Standaard gegevens beschikbaar zijn voor inwoners van de betreffende Cebucogebieden in combinatie met het uitsluiten van zeer stedelijk gebied) is ervoor gekozen dezelfde percentages te hanteren als bij de steekproef Algemeen Publiek.

De gekozen aanpak voor bovenstaande wegingen heeft ervoor gezorgd dat het effect van de weging op de uitkomsten minimaal is (hoge steekproefefficiëntie).

Rapportage

In de rapportage is gestreefd naar een optimale afstemming tussen volledigheid en beknoptheid. Hiertoe zijn zoveel mogelijk elementen uit de vragenlijst opgenomen en is gestreefd naar een maximaal gebruik van grafieken voor de weergave van de gegevens. Omwille van de overzichtelijkheid zijn alleen de statistisch significante en relevante verschillen² tussen de onderscheiden doelgroepen (leeftijd, opleiding, geslacht, wel/geen kinderen, stedelijk/platteland en regio). Tevens is gekeken naar de verschillen tussen inwoners in heel Nederland en de potentiële wolvengebieden. In de bijlage is een exemplaar van de gehanteerde vragenlijst opgenomen, en een nomogram waarmee de betrouwbaarheidsmarges van de gevonden uitkomsten kunnen worden bepaald.

² Daarbij wordt een betrouwbaarheid van $\leq \alpha$, meestal 95% gehanteerd.

Tenslotte

Het onderzoek is uitgevoerd in overeenstemming met het kwaliteitssysteem van Intomart GfK dat is gecertificeerd volgens de normen van NEN-EN-ISO 9001, ISO 20252 en ISO 26362. Intomart GfK onderschrijft de gedragsregels van E.S.O.M.A.R. (European Society for Opinion and Market Research) en is lid van de brancheorganisatie MOA (zie <http://www.moaweb.nl>)

Het is toegestaan de uitkomsten van onderzoek extern te publiceren. Wel dient in dat geval bij de onderzoeksresultaten als bron "Intomart GfK april 2011" te worden vermeld.

Exclusiviteit van verzamelde gegevens is gebaseerd op de Gedragscode van de MOA, art. 9 (zie <http://www.moaweb.nl>)

BIJLAGE 2: NAUWKEURIGHEID VAN DE UITKOMSTEN EN NOMOGRAMMEN

Het is mogelijk dat de resultaten die met een steekproef zijn verkregen, afwijken van die welke verkregen zouden zijn wanneer de totale populatie ondervraagd zou zijn. Dat toch met een steekproef wordt gewerkt, berust op de overweging dat de afwijkingen vrijwel zeker binnen bepaalde, op grond van de waarschijnlijkheidstheorie te berekenen, marges blijven. De grootte van de marges is afhankelijk van:

- de gevonden eventuele uitkomsten;
- de omvang van de steekproef (het aantal respondenten) waarbinnen deze uitkomst is verkregen;
- de zekerheid die men verlangt.

Op de volgende pagina is een nomogram opgenomen met behulp waarvan de marges, waarbinnen de afwijking in de uitkomsten met een waarschijnlijkheid van 95% zal blijven, worden afgelezen. Hiertoe gaat men als volgt te werk:

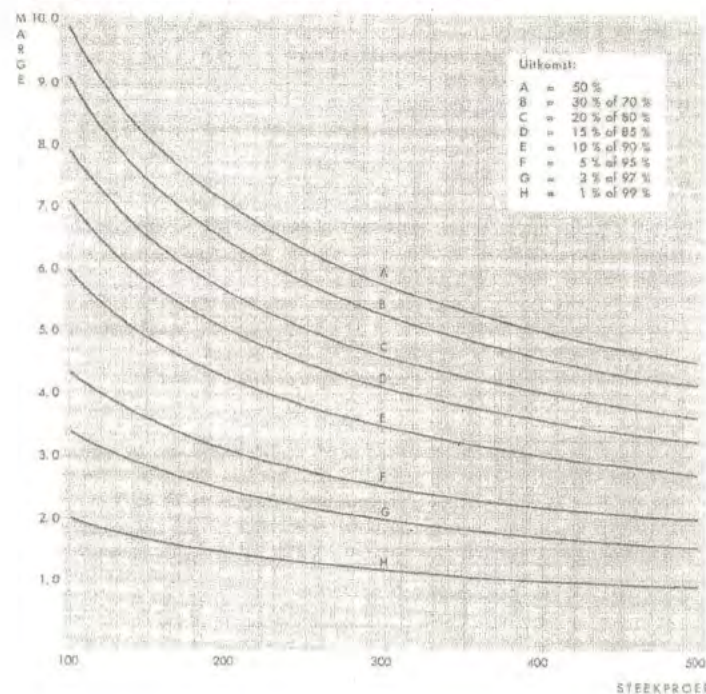
1. Op de horizontale as de grootte van de respons, waarin de uitkomst is verkregen, opzoeken.
2. Het snijpunt van de loodlijn vanuit het punt dat de respons aangeeft met een curve van de uitkomst waarvan men de nauwkeurigheid wil weten bepalen.
3. Ter hoogte van dit snijpunt op de verticale as de nauwkeurigheid aflezen.

Voorbeeld:

Een uitkomst in een tabel die gebaseerd is op de antwoorden van 350 personen bedraagt bijvoorbeeld 30%. Ter hoogte van de loodlijn vanuit het punt 350 op de horizontale as met de curve van 30 of 70 wordt de nauwkeurigheidsmarge 4.9 gelezen. Dit houdt in dat de uitkomst die verkregen zou zijn als de gehele populatie ondervraagd zou zijn met een waarschijnlijkheid van 95% zal liggen tussen $(30 - 4.9)\%$ en $(30 + 4.9)\%$, dat wil zeggen tussen 25% en 35%.

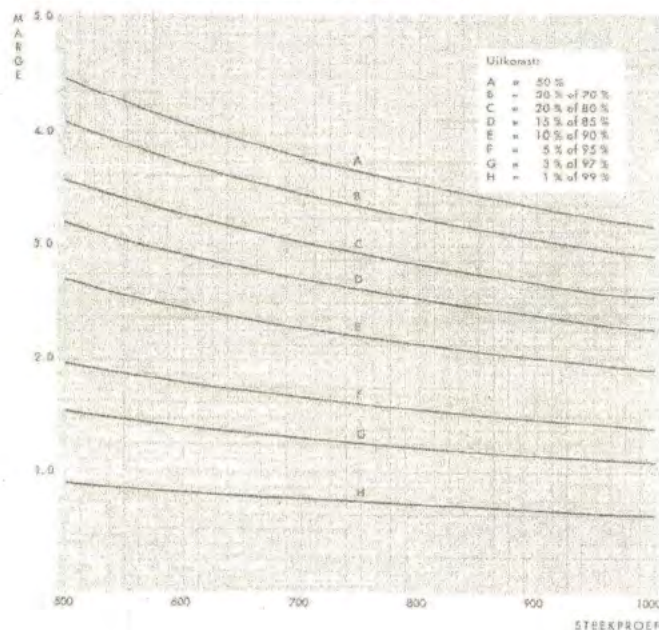
Nomogram voor nauwkeurigheidsmarges (n=0 t/m 500)

NOMOGRAM VOOR NAUWKEURIGHEIDSMARGES (bij 95% waarschijnlijkheid)

Nomogram voor nauwkeurigheidsmarges (n=500 t/m 1000)

NOMOGRAM VOOR NAUWKEURIGHEIDSMARGES (bij 95% waarschijnlijkheid)

BIJLAGE 3: checklisten

Checklist: telefonische interviews onder betrokkenen

Uitgangspunten:

- ✓ 1 interview met iemand van EL&I; verder 6 met betrokkenen zoals schaaphouders, mensen met kleinvee, terreinbeheerders en recreatieondernemers
- ✓ Doelstellingen:
 - ⇒ het verzamelen van input (argumenten en informatie) die in het verdere traject met de burgers kan worden gebruikt;
 - ⇒ het inventariseren van de meningen van de groep stakeholders.
- ✓ Veldwerk: 16-23 november
- ✓ Interviewer: Carlijn Ritzen

I. Inleiding en achtergrond respondent (5 min)

- Uitleg onderzoek: telefonisch interview van ongeveer 35 minuten, alle antwoorden zijn goed, interview wordt opgenomen op band maar alleen voor het onderzoek gebruikt, anonimiteit is geborgd.
- Kunt u kort wat vertellen over uw werk? Heeft u in uw werk met de natuur te maken? Op welke manier?

II. Wat is natuur en welke ontwikkelingen zijn er gaande (8 min)

- Wat is natuur volgens u? En specifiek in Nederland?
- Wat hoort er wel bij de natuur en wat niet? (*Int: kort; de focus is om een breder kader te krijgen bij het onderwerp*)
- Wat voor veranderingen zijn er volgens u gaande in de natuur? Wat vindt u daarvan? (*Int: weer kort, voor het bredere kader*)
- Wie is er verantwoordelijk voor de natuur in Nederland? (*Int: doorvragen bij overheid op landelijk of provinciaal*). Wat zou u hen graag mee willen geven? (*Int: voor het bredere kader, kort houden, op hoofdlijnen*)
- Welke dieren horen wel en welke niet in Nederland? En specifiek bij de grote dieren (*Int: eerst open, daarna aantal bevragen, namelijk das, otter, vos, wolf, beer, lynx, wild zwijn*)
- Waarom wel/niet bij deze dieren?
- Wie is ervoor verantwoordelijk dat deze dieren zich goed in Nederland kunnen vestigen of dat zij er juist niet komen? (*Int: kort, denk aan beleid, faciliteren, communicatie*).

23-02-2012

III. Doorgaan op wolf (5 min)

- Specifiek voor de wolf, waar denkt u dan allemaal aan? U mag vrij associëren.
- U gaf net aan dat u wel/niet vond dat wolven thuishoren in Nederland, met als reden xxxx. Kunt u nog meer redenen geven waarom wel/niet? En wat zouden eventuele redenen kunnen zijn om de komst van de wolf wel/niet toe te juichen *(int: dus ook vragen naar de redenen van het tegenovergestelde antwoord)*
- Is er in uw mening over wolven in Nederland een verschil tussen een solitaire wolf zo nu en dan of een vast roedel wolven in Nederland?
- Welke problemen/kansen ziet u indien de wolf zich incidenteel in Nederland laat zien?
- Welke problemen/kansen ziet u indien een roedel zich in een gebied heeft gevestigd?
- Wie is er volgens u verantwoordelijk voor het stimuleren van de aanwezigheid of de aanwezigheid voorkomen van wolven in Nederland?
- Wat zouden zij moeten doen rond wolven? *(int: denk aan: voorlichting, faciliteren of juist tegenhouden dat wolven in Nederland kunnen komen, schade vergoeden, hekken betalen voor boeren, etc).*

IV. Argumenten/info inbrengen (12-15 min)

- Ik ga u nu wat informatie geven over wolven

Informatie gedrag wolf die voor de wolf pleiten

- De wolf eet een breed scala aan prooidieren: reeën, zwijnen maar ook knaagdieren zoals muizen, ratten en bevers. Ze vallen bijna nooit schapen aan.
- Mensen zien de wolven nooit. Het enige wat ze kunnen merken van een wolf of wolven in Nederland is wolvenpoep en huilende wolven.
- Wolven vallen geen mensen aan. Ook niet als ze honger hebben in een strenge winter.
- Was deze informatie bekend?
- Hoe denkt u nu over wolven? *(int: beïnvloedt deze informatie de mening)*
- Ik ga u nu een aantal stellingen voorleggen. Kunt u aangeven of u het wel of niet hiermee eens bent? *(int: bij iedere stelling doorvragen op waarom)*
 - De komst van de wolf is een goed teken (voor de kwaliteit van de natuur)
 - De wolf hoort van oudsher in Nederland. De mensen hebben de wolven uitgeroeid, we zijn moreel verplicht om het mogelijk te maken voor wolven om zich weer in Nederland te vestigen.
 - (tegen) De wolf is een bedreiging voor vee. Dat is onwenselijk in Nederland.
 - Er is voldoende ruimte in Nederland. De wolf kan zich bijvoorbeeld op de Veluwe vestigen, want daar is voldoende wild en ruimte.
 - De wolf houdt de wildstand gezond (zorgt voor natuurlijk evenwicht).
 - (tegen) Wolven verstoren het natuurbeheer omdat ze een bedreiging vormen voor de grote grazers in natuurgebieden.
- Wat vindt u het belangrijkste van deze vijf stellingen? *(int: probeer weer te achterhalen of de mening wordt beïnvloedt door de argumenten)*

- Ik heb nog een drietal stellingen. Kunt u weer aangeven in hoeverre u het hiermee eens bent?
 - (voor) Als er weer wolven zijn in Nederland, is dat goed voor het toerisme, het zal mensen aantrekken om daar te gaan wandelen/fietsen, etc
 - (tegen) Als er weer wolven zijn in Nederland, dan schrikt dat mensen af omdat mensen bang zijn voor wolven. Het recreatietoerisme neemt af.
 - Als wolven schade aanrichten is dat niet erg want de overheid vergoedt de schade.
- Wat vindt u het belangrijkste van deze vijf stellingen? (Int: probeer weer te achterhalen of de mening wordt beïnvloedt door de argumenten)
- Kunt u nog andere argumenten voor of tegen de wolf noemen?

V. Eindafweging, besluit en afronding (5 min)

- Alles samengevat, hoe denkt u nu over de komst van de wolf?
- Is er hierbij een verschil tussen de komst van een enkele keer een solitaire wolf of van een roedel blijvende wolven?
- Wat moet er gebeuren? (int: doorvragen op voorlichting/informatie) En wie moeten dat doen? (int: doorvragen op rol van de overheid)
- Geldt dit ook voor andere ontwikkelingen in de natuur in Nederland?
- Hoe gaat Nederland veranderen hierdoor (wat zijn de consequenties?)
- Bedanken
- Als nog niet bekend: noteren gegevens voor cadeaubon

Checklist: focusgroepen onder burgers

Uitgangspunten:

- ✓ 4 focusgroepen van 2 uur met burgers; spreiding in leeftijd, geslacht, opleiding, kinderen onder de 12, natuurminnend of niet.
- ✓ Doelstellingen:
 - ⇒ het inventariseren van de meningen, emoties en kennis van burgers over (ontwikkelingen in de) natuur en specifiek de komst van de wolf
 - ⇒ bepalen welke informatie en argumenten de meningen van de burgers kunnen beïnvloeden
 - ⇒ inventariseren van verwachtingen bij en wensen voor rolverdeling en taken van de centrale overheid, de provincies en andere organisaties
 - ⇒ verzamelen van input voor beleid en communicatie/voorlichting rond kwesties in de natuur zoals de komst van de wolf
- ✓ Veldwerk: 28, 29 en 30 november;
- ✓ Locatie: 28 en 29 november Intomart GfK, Noordse Bosje 13-15; 30 november Best Western Hotel Haahrhus, Stationsplein 1, 6811 KG Arnhem, tel. nr. 026-4427441
- ✓ Tijden: 18:30-20:30 bij Intomart GfK; 17:30-19:30 uur en van 19:45-21:45 uur in Arnhem
- ✓ Interviewers: Carlijn Ritzen en Martin de Bruin; Dorien Ballemans voor de 'talking heads'

I. Inleiding en achtergrond respondent (10 min)

- Uitleg onderzoekssituatie: camera, notulen, kijkers, anonimiteit, etc.
- Toelichting doel van gesprek: praten over de natuur en ontwikkelingen in de natuur
- Geen overhoring, geen goede of foute antwoorden, niet door elkaar praten.
- Voorstelronde: leeftijd, functie, huishoudensamenstelling, huisdieren (hond?)

II. Wat is natuur en welke ontwikkelingen zijn er gaande (20 min)

(int: deze vragen op hoofdlijnen; de focus is om een breder kader te krijgen bij het onderwerp)

- Hoe gaat het met de natuur in Nederland?
 - Wat voor veranderingen zijn er volgens u gaande in de natuur?
 - Wat vindt u daarvan?
- Wat is natuur in Nederland volgens u (en wat niet)?
 - Wat doet u zelf in de natuur? Gaat u zelf graag de natuur in? Hoe belangrijk is de natuur voor u?

- Welke dieren horen wel en welke niet in Nederland? En specifiek bij de grote dieren (*Int: eerst open, daarna aantal bevragen, namelijk das, otter, vos, wolf, beer, lynx, wild zwijn*)
 - Waarom wel/niet bij deze dieren?
- Wie is er verantwoordelijk voor de natuur en deze dieren in Nederland? (*Int: doorvragen bij overheid op landelijk of provinciaal*)
 - Wat moeten zij doen (*int: kort, denk aan beleid, faciliteren, communicatie*).
 - Wat zou u hen graag mee willen geven? (*int: voor het bredere kader, op hoofdlijnen*)

III. Doorgaan op wolf; spontane associaties inventariseren (25 min)

- (*INT: respondenten schrijven op, inventariseer vervolgens mondeling*): Waar denkt u allemaal aan bij wolven?
- (*int: associaties, verzamelen via de stille wand. Iedere respondent mag op post-it notes opschrijven waar hij/zij aan denkt; vervolgens clusteren we deze op een flip-over of whiteboard en geven er overkoepelende namen aan*) redenen waarom wolven WEL in Nederland thuishoren? (*int: verzamelen via de stille wand en clusteren*)
- (*INT: zelfde procedure*): redenen waarom wolven NIET in Nederland thuishoren:
 - (*INT: vraag vervolgens of het uitmaakt of de wolf zich incidenteel laat zien of zich permanent vestigt met een roedel, en vervolgens*)
 - zitten er positieve/negatieve kanten aan een incidenteel voorkomende wolf en - zo ja - welke?
 - en zitten er positieve/negatieve kanten aan een permanent gevestigd roedel in Nederland en - zo ja - welke?
- Wat zou u doen als er een wolf of een groepje wolven in uw omgeving wordt gesignaleerd? (*int: welke dingen veranderen en is dat positief, neutraal, negatief?*)
- Denkt u dat een wolf of groep wolven schade zal veroorzaken?
 - Zo ja, wat voor schade (en is dat een slechte zaak)?
 - Wat moet er gebeuren als een wolf of groep wolven schade veroorzaakt?
- (*INT: laat handen opsteken*): Wie is er tegen de wolf in Nederland?
 - (*INT: vraag weer of het uitmaakt of de wolf zich incidenteel laat zien of zich permanent vestigt met een roedel*)
- Wie gaat er over dit soort zaken, dus wild, en dus ook wolven in Nederland?
 - Wat zouden deze organisaties moeten doen rond wolven? (*int: denk aan: voorlichting, faciliteren of juist tegenhouden dat wolven in Nederland kunnen komen, schade vergoeden, hekken betalen voor boeren, etc.*).
 - Wilt u zelf al burger betrokken blijven bij of wolven welkom zijn en hoe ermee wordt omgegaan? Op welke manier?

IV. Tonen van beelden (20 min)

- Ik ga u nu drie korte filmpjes laten zien
- Eerste filmpje: jongen die foto laat zien
<http://www.youtube.com/watch?v=AtEHQaCLGbo&feature=related>
 - Wilt u opschrijven waar u aan denkt na het zien van dit filmpje?
- Tweede filmpje: agressieve wolf
<http://www.youtube.com/watch?v=67dTHb1CVpY&feature=related>
 - Wilt u opschrijven waar u aan denkt na het zien van dit filmpje?
- Derde filmpje: info over wolven
<http://www.youtube.com/watch?v=pQzVHPVo6VA&feature=related>
 - Wilt u opschrijven waar u aan denkt na het zien van dit filmpje?
- 4^e filmpje: wolf valt schape aan
<http://www.youtube.com/watch?v=GGWIP3WXnnI&NR=1> (*INT: geef info erbij: vermoedelijk 2000 schapen gedood in 2011 in Frankrijk*)
 - Wilt u opschrijven waar u aan denkt na het zien van dit filmpje?
- Kort nabespreken van de filmpjes: wat heeft u opgeschreven bij film 1, 2, etc.;
 - typering per filmpje;
 - welk filmpje boezemt angst in, welk filmpje stelt gerust;
 - welke gebruiken in voorlichting, welke niet?

V. Argumenten/info inbrengen (20 min)

- Wat weet u eigenlijk allemaal over wolven? (*INT: inventariseren op whiteboard*)
 - waar heeft u de kennis vandaan?
- 1. Wat eten wolven volgens u?
 - Eerst vragen, vervolgens informatie geven: De wolf eet een breed scala aan prooidieren: reeën, zwijnen maar ook knaagdieren zoals muizen, ratten en bevers. Ook eten ze soms aas. Ze vallen soms schapen aan, als die zonder mensen en zonder verdere bescherming zijn. In Frankrijk maken schaapherders zich zorgen over wolven; daar zijn in 2011 al 2000 schapen doodgemaakt door wolven.
 - Reactie?
 - Informatie erbij: in Zweden zijn 21 ontmoetingen tussen honden en wolven geregistreerd. 1 hond heeft het overleefd. Reactie? Wat is erger, een hond dood of een schaap dood?
- 2. Bent u bang voor wolven/zijn anderen bang denkt u?
 - Hoe staan wolven tegenover mensen, denkt u? *vervolgens informatie geven:* Wolven zijn bang voor mensen en vertonen zich bijna nooit aan mensen. Het enige wat mensen kunnen merken van een wolf of wolven in Nederland is wolvenpoep en huilende wolven. Wolven vallen geen mensen aan. Ook niet als ze honger hebben in een strenge winter.
 - reactie?

3. Wat betekent de aanwezigheid van een wolf of groepje wolven in Nederland voor de natuur?
 - o *Eerst vragen, vervolgens argumenten voorleggen:* De komst van de wolf is een goed teken (voor de kwaliteit van de natuur). De wolf houdt de wildstand gezond (zorgt voor natuurlijk evenwicht). Maar wolven verstoren ook het natuurbeheer omdat ze een bedreiging vormen voor de grote grazers in natuurgebieden.
 - o Reactie?
 - o bent u - op basis hiervan - voor of tegen de wolf?
 4. Hoort de wolf eigenlijk in Nederland?
 - o *Eerst vragen, vervolgens argumenten voorleggen:* De wolf hoort van oudsher in Nederland. De mensen hebben de wolven uitgeroeid, we zijn moreel verplicht om het mogelijk te maken voor wolven om zich weer in Nederland te vestigen.
 - o reactie?
 - o bent u - op basis hiervan, dus moraliteit - voor of tegen de wolf?
 5. En is er plaats in Nederland voor de wolf?
 - o Info: de wolf gaat lopen als het voedsel op is. Een wolvenroedel houdt zijn territorium vrij van andere wolven. Ook voor wolven is Nederland op een gegeven moment vol en dan moeten andere wolven hun heil ergens anders zoeken.
 - o reactie?
 - o heeft dit gevolgen voor uw denken over de ecologische hoofdstructuur?
 6. Kosten wolven geld of leveren ze geld op? En is dat belangrijk?
 - o *Eerst vragen, vervolgens argumenten voorleggen:* Wolven kunnen een bedreiging zijn voor kleinvee zoals schapen, geiten en kippen. Als deze niet (goed) beschermd zijn, kan een wolf er incidenteel een pakken. Dus dat kost geld. Maar aan de andere kant zouden wolven goed kunnen zijn voor het toerisme, het zal mensen aantrekken om daar te gaan wandelen/fietsen, etc. Maar het kan ook mensen afschrikken die bang zijn voor wolven.
 - o Reactie?
 - o bent u - op basis hiervan - voor of tegen de wolf?
- We hebben nu 6 argumenten behandeld: voedsel, wolf - mensverhouding, gevolgen voor de natuur, morele plicht, leefruimte, economie. Welke argumenten zijn belangrijk voor uw mening, welke tellen ECHT? Waarom? En waarom de andere niet of minder?

VI. Eindafweging, besluit en afronding (15 min)

- Wat vindt u - de discussie nu overziende - van de wolf;
 - spontane reactie;
 - heeft de wolf misschien ook iets intrigerends/fascinerends?
- Is de wolf welkom, wat u betreft?
 - Is de wolf welkom als solitaire wolf of als roedel blijvende wolven?
 - Verandert de Nederlandse natuur hierdoor, op wat voor manier dan ook?
- Wat zijn de voorwaarden voor zijn komst?
 - voorlichting nodig?
 - in wat voor vorm, welke toon;
 - en wie moet dat doen? (int: doorvragen op rol van de overheid)
 - moet de overheid alles weten over wolven;
 - is de overheid verantwoordelijk voor schade/overlast?
- Hoe zit het met andere ontwikkelingen in de natuur (denk aan zalm/forel in de rijn, otters, dassen); verwacht u daarbij hetzelfde optreden van de overheid of niet? Waarom (niet)?

VII. Afronding (10 min)

- Aanvullende vragen uit de meekijkkamer
- Vragen toestemming videocompilatie
- Bedanken en afsluiten

Vragenlijst kwantitatief onderzoek komst van de wolf

All

A1 In welke maatschappelijke onderwerpen bent u op dit moment geïnteresseerd en/of bezorgd?

TPM: voor elke rij mag men zowel geïnteresseerd als bezorgd aanvinden. Ook per kolom maar je meerdere antwoorden aanvinken. Indien geen van beide, daar dan wel single van maken.

	Geïnteresseerd	Bezorgd	Geen van beide
Gezondheidszorg	(M)	(M)	(S)
Economie	(M)	(M)	(S)
Politiek	(M)	(M)	(S)
Ontwikkelingshulp	(M)	(M)	(S)
Natuur	(M)	(M)	(S)
Onderwijs	(M)	(M)	(S)
Veiligheid	(M)	(M)	(S)

All

A2 Als het gaat om de natuur in Nederland, wat verstaat u daar dan allemaal onder?

1. Weilanden en akkers
2. Rivieren en meren
3. Duinen en strand
4. Parken in dorpen en steden
5. Helde en bossen
6. Anders namelijk....,(O)
7. Geen van deze
8. Weet niet

All

A3 Als het gaat om de natuur in Nederland, in welke omschrijving herkent u uzelf het meest?

- A. In mijn vrije tijd ga ik bij voorkeur de natuur in en ik zoek de natuur ook zelf op. Ik kom regelmatig in natuurgebieden.
- B. Ik ga wel eens de natuur in, maar ik doe in mijn vrije tijd ook graag andere dingen. Ik kom soms in natuurgebieden.
- C. Heel soms ga ik de natuur in, maar meestal doe ik in mijn vrije tijd andere dingen. Natuurgebieden bezoek ik zelden.
- D. Ik ga zelden de natuur in en ik kom nooit in natuurgebieden.

All

A4 Wie gaat er over de natuur in Nederland, wie bepaalt wat er gebeurt? U mag meerdere antwoorden geven. (M)

TPM: Randomised voorleggen

1. De rijksoverheid / de regering
2. De Tweede Kamer
3. De provincie(s)
4. Staatsbosbeheer
5. Natuurmonumenten
6. Het ministerie van Economie, Landbouw, en Innovatie (voormalig LNV)
7. Het ministerie van Infrastructuur en Milieu
8. De boeren
9. De beheerders van natuurgebieden
10. De jagers
11. Anders, namelijk (O)
12. Weet niet

All

A5 En wie gaat er over het beheer van de dieren in de vrije natuur in Nederland, wie bepaalt wat er gebeurt? U mag meerdere antwoorden geven. (M)

Denk hierbij bijvoorbeeld aan herten, wilde zwijnen, eekhoorns, dassen en ganzen.

TPM: Randomised voorleggen

1. De rijksoverheid / de regering
2. De Tweede Kamer
3. De provincie(s)
4. Staatsbosbeheer
5. Natuurmonumenten
6. Het ministerie van Economie, Landbouw, en Innovatie (voormalig LNV)
7. Het ministerie van Infrastructuur en Milieu
8. De boeren
9. De beheerders van natuurgebieden
10. De jagers
11. Anders, namelijk (O)
12. Weet niet

All

A6 Wat is volgens u de beste houding over de natuur in Nederland (los van wie hiervoor verantwoordelijk is)?

A						B
---	--	--	--	--	--	---

TPM: Toelichting: dit zijn de zogenaamde blokjesvragen, men kan het blokje verschuiven naar links of rechts zoveel als overeenkomt met de eigen mening/positie: iets meer naar de ene of de andere kant, helemaal naar de ene of de andere kant of in het midden blijven staan)

(volgorde is veranderd. TPM: Niet random)

1. Nederland heeft behoorlijk wat echte natuur	☒ ☒ ☒ ☒ ☒	Nederland is een 'park' met aangelegde natuur
2. Nooit ingrijpen in de natuur, de natuur moet je altijd haar eigen gang laten gaan	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	Wel ingrijpen in de natuur als dat de natuur beter, mooier of veelzijdiger maakt
3. We moeten accepteren dat de natuur in Nederland soms voor schade en overlast kan zorgen	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	Als er sprake is van schade of overlast moet altijd worden ingegrepen
4. Dieren in het wild bijvoeren als ze anders sterven van de honger	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	Dieren in het wild hebben geen zorg van mensen nodig
5. In sommige gevallen is het afschieten van dieren in het wild (bijvoorbeeld bij te grote aantallen ganzen, zwijnen of herten) de beste keuze	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	Dieren in het wild mogen nooit worden afgeschoten

B Dieren in Nederland en associaties bij en houding ten opzichte van de wolf

All

B1 Horen de volgende dieren volgens u thuis in Nederland? U wordt gevraagd echt uw eigen mening te geven.

Ik vind dat de volgende dieren in Nederland thuis horen.

TPM: Grid, antwoorden in kolom:

1. Zeker
2. Waarschijnlijk
3. Misschien wel, misschien niet
4. Waarschijnlijk niet
5. Zeker niet
6. weet niet/geen mening
7. ken ik niet

TPM: In rij; randomiseren

- a. das
- b. otter
- c. vos
- d. wolf
- e. halsbandparkiet
- f. lynx
- g. wild zwijn
- h. gans

All

B2 Stel de wolf vestigt zich spontaan in Nederland (hij komt uit zichzelf vanuit Duitsland of vanuit de Belgische Ardennen), is de wolf dan wat u betreft welkom of niet welkom?

TPM: programmeren zoals A6

Zeer welkom ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ Helemaal niet welkom.

selection B2: = 1, 2, 3 Mensen die vinden dat de wolf welkom is

B4 Waarom vindt u dat de wolf welkom is in Nederland? (M)

TPM: Randomised voorleggen

1. Omdat de wolf vroeger ook in Nederland voorkwam
2. Het is een verrijking voor de natuur als er weer wolven zijn in Nederland
3. Wolven zorgen voor een natuurlijk evenwicht in de natuur
4. De natuur bepaalt zelf of de wolf hier komt
5. Het is een mooi dier
6. Het is spannend
7. Wolven zijn goed voor het toerisme in Nederland, het trekt mensen aan

8. Anders, namelijk... (O)

selection B2. = 7, 6, 5 Mensen die vinden dat de wolf niet welkom is

B5 Waarom vindt u dat de wolf niet welkom is in Nederland? (M)

TPM: Randomised voorleggen

1. Wolven eten schapen, geiten en kippen
2. Er is in Nederland te weinig ruimte voor wolven
3. Het is niet voor niets dat de wolven ooit zijn verdwenen uit Nederland
4. Wolven eten andere wilde dieren en daardoor komen er minder van die andere dieren
5. Wolven kunnen overlast bezorgen in de leefomgeving, bijvoorbeeld huisdieren aanvallen of vuilniszakken kapot maken
6. Wolven zijn gevaarlijk voor mensen
7. Mensen zijn bang voor wolven
8. Wolven hebben geen natuurlijke vijand in Nederland, daardoor kunnen er teveel wolven komen
9. Wolven kosten geld doordat ze schade veroorzaken en natuurgebieden moeten we anders inrichten (bijvoorbeeld hekken neerzetten)
10. Als de wolven komen, komen ze naar de bewoonde wereld
11. Wolven zijn een gevaar voor de schapen in de natuurgebieden
12. Wolven zijn een gevaar voor de paarden en runderen in de natuurgebieden
13. Wolven zijn slecht voor het toerisme in Nederland, het schrikt mensen af
14. Anders, namelijk... (O)

selection B2. = 7, 6, 5 of 4 Mensen die vinden dat de wolf niet welkom is

B4b Andere mensen vinden misschien wel dat wolven in Nederland welkom zijn. Waarom zouden zij dat vinden denkt u?

TPM: Randomised voorleggen

1. Omdat de wolf vroeger ook in Nederland voorkwam
2. Het is een verrijking voor de natuur als er weer wolven zijn in Nederland
3. Wolven zorgen voor een natuurlijk evenwicht in de natuur
4. De natuur bepaalt zelf bepaalt of de wolf komt
5. Het is een mooi dier
6. Het is spannend
7. Wolven zijn goed voor het toerisme in Nederland, het trekt mensen aan
8. Anders, namelijk... (O)

selection B2. = 1, 2, 3 of 4 Mensen die vinden dat de wolf welkom is

B5b Andere mensen vinden misschien niet dat wolven in Nederland welkom zijn? Waarom zouden zij dat vinden denkt u?

TPM: Randomised voorleggen

1. Wolven eten schapen, geiten en kippen
2. Er is in Nederland te weinig ruimte voor wolven
3. Het is niet voor niets dat de wolven ooit zijn verdwenen uit Nederland
4. Wolven eten andere wilde dieren en daardoor komen er minder van die andere dieren
5. Wolven kunnen overlast bezorgen in de leefomgeving, bijvoorbeeld huisdieren aanvallen of vuilniszakken kapot maken
6. Wolven zijn gevaarlijk voor mensen
7. Mensen zijn bang voor wolven
8. Wolven hebben geen natuurlijke vijand in Nederland, daardoor kunnen er teveel wolven komen
9. Wolven kosten geld doordat ze schade veroorzaken en natuurgebieden moeten we anders inrichten (bijvoorbeeld hekken neerzetten)
10. Als de wolven komen, komen ze naar de bewoonde wereld
11. Wolven zijn een gevaar voor de schapen in de natuurgebieden
12. Wolven zijn een gevaar voor de paarden en runderen in de natuurgebieden
13. Wolven zijn slecht voor het toerisme in Nederland, het kan mensen afschrikken
14. Anders, namelijk... (O)

All

B6a Stel u hoort dat er wolven voorkomen in een bepaald natuurgebied in Nederland en u bent daar in de buurt. Zou u daar dan gaan wandelen/fietsen/recreëren of zou u dat niet doen?

TPM: programmeren zoals A5

Zou ik zeker wel doen ☐ Zou ik zeker niet doen ☐

All

B6b De aanwezigheid van de wolf speelt dan:

TPM: programmeren zoals A5

geen rol in mijn beslissing ☐ een grote rol in mijn beslissing ☐

AII

B7 Stel u wandelt door een natuurgebied in Nederland en op 50 meter afstand ziet u een wolf. De wolf merkt u op, blijft even staan en loopt dan weg. Wat is uw reactie?

TPM: programmeren zoals A5

- 1 Spannend ☐ Niet spannend
- 2 Heel eng ☐ Helemaal niet eng
- 3 Bijzonder ☐ Niet bijzonder
- 4 Zou ik heel graag willen meemaken ☐ Zou ik helemaal niet graag willen meemaken
- 5 Ik zou daar een andere keer weer gaan wandelen ☐ Ik zou daar niet meer gaan wandelen
- 6 Hard weglopen ☐ Rustig doorwandelen

AII

B8 Los van of ik voor of tegen de komst van de wolf naar Nederland ben, denk ik dat:

1. Nederland zeker genoeg natuur en ruimte heeft voor wolven
2. Nederland net aan genoeg natuur en ruimte heeft voor wolven
3. Nederland net aan te weinig natuur en ruimte heeft voor wolven
4. Nederland zeker te weinig natuur en ruimte heeft voor wolven
5. weet niet / geen mening

AII

B9 Hoeveel wolven zouden wat u betreft in Nederland mogen voorkomen?

1. Geen, ik vind één wolf al teveel
2. Zo nu en dan één enkele wolf is geen probleem, maar meer wolven wel
3. Van mij mag zich in Nederland wel één roedel van 3 tot 8 wolven vestigen
4. Ik denk dat twee of drie roedels, tot in totaal 20 wolven, geen probleem is
5. Als er maar minder dan 50 wolven in Nederland zijn, voorzie ik geen problemen
6. Als er maar minder dan 200 wolven in Nederland zijn, voorzie ik geen problemen
7. Als er maar minder dan 500 wolven in Nederland zijn, voorzie ik geen problemen
8. Van mij mogen er meer dan 500 wolven in Nederland zijn
9. Weet niet/geen mening

AII

B10 In welke mate denkt u dat één enkele wolf in Nederland overlast en/of schade zou kunnen veroorzaken? [S]

1. Geheel niet/ heel weinig overlast/schade
2. Weinig overlast/schade
3. Niet weinig/ niet veel overlast/schade
4. Veel overlast/schade

5. Zeer veel overlast/schade

All

B11 In welke mate denkt u dat enkele roedels wolven (rond de 50 wolven) in Nederland overlast en/of schade zou kunnen veroorzaken? [S]

1. Geheel niet/ heel weinig
2. Weinig
3. Niet weinig/ niet veel
4. Veel
5. Zeer veel
- 6.

All

B12 Hoe groot schat u de kans dat over 5 jaar in Nederland wolven in het wild voorkomen, ook al zijn het er maar een paar?

TPM: programmeren zoals A6

Uitgesloten (0%) ☐ zeker (100%)
Plus weet niet toevoegen.

All

B13 Welke uitspraak is op u van toepassing?

TPM: programmeren zoals A6

Als de wolf in Nederland zou voorkomen dan zal ik daar persoonlijk...
nooit iets van merken / nooit mee te maken krijgen ☐ zeker iets van merken /
zeker mee te maken krijgen
Plus weet niet toevoegen.

C Kennis wolf en argumenten toetsen

All

C1 Hoeveel weet u over wolven? (S)

1. Ik weet heel veel over wolven
2. Ik weet best veel over wolven
3. Ik weet niet veel en niet weinig over wolven
4. Ik weet weinig over wolven
5. Ik weet heel weinig over wolven

All

C2 Kunt u van de volgende stellingen aangeven of ze volgens u waar of onwaar zijn?

TPM: Grid, antwoorden in kolom:

1. waar
2. onwaar
3. weet niet/geen mening

TPM: In rij; randomiseren

Een aantal stellingen voorleggen met info en toetsen hoe de kennis is, en ook hoe geloofwaardig ze de stellingen vinden

- a. Wolven in Europa eten reeën, zwijnen en kleine knaagdieren zoals muizen, ratten en bevers. Ook eten ze aas. Ze eten ook schapen, maar vallen geen schapen aan als die goed beschermd worden
- b. Wolven zijn een bedreiging voor mensen; wolven vallen regelmatig mensen aan
- c. Wolven zijn schuwe dieren. Ze zijn bang voor mensen en ze vallen in principe geen mensen aan
- d. In Frankrijk en Noorwegen doden wolven jaarlijks meer dan 1000 schapen
- e. In Gelderland is dit najaar een wolf in het wild gesignaleerd

D Invloed van verschillende gegevens

All

D1 3 foto's van wolven

Welke begrippen zijn op deze foto's voor u van toepassing? (M)

1. Eng/griezelig
2. Spannend
3. Mooi
4. Informatief
5. Gelofwaardig
6. Geen van deze

All

D2 We willen u vragen het volgende filmpje te bekijken

Filmpje slideshow; info over wolven

Welke begrippen zijn op dit filmpje voor u van toepassing? (M)

1. Eng/griezelig
2. Spannend
3. Mooi
4. Informatief
5. Gelofwaardig
6. Geen van deze

All

D3 We willen u vragen de volgende feiten over wolven te lezen.

- o Tot 1897 kwamen wolven in Nederland voor.
- o De wolf leeft in kleine groepjes (roedels) van 2 tot 8 wolven.
- o Wolven eten 3 tot 4 kilo vlees per dag. Ze jagen op reeën, wilde zwijnen en kleine knaagdieren en eten soms ook aas.
- o Wolven kunnen ook schapen aanvallen als deze niet goed worden beschermd.
- o Wolven zijn bang voor mensen en vallen ze zo goed als nooit aan.
- o In Duitsland neemt het aantal wolven toe en ze komen steeds dichterbij Nederland.
- o

In hoeverre wist u deze feiten over wolven al?

1. Helemaal
2. Grotendeels
3. Enigszins
4. Een beetje
5. Helemaal niet

E Eindoordeel/afweging en rollen verschillende partijen

All

E1 We willen u na alle vragen en informatie nogmaals vragen of u vindt dat de wolf welkom is in Nederland. Stel de wolf vestigt zich spontaan in Nederland (uit zichzelf vanuit Duitsland of vanuit de Belgische Ardennen), is de wolf dan wat u betreft welkom of niet welkom?

TPM: programmeren zoals A6

Zeer welkom ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ Helemaal niet welkom.

selection B2 anders ingevuld dan E2 oordeel van mensen is veranderd over de wolf

E2 Uw mening is (licht) gewijzigd over of wolven wel of niet in Nederland welkom zijn. Kunt u aangeven wat u het meest heeft beïnvloedt? (S)

1. de informatie over wat wolven eten en waar ze op jagen
2. de informatie over hoe wolven omgaan met mensen
3. de informatie over de verspreiding van wolven in Europa
4. de foto's
5. het filmpje
6. ik heb er wat langer over nagedacht
7. voor mijn gevoel is mijn mening niet veranderd
8. weet niet
9. anders, namelijk

Selection: B2 anders ingevuld dan E2 en E2 niet gelijk aan 7 = oordeel van mensen is veranderd over de wolf; geen weet niet of niet veranderd op E2

E3 Kunt u toelichten waarom dit uw mening heeft veranderd? (O)

All

E4 Wat vindt u dat er moet gebeuren?

TPM: Grid, antwoorden in kolom:

1. ja
2. nee
3. weet niet/geen mening

TPM: In rij;

- a. Wolven actief uitzetten in de natuur
- b. Er voor zorgen dat wolven naar Nederland kunnen komen, bijvoorbeeld door natuurgebieden te verbinden
- c. Het zo houden als nu, niets bijzonders doen
- d. Wolven tegenhouden/ weggagen zodra ze in Nederland komen
- e. Wolven doodschieten zodra ze in Nederland komen
- f. Wolven vangen en terugbrengen naar Duitsland en Polen waar ze oorspronkelijk vandaan komen

All

E5 Stel dat boeren en schapenhouders schade hebben door de wolf, wat zou dan volgens u moeten gebeuren:

1. Dan moet de overheid de schade betalen, hoe klein of hoe groot deze schade ook is
2. De overheid moet alleen compenseren als er sprake is van grote schade, en niet bij een enkel dier dat een keer is gegrepen door een wolf.
3. Niets, dit hoort bij het bedrijfsrisico van de boer of de schapenhouder

All

E6 Vindt u dat de overheid boeren en schapenhouders moet betalen om schade te voorkomen, zoals het plaatsen van hekken en dergelijke?

1. Ja volledig
2. Ja deels
3. Nee

All

E7 De wolf is een beschermde diersoort. De overheid mag in bepaalde situaties wolven afschieten. Wat is uw mening over voor welke situaties dit mag? (M)

TPM: random voorleggen

1. Indien de verkeersveiligheid in groot gevaar wordt gebracht
2. Indien wolven honden doden
3. Indien wolven kippen doden
4. Indien wolven schapen en/of geiten doden
5. Indien wolven zwijnen en/of herten doden
6. Indien wolven kinderen bedreigen
7. Indien wolven overlast in woonwijken veroorzaken
8. In geen enkele situatie mag op wolven geschoten worden
9. Weet niet / geen mening (O)

All

E8 Kunt u van de volgende argumenten aangeven in hoeverre u het er wel of niet mee eens bent?

TPM: Grid, antwoorden in kolom:

1. Geheel mee eens
2. Enigszins mee eens
3. Niet mee eens/niet mee oneens
4. Enigszins mee oneens
5. Geheel mee oneens
6. weet niet/geen mening

TPM: In rij; randomiseren

- a. Dat de aanwezigheid van wolven in Nederland geld zal gaan kosten vind ik niet erg
- b. Ik zou graag meer willen weten over in welke gebieden in Nederland de wolf mogelijk kan gaan voorkomen
- c. Ik zou graag meer willen weten over het gedrag van wolven
- d. Ik zou graag meer willen weten welke gevolgen er kunnen zijn als wolven in Nederland voorkomen
- e. Het onderwerp wolven in Nederland interesseert mij niet
- f. Ik vind het belangrijk dat ik goed word voorgelicht als de wolf zich in Nederland vestigt
- g. De overheid moet in het onderwerp wolf zo min mogelijk tijd en geld steken

F Achtergrondgegevens

All

F1 We leggen een lijstje met goede doelen voor. Kunt u aangeven waaraan u financieel bijdraagt? U mag meerdere antwoorden geven. (M)

1. Natuurmonumenten, vogelbescherming, een van de provinciale landschappen, Wereldnatuurfonds (WNF) of andere organisatie die zich met natuur bezighoudt;
2. Kankerstichting, Hartstichting, Nierstichting of andere organisaties die zich met de gezondheidszorg bezighouden;
3. Novib, Cordaid, of andere organisaties die zich met ontwikkelingssamenwerking bezighouden;
4. Warchild, Artsen zonder Grenzen of andere organisaties die zich met het bestrijden van de gevolgen van oorlog bezighouden;
5. Geen van deze/ andere goede doelen

All

F2 Heeft u thuis:

1. Geen hond
2. 1 hond
3. Meer dan 1 hond

BIJLAGE 4: resultaten interviews stakeholders**Resultaten interviews stakeholders****Inleiding**

Voor dit onderzoek zijn van zeven individuele telefonische interviews met stakeholders gehouden. De volgende soorten personen zijn bevraagd: een medewerker van het ministerie van EL&I, een boswachter, een handhaver van de natuurwet vanuit de provincie, een schaapherder, een beheerder van een camping, een (hobby)jager en een schapenboer. De interviews richtten zich op de het verzamelen van input (argumenten en informatie) die in het verdere traject met de burgers kan worden gebruikt en het inventariseren van de meningen van de groep stakeholders.

Hieronder worden kort de resultaten van de interviews weergegeven.

Houding ten opzichte van de natuur

De stakeholders staan in hun dagelijkse werk merendeels dicht bij de natuur. Een groot deel van de in dit onderzoek bevraagde stakeholders voelt zich sterk betrokken bij hun eigen dieren, bij dieren in het algemeen en bij de natuur. De stakeholders vinden dat je de natuur haar gang moet laten gaan. De natuur is altijd onderhevig aan verandering; dat gaat al eeuwen zo en moet je ook niet willen veranderen. Het is een biotoop die zichzelf in stand houdt. Dieren komen vanzelf wel naar Nederland als ze het hier een goed leefklimaat vinden, die hoeft je niet te lokken of tegen te houden. Je moet dan ook niet angstvallig bij iedere bloem of dier de vraag stellen: past die wel in Nederland?

Volgens de stakeholders is het echter wel van groot belang dat de natuur zoals die in Nederland is, goed beheerd wordt. Nederland is een klein land, waar het essentieel is dat er een goede scheiding tussen natuur en bebouwing is. Er heeft namelijk geen enkel mens of dier baat bij dat dieren worden aangereiden op de wegen. Het is daarom van belang dat de hekken om natuurgebieden hoog genoeg zijn en dat er op tijd wordt ingegrepen wanneer een dierenpopulatie te veel in omvang groeit waardoor ze moet uitwijken naar de bebouwde wereld op zoek naar voedsel. De verantwoordelijkheid hiervan ligt in handen van de centrale overheid en de provincies. Zij moeten zorgen dat er een gedegen langetermijnbeleid bestaat waar goed over de consequenties is nagedacht.

Kennis en houding ten opzichte van wolf

Onder de stakeholders is de houding ten opzichte van de wolf neutraal tot positief. Met name de stakeholders die zelf veel in de natuur aanwezig zijn, waren enthousiast over een eventuele wolf. De stakeholders zijn van mening dat je de natuur haar gang moet laten gaan. Als de wolf in Duitsland is gesignaleerd, is het ook best mogelijk dat hij een keer de grens oversteekt. Als de wolf wil komen, dan moet je die niet tegenhouden. Ook de twee personen met schapen (schaapherder en schapenboer) waren niet tegen de komst van de wolf.

Het is volgens de stakeholders echter wel de vraag of de wolf zich daadwerkelijk in Nederland zal gaan vestigen. Een wolf heeft namelijk ruimte nodig en in Nederland zal hij nooit de ruimte vinden die hij in Polen, Duitsland of Canada wel heeft. Wellicht is er plek voor één of enkele roedels, maar meer zal niet passen in een klein land als Nederland. Als de wolf uit zichzelf naar Nederland komt is het volgens de stakeholders wel prima, want dan ziet de wolf in Nederland voldoende voedsel en ruimte om te overleven. Maar als de wolf niet uit zichzelf komt, dan moet hij zeker niet bewust naar Nederland worden gehaald, en ook niet worden tegengehouden als hij terug wil als het voedsel in Nederland schaars wordt.

De stakeholders vinden dus dat de wolf de ruimte moet hebben om zichzelf te ontwikkelen en zijn dus niet per definitie tegen de komst van de wolf. Echter, mocht de wolf komen dan moet hij volgens de stakeholders wel goed beheerd worden. We leven namelijk in een klein land, waarin een goed beheer van de natuur noodzakelijk is. Voordat de wolf zich in Nederland vestigt, moet er daarom goed worden nagedacht over de economische gevolgen en consequenties daarvan.

Zo moeten er volgens de stakeholders bij een daadwerkelijke vestiging van de wolf hekken worden geplaatst om overlast en schade aan tuinen/akkers en huisdieren te voorkomen. Deze hekken moeten er ook voor zorgen dat wolven niet zomaar de (snel)wegen op zullen rennen, met het oog op zowel de veiligheid van de wolf als die van andere weggebruikers. In een omheind gebied is de wolf veel beter te reguleren. Daarnaast moet er financiële compensatie worden gegeven aan mensen die wel schade lijden, bijvoorbeeld doordat kleinvee wordt gedood. De stakeholders maken zich wel zorgen over de kosten, omdat er wordt bezuinigd in Nederland en de kosten verbonden aan het beheer van een wolvenpopulatie ten koste van iets anders zal gaan.

Hierbij is er wel een verschil of er één wolf komt of dat er meerdere roedels zich in Nederland vestigen. Want hoe meer wolven er komen, des te groter de kans wordt op overlast. Je ziet hiervan verschillende andere voorbeelden in Nederland, zoals de ganzen en wilde zwijnen. Toen er maar enkele waren, had niemand er overlast van. Maar nu het er steeds meer worden, ervaren steeds meer mensen problemen.

Argumenten *voor* de komst van de wolf die door de stakeholders spontaan zijn genoemd:

- De wolf is onderdeel van de biotoop: Je moet de natuur haar gang laten gaan; als de wolf wil komen, dan heeft hij een leefklimaat en anders gaat hij wel weer weg.
- De wolf houdt de wildstand in stand.
- Een wolf brengt economisch voordeel: hoe ruiger en spannender de natuur, hoe meer mensen er op af zullen komen.
- In een omheind gebied is het prima dat ze er zitten, zolang we er tenminste geen last van hebben.

Argumenten *tegen* de komst van de wolf die door de stakeholders spontaan zijn genoemd:

- Een wolf heeft geen meerwaarde, geen direct nut.
- Een wolf veroorzaakt schade en kost daardoor geld. Dat gaat ten koste van andere dingen.
- Zodra er meer wolven komen, dan krijg je overlast (bij één wolf is dat geen probleem).
- Er is te weinig plek voor de wolf in Nederland.
- Een wolf naar Nederland halen, is net als een dier in een dierentuin zetten. De helft van de natuurgebieden in Nederland zijn omkaderd.

Argumenten waarop door de stakeholders is gereageerd:

Stelling:

De wolf hoort van oudsher in Nederland. De mensen hebben de wolven uitgeroeid, we zijn moreel verplicht om het mogelijk te maken voor wolven om zich weer in Nederland te vestigen. De situatie is in Nederland zodanig veranderd dat dit niet meer geldt. Toen de wolf hier vroeger was, was het allemaal veel ruimer en vlakker. Nederland is nu veel te dicht bebouwd en bevolkt. Waarom zou je een wildwesten als in 1400 terug verlangen?

Stelling:

Er is voldoende ruimte in Nederland. De wolf kan zich bijvoorbeeld op de Veluwe vestigen, want daar is voldoende wild en ruimte.

In Nederland is geen plek voor een dier dat veel ruimte nodig heeft en dagen moet kunnen struinen zonder een mens tegen te komen. Als hij voelt dat hij opgesloten is, dan zal hij het benauwd krijgen en misschien gevaarlijk worden. Maar laat de wolf het zelf maar bepalen. Hij weet zelf wel of er in Nederland genoeg ruimte voor hem is om zich te vestigen.

Stelling:

Wolven verstoren het natuurbeheer omdat ze een bedreiging vormen voor de grote grazers in natuurgebieden.

De wolf zal zich beperken tot wat hij nodig heeft. De wolf is een jager en als hij honger heeft, pakt hij een kip of een ree of schaap. Maar hij zal gewoon eten wat hij nodig heeft en verder niks.

Stelling:

Als er weer wolven zijn in Nederland, dan schrikt dat mensen af omdat mensen bang zijn voor wolven. Het recreatietoerisme neemt af.

Dat zal niet het geval zijn, omdat mensen juist de spanning opzoeken. Het zal hooguit een enkeling afschrikken. Het is wel zo dat mocht er een wolf ooit een mens aanvallen in Nederland dan is het zo gebeurd met de wolf.

Stelling:

De wolf is een bedreiging voor vee. Dat is onwenselijk voor Nederland.

Schapen moeten 's nachts niet in het veld blijven. Alle kuddes in Nederland hebben een schaapskooi, daar kan geen wolf bij. Overdag heb je sowieso geen last van de wolf, want zij hebben een ander patroon van leven. Wolven mijden mensen. Echter in Frankrijk hebben ze wel speciale kooien moeten maken om de schapen te beschermen tegen wolven.

Implicaties voor beleid en communicatie

Stakeholders vinden dat we als burgers allemaal verantwoordelijk zijn voor de natuur. De overheid/regering heeft echter als taak om het beleid en alle beslissingen die daar mee samenhangen te reguleren. De stakeholders verlangen naar een betrouwbare overheid die een leidende rol neemt en die de gemaakte plannen gedegen uitvoert en die niet na een paar jaar ineens de koers verandert. Natuurbeleid is een langetermijnbeleid.

Voor een goed natuurbehoud is volgens de stakeholders een strak beheer noodzakelijk. Onder beheer valt het tellen van dieren en het plaatsen en onderhouden van hekken. Op die manier houd je in de gaten wat er precies in de natuur gebeurt en kun je meteen ingrijpen als dat nodig is. Er moet dus ook continu toezicht worden gehouden dat het heersende beleid goed loopt. Daarbij is het wel belangrijk dat er ieder jaar opnieuw naar de natuur in Nederland wordt gekeken en het beleid regelmatig wordt bijgesteld. Bijvoorbeeld dat een dier beschermd wordt in tijden en gebieden waar dat het nodig is, maar dat die beslissing ook weer wordt aangepast zodra de populatie van het dier weer is aangetrokken. Dat moet met behulp van onder andere Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de betrokken provincies worden bekeken. Voorbeelden waarbij dit uit de hand is gelopen zijn de ganzen, wilde zwijnen en dassen. Daar gaat het nu zo goed mee dat ze overlast veroorzaken. Er moet in het beleid altijd worden gedacht uit het belang van het dier en geluisterd worden naar de mensen die er direct betrokken bij zijn.

Schade vergoeden is een goed uitgangspunt, maar je hebt dan wel de ergernissen en de toestanden dat dingen beschadigd of kapot zijn. Steeds meer wolven laten komen, en steeds meer vergoedingen betalen, lijkt net als bij zoveel andere dieren, niet de oplossing. De overheid moet bepalen of ze het beleid zo willen laten lopen dat er uiteindelijk schade betaald moet worden. En moet daar vervolgens de verantwoordelijkheid voor nemen.

Stakeholders hopen dat de provincies wel op één lijn komen nu er wordt gedecentraliseerd. Anders kunnen met name de mensen en organisaties op een grensgebied met twee verschillende richtlijnen te maken krijgen.

Volgens de stakeholders is het daarom belangrijk dat er goed gecommuniceerd en geïnformeerd wordt over het beleid en de consequenties van dat beleid. Het is de taak van de overheid om mensen op de hoogte houden van ontwikkelingen die plaatsvinden in de natuur en welke gevolgen die ontwikkelingen hebben. In het geval van de wolf moet er informatie over de wolf worden gegeven. Daar moet een goede documentaire of andere voorlichting over worden uitgegeven, zodat de media niet de kans wordt gegeven om er een wildwest verhaal van te maken.

persbericht

6.d

Helpt van Nederlanders niet bang voor de wolf in Nederland

Ongeveer de helft van de Nederlanders vindt dat de wolf welkom is in Nederland. Eenderde van de ondervraagden is tegen de komst van de wolf. Dit blijkt uit een onderzoek van Bureau Intomart over hoe Nederlanders denken over de komst van de wolf in Nederland. Dit onderzoek is in opdracht van staatssecretaris Bleker van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie uitgevoerd. Het onderzoek van Intomart en het rapport van Alterra over de komst van de wolf zijn naar de Tweede Kamer gestuurd.

De voorstanders van de komst van de wolf vinden dat wolven zorgen voor een natuurlijk evenwicht. Daarnaast vinden zij het een verrijking van de natuur en belangrijk dat de natuur zelf bepaalt of de wolf komt. De ondervraagden die tegen zijn, vinden de wolf een gevaar voor mens en dier en denken dat de wolf overlast zal bezorgen. Ook zijn zij van mening dat Nederland te klein is voor de wolf.

Deze zomer is op ongeveer 200 kilometer van de Nederlands-Duitse grens een nest met jonge wolven aangetroffen. De wetenschappers zijn het er over eens dat de wolf naar Nederland komt, maar het is niet te voorspellen wanneer. Ter voorbereiding op de komst van de wolf is het wenselijk een wolvenplan te hebben. Behalve het opnemen van de wolf in de lijst beschermde soorten kan daarin ook worden beschreven welk leefgebied voor de wolf geschikt is. Ook zou in zo'n plan vermeld moeten worden hoe er wordt omgegaan met een probleemwolf. Een probleemwolf is een wolf die overlast bezorgt of ziek is. Dit plan kan een onderdeel worden van de Faunabeheerplannen van de provincies. Bij de ontwikkeling van een dergelijk plan worden de inwoners van Nederland direct betrokken. Hoe dit vorm te geven wordt nog uitgewerkt.

Noot voor de redactie, niet voor publicatie:

Informatie bij: 10.2.e telefoon 070-10.2.e of 06-10.2.e

13 SEP. 2012

bhm 293653

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

7

TER INFORMATIE / ONDERTEKENING

Aan
de Staatssecretaris

Directoraat-generaal Natuur
& Regio
Directie Natuur en Biodiversiteit

10.2.e
10.2.e
10.2.e

Datum
28 augustus 2012
Kenmerk
DGNR-NB / 12307234

Kopie aan
DC

Bijlage(n)
4

nota

nota bij kamerbrief komst van de wolf

10.2.e

Redeparaaf Redeparaaf Redeparaaf

BBR paraaf

10.2.e

Aanleiding

In navolging op mijn nota van 29 juni jl. (zie bijlage 1) en het gesprek dat hierop volgde stel ik voor om op korte termijn het Alterra-rapport over de komst van de wolf in Nederland (zie bijlage 2) en het rapport met daarin de resultaten van Bureau Intomart GfK over inzicht in emoties die de wolf teweeg brengt bij burgers (zie bijlage 3) naar de Tweede Kamer te sturen.

Reden hiervoor is dat voor uw bezoek aan het wolvencentrum en aan een gemeente gelegen in het grensgebied van Duitsland nog geen datum is gepland en dat dit in ieder geval na 12 september zal plaatsvinden. Een tweede reden is dat drie weken geleden in Münster in Duitsland op ongeveer 200 kilometer van de Nederlandse grens een nest met jonge wolven is gevonden. Het aanbieden van beide rapporten over de komst van de wolf gecombineerd met een persbericht met verwijzing naar het bericht over het wolvennest maakt dat de rapporten aansluiten bij de actualiteit. Een concept persbericht is hierbij gevoegd (zie bijlage 4).

Kernpunten

Ik stel voor om in de Kamerbrief melding te maken van een op te stellen plan van aanpak voor de verdere beleids- en visievorming over de komst van de wolf naar Nederland. Ook wordt verder gegaan met de voorbereiding van een interactieve workshop waar zowel onderzoekers en beleidsmakers maar vooral andere relevante actoren (TBO's, ondernemers uit de recreatiesector, burgers) met elkaar in contact komen.

Bijgevoegd is de concept-brief aan de Tweede Kamer (zie bijlage 5).

Ontvangen BBR

31/8-13/9

Directoraat-generaal Natuur
& Regio
Directie Natuur en Biodiversiteit

Kenmerk
DGNR-NB / 12307234

Beslispunten

1. Gaat u akkoord met verzending van de Kamerbrief voorafgaand aan uw af te leggen bezoeken? Zie bijgaand minute, *deze kunt u dan tekenen.*
2. Gaat u akkoord met het persbericht?

Toelichting

Voorgesteld wordt om de Tweede Kamer in algemene zin te informeren over de resultaten van het project 'De komst van de wolf'. Dit project heeft in de media en bij provincies en burgers veel belangstelling ondervonden. Recente berichtgeving over een nest jonge wolven in de buurt van Münster op ongeveer 200 kilometer van de Nederlandse grens maakt dat het rapport nu mooi kan aansluiten bij de actualiteit.

Het project bestond uit 2 sporen; een spoor om na te gaan wat burgers vinden van de komst van de wolf en wat zij verwachten van de overheid bij vestiging van de wolf in Nederland. Een tweede spoor bestond uit een literatuurstudie van Alterra, aangevuld met informatie van landbouwraden in 'wolvengieden' over hoe er elders met wolven wordt omgegaan. Voorstel is om beide rapporten aan de Kamer te sturen.

Eerder heeft u aangegeven graag een wolvencentrum in Duitsland te willen bezoeken. Dit gecombineerd met een bezoek aan een grensgemeente. Het lukt niet om dit bezoek voor 12 september te laten plaatsvinden maar dit wordt later. Om het moment om te kunnen aansluiten bij de berichtgeving over het nest jonge wolven in Duitsland niet voorbij te laten gaan, wordt geadviseerd om met het versturen van de beide onderzoeksrapporten niet te wachten op uw af te leggen bezoeken maar om deze spoedig naar de Kamer te sturen.

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

TER INFORMATIE

Aan
de Staatssecretaris

Directoraat-generaal Natuur
& Regio
Directie Natuur en Biodiversiteit

10.2
10.2.e

Datum
28 augustus 2012

Kenmerk
DGNR-NB / 12307234

Kopie aan
DC

Bijlage(n)
4

nota

nota bij kamerbrief komst van de wolf

Parafenroute

Paraaf	Paraaf	Paraaf
Medeparaaf	Medeparaaf	Medeparaaf
BBR-paraaf		

Aanleiding

In navolging op mijn nota van 29 juni jl. (zie bijlage 1) en het gesprek dat hierop volgde stel ik voor om op korte termijn het Alterra-rapport over de komst van de wolf in Nederland (zie bijlage 2) en het rapport met daarin de resultaten van Bureau Intomart GfK over inzicht in emoties die de wolf teweeg brengt bij burgers (zie bijlage 3) naar de Tweede Kamer te sturen.

Reden hiervoor is dat voor uw bezoek aan het wolvencentrum en aan een gemeente gelegen in het grensgebied van Duitsland nog geen datum is gepland en dat dit in ieder geval na 12 september zal plaatsvinden. Een tweede reden is dat drie weken geleden in Münster in Duitsland op ongeveer 200 kilometer van de Nederlandse grens een nest met jonge wolven is gevonden. Het aanbieden van beide rapporten over de komst van de wolf gecombineerd met een persbericht met verwijzing naar het bericht over het wolvennest maakt dat de rapporten aansluiten bij de actualiteit. Een concept persbericht is hierbij gevoegd (zie bijlage 4).

Kernpunten

Ik stel voor om in de Kamerbrief melding te maken van een op te stellen plan van aanpak voor de verdere beleids- en visievorming over de komst van de wolf naar Nederland. Ook wordt verder gegaan met de voorbereiding van een interactieve workshop waar zowel onderzoekers en beleidsmakers maar vooral andere relevante actoren (TBO's, ondernemers uit de recreatiesector, burgers) met elkaar in contact komen.

Bijgevoegd is de concept-brief aan de Tweede Kamer (zie bijlage 5).

Ontvangen BBR

31/8

Directoraat-generaal Natuur
& Regio
Directie Natuur en Biodiversiteit

Kenmerk
DGNR-NB / 12307234

Beslispunten

1. Gaat u akkoord met verzending van de Kamerbrief voorafgaand aan uw af te leggen bezoeken? Zie bijgaand minute.
2. Gaat u akkoord met het persbericht?

Toelichting

Voorgesteld wordt om de Tweede Kamer in algemene zin te informeren over de resultaten van het project 'De komst van de wolf'. Dit project heeft in de media en bij provincies en burgers veel belangstelling ondervonden. Recente berichtgeving over een nest jonge wolven in de buurt van Münster op ongeveer 200 kilometer van de Nederlandse grens maakt dat het rapport nu mooi kan aansluiten bij de actualiteit.

Het project bestond uit 2 sporen; een spoor om na te gaan wat burgers vinden van de komst van de wolf en wat zij verwachten van de overheid bij vestiging van de wolf in Nederland. Een tweede spoor bestond uit een literatuurstudie van Alterra, aangevuld met informatie van landbouwraden in 'wolvendielen' over hoe er elders met wolven wordt omgegaan. Voorstel is om beide rapporten aan de Kamer te sturen.

Eerder heeft u aangegeven graag een wolvencentrum in Duitsland te willen bezoeken. Dit gecombineerd met een bezoek aan een grensgemeente. Het lukt niet om dit bezoek voor 12 september te laten plaatsvinden maar dit wordt later. Om het moment om te kunnen aansluiten bij de berichtgeving over het nest jonge wolven in Duitsland niet voorbij te laten gaan, wordt geadviseerd om met het versturen van de beide onderzoeksrapporten niet te wachten op uw af te leggen bezoeken maar om deze spoedig naar de Kamer te sturen.

Van: 10.2.e
Verzonden: maandag 22 april 2013 12:30
Aan: 10.2.e
Onderwerp: Fw: projectteam en stavaza

Bijlagen: AdressenProjectWolvendraaiboek.docx

Hierbij meer informatie over de stand van zaken wolvenplan en een tussentijdse bijeenkomst op 19 juni.

Gr. 10.2.e

Van: 10.2.e @wur.nl]
Verzonden: Monday, April 15, 2013 01:26 PM
Aan: 10.2.e @ark.eu>
Cc: 10.2.e @wur.nl>; 10.2.e @wing.nl 10.2.e @wing.nl>; 10.2.e @ark.eu>; 10.2.e @prvlimburg.nl 10.2.e @prvlimburg.nl>; 10.2.e @provincie-utrecht.nl 10.2.e @provincie-utrecht.nl>; 10.2.e @gelderland.nl 10.2.e @gelderland.nl>; 10.2.e @tilburguniversity.edu 10.2.e @tilburguniversity.edu>
Onderwerp: RE: projectteam en stavaza

Beste 10.2

Ik moet dit enorme tempo erin houden.

We zijn het erover eens 1) dat er een tussentijdse workshop moet komen en ook 2) dat die door ons samen wordt georganiseerd. Ik ga er na overleg met jou vanuit, dat wolveninnederland deze tussentijdse workshop gaat organiseren en heb daartoe ruimte gereserveerd op Alterra op 19 juni a.s. de hele dag.

Van belang is nu dat alle stakeholders worden geïnformeerd over datum, tijdstip en locatie en dat het programma volgt.
Voor de zekerheid doe ik het adressenbestand hier nog een keer bij.

Mag ik er vanuit gaan dat jullie, zoals we eerder afspraken, dat nu gaan doen? Wing gaat dit niet oppakken, dat is vandaag duidelijk geworden. En kijk s.v.p. ook naar de lijst of het spoort met de werkgroepen die jullie in het leven gaan roepen.

En verder: we hebben op 6 mei projectteamoverleg. Daar komt jouw mail aan de orde en maken we een definitief plan/programma voor de tussentijdse workshop. Goed dat je de voorzitter al gestrikt hebt.

Groet,

10.2.e

10.2.e
10.2.e
Animal Ecology Group
Alterra Wageningen UR

10.2.e

P.O.Box 47
6700 AA Wageningen
The Netherlands
Droevendaalsesteeg 3 (building 100)
6708 PB Wageningen
+31 (0) 10.2.e
+31 (0) 10.2.e
10.2.e@wur.nl
www.alterra.nl

From: 10.2.e@ark.eu]
Sent: maandag 15 april 2013 11:01
To: 10.2.e
Cc: 10.2.e@wing.nl; 10.2.e@wing.nl; 10.2.e
Subject: Re: projectteam en stavaza

Hoi 10.2.e

Je legt een enorm tempo aan de dag, maar ik denk dat het tijd is om even pas op de plaats te maken. Als je tot een breed gedragen wolvenplan wilt komen, dan moet je alle stakeholders ook de tijd gunnen om mee te denken. Ik ben bang dat het alvast schrijven van teksten en die rondtellen niet de beste route is om tot een goed eindproduct te komen. Niet dat je nu niks kunt doen, maar het is eerst zaak om iedereen het gevoel te geven dat zijn mening er toe doet en dat ze voluit de kans krijgen om mee te denken en hun eigen punten in te brengen. Dat lukt volgens ons niet met een workshop zoals de vorige. Hoewel die op dat moment uitstekend voldeed, was de opsplitsing in deelgroepen onhandig. Daardoor konden mensen niet overal bij aanwezig zijn om hun input te leveren. Dat was destijds nog overkomelijk, maar wordt dodelijk naarmate we verderop in het traject komen. Vanuit WolvenInNederland willen we een Wolvenplatform oprichten met daaronder een aantal werkgroepen rondom een aantal kernthema's. We denken aan de volgende werkgroepen:

1. **Werkgroep wolf en schaap:** preventie, subsidie, schaderegeling, meldingen van schade. Hierin zitten geiten- en schapenhouders, hobbyhouders, terreinbeherende organisaties, FF en 10.2.e
2. **Werkgroep wolf en jacht:** voorkomen van problemen met jachthonden, voorkomen van afschot wolven, omgang met loslopende honden, meldingen van waarnemingen. Hierin zitten KNJV, terreinbeherende organisaties en 10.2.e
3. **Werkgroep wolf en mens:** recreatie, gezondheid (hondsdolheid, schurft, etc.) Hierin zitten de 10.2.e
4. **Werkgroep wolf en monitoring:** wat moet er gebeuren als wolven geregeld Nederland bezoeken en wat als er territoria gevestigd worden. Hierin zitten jullie, de Zoogdiervereniging en 10.2.e
5. **Werkgroep wolf en communicatie:** werken aan draagvlak voor wolven in de achtertuin

Door de verschillende werkgroepen niet op hetzelfde moment bij elkaar te laten komen (zoals in een workshop), krijgt iedereen de kans om zijn input te leveren. Zo is het voor alle betrokken partijen mogelijk om aan de voorkant mee te praten bij het ontstaan van het wolvenplan.

Wat dan nog ontbreekt zijn de discussieonderwerpen waarmee de werkgroepen aan de slag kunnen en een heldere lijn hoe we met zijn allen het traject tussen nu en de eindversie gaan bewandelen. Ik merk dat daar aan alle kanten vraag naar is. Ik wou de workshop dan ook met dat laatste beginnen en eindigen met het verzamelen van de discussiepunten/hete aardappels. Met deze discussiepunten gaan de werkgroepen na 19 juni aan de slag. De uitkomst van deze discussies vormt de breed gedragen input voor het wolvenplan.

Enkele voorbeelden van discussiepunten:

- wat is een probleemwolf (recreatie, schapenhouders)
- wat is een wolvenleefgebied (jacht, recreatie, schapenhouders)
- wat te doen met een wolf op een ongelukkige plek (verplaatsen?)
- wolf en hond
- + diverse punten die uit al het voorwerk van jou en 10.2.e komen

Programma workshop

1. Hoe te komen tot een wolvenplan
 - a. Wat en wanneer (eerst probleemdificaties, dan procesbeschrijving, dan bemensing)
 - b. Rolverdeling (Alterra, ARK, WolvenInNederland, Wing, Fauna Fonds)
 - c. Werkgroepen binnen WolvenInNederland
2. Lezingen
 - a. Juridische kaders
 - b. Relatie wolf-schaap (Sloveense onderzoeker)
 - c. Compensatie en preventie (10.2.e)
 - d. Faunabeheer en wolven (10.2.e)
 - e. Wolven en mensen: hoe beantwoord je al die vragen die komen als de eerste wolf gemeld wordt 10.2.e
3. Workshopdeel: welke discussiepunten/hete aardappels moeten door de werkgroepen opgepakt worden?

10.2.e heeft inmiddels zijn bijdrage toegezegd voor de workshop. Verder kan ik op 6 mei in de ochtend en middag, 7 mei is lastiger. Ik stel voor dat we op de 6de met zijn allen het hier verder over hebben.

Verder is jullie rol in de werkgroepen nu nog onderbelicht. Ook daar wil ik het verder nog even met jou over hebben. Besef dat de werkgroepen naar ons idee de basis vormen onder het breed gedragen worden, zijn en blijven van het wolvenplan. De werkgroepen en het wolvenplatform blijven dan ook bestaan nadat het wolvenplan geschreven is en worden indien nodig weer bij elkaar geroepen en in ieder geval op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen in de landen om ons heen.

met vriendelijk groet,

10.2.e

<http://www.ark.eu/> / <http://www.wisenten.nl/> / <http://www.wolfennederland.nl/>

Op 9 april 2013 11:49 schreef 10.2.e <10.2.e@wur.nl> het volgende:

Aan de leden van het projectteam Wolvendraaiboek,

Voor sommigen wellicht wat onverwacht maar je zit vanaf nu in het projectteam Wolvendraaiboek.

Het is een logische stap om een optimale afstemming en fasering te bewerkstelligen. Opzet is wel

om jullie zo min mogelijk van het eigenlijke werk af te houden: een efficiencyslag dus. Blijf

elkaar zoveel mogelijk ontzien en werk rustig door aan het Wolvendraaiboek.

Centraal staat nu een tussentijdse workshop en de benodigde activiteiten van ons allen,

Een conceptagenda is bijgevoegd; daar kan en mag nog veel in veranderen. Ideeën ontvang ik graag

p.o. waarna ik ze doorstuur naar Leo (woleninnederland.nl). Dynamisch dus.

Ik wil je daarom vragen de datumlijst per ommegaande naar mij terug te sturen. Kun je niet: laat je vervangen!

We komen altijd in Wageningen bij elkaar.

Met vriendelijke groeten,

10.2.e

10.2.e

10.2.e

Animal Ecology Group

Alterra Wageningen UR

10.2.e

P.O.Box 47
6700 AA Wageningen
The Netherlands
Droevendaalsesteeg 3 (building 100)
6708 PB Wageningen
+31 10.2.e
+31 10.2.e
e: 10.2.e@wur.nl
a: <http://www.alterra.nl/>

Aan de Staatssecretaris van Economische Zaken
Mevrouw S.A.M. Dijksema
Postbus 20401
2500 EK Den Haag

uw brief van

uw kenmerk

uw kenmerk
FF/2013.196

datum
15 oktober 2013

onderwerp
Faunafonds beantwoording vragen
m.b.t. omgang met eventueel
wolvenschade

bijlagen

 Excellentie,

In uw brief van 9 september jl. verzoekt u het Faunafonds om, vooruitlopend op de totstandkoming van een voorstel voor een wolvenplan en een eventuele aanwijzing van de wolf als beschermde inheemse diersoort en in nauw overleg met u en de provincies, aan te geven hoe er wordt omgegaan met eventuele schade aan landbouwhuisdieren door wolven in Nederland.

Hierbij stelt u de volgende twee vragen:

1. Wat zijn de in de Nederlandse situatie denkbare maatregelen voor preventie van eventuele schade door wolven aan landbouwhuisdieren, en;
2. hoe er in denkbare gevallen zal worden omgegaan met tegemoetkomingen in eventuele schade aan landbouwhuisdieren door wolven in ons land?

Over de beantwoording van uw vragen heeft intensief overleg plaatsgevonden met de provincies en ambtenaren van uw departement. De antwoorden zijn voorts op ambtelijk niveau afgestemd met leden uit de regiegroep, die momenteel werkt aan een wolvenplan.

Hierna treft u de antwoorden op de door u gestelde vragen aan.

Ad 1.

In landen in Europa waar wolven op populatieniveau voorkomen vormt predatie van landbouwhuisdieren een terugkerend fenomeen. De mate waarin schade wordt toegebracht hangt samen met het aantal wolven, hun al dan niet intacte sociale structuur, het aanbod wilde hoefdieren, de aantallen

Burg de Raadsingel 59
Postbus 888
3300 AW Dordrecht

Telefoon 078 - 63 95 375
Fax 078 - 63 95 377

e-mail: info@faunafonds.nl
www.faunafonds.nl

landbouwhuisdieren, de wijze waarop deze worden gehouden en de inzet van preventieve middelen. Ondanks dat bij lage aantallen wolven de schade voor de veehouderij als gering kan worden bestempeld, kan de impact op individuele boeren groot zijn.

De mogelijk in te zetten preventieve middelen lopen uiteen van plaatsing van een (tijdelijke) afrastering van locaties waar landbouwhuisdieren 's nachts kunnen worden ondergebracht tot de inzet van gespecialiseerde honden om kudde landbouwhuisdieren te beschermen. In Duitsland zijn goede ervaringen opgedaan met de inzet van (elektrische) rasters.

Ad 2.

Het Faunafonds kan onder voorwaarden een tegemoetkoming verlenen voor schade veroorzaakt door beschermde inheemse diersoorten aan bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren. De wolf zal hierbij, conform eerder door het Faunafondsbestuur bepaalde beleidsregels, beoordeeld worden als Habitatrichtlijnsoort en eventuele schadegevallen zullen als zodanig worden behandeld. Dat wil zeggen dat een tegemoetkoming kan worden verleend van 100% van de getaxeerde schade.

In het wolvenplan zal, in overleg met stakeholders, worden uitgewerkt welke preventieve maatregelen in welke situatie van grondgebruikers verwacht worden, alvorens ze in aanmerking komen voor een tegemoetkoming in de schade. Het Faunafonds is van mening dat het nemen van preventieve maatregelen enkel kan worden vereist in de situatie waarin er sprake is van een vestiging van wolven of andere situaties met een hoge kans op (herhaaldelijk) schade, dit met inachtneming van een overgangstermijn. In de periode voorafgaand aan de totstandkoming van het wolvenplan is het daarmee niet vereist om preventieve maatregelen te nemen. Het bestuur hecht er aan op te merken dat die situatie zich momenteel nog niet voordoet in ons land. Permanente vestiging van een wolvenroedel in ons land met kans op schade aan bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren is op dit moment nog niet aan de orde.

Om in aanmerking te komen voor een tegemoetkoming in de schade gelden in zijn algemeenheid de volgende voorwaarden:

- Het dient te gaan om bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren (Dit dient te blijken uit de Gecombineerde Opgave Dienst Regelingen).
- Het dient aannemelijk te zijn, op basis van DNA-analyse, sectie van het kadaver en/of sporenonderzoek, dat de schade veroorzaakt is door een wolf en niet door een andere predator.
- Schade dient zo spoedig mogelijk gemeld te worden, in ieder geval binnen 24 uur, zodat bemonstering van het kadaver door Faunafonds-consulent en succesvolle DNA-analyse nog mogelijk is.

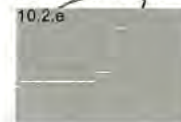
- Het kadaver van het prooidier dient ter plaatse op de vondstlocatie te blijven, om eventuele sporen niet uit te wissen.
- Er zijn adequate preventieve maatregelen getroffen; dit is slechts van toepassing na verloop van de overgangstermijn, na regelmatig optredende schade of na vaststelling van een wolventerritorium.

De grondgebruiker is in beginsel zelf verantwoordelijk voor investeringen in preventieve maatregelen. Dit onderwerp wordt verder uitgewerkt in het wolvenplan en is pas aan de orde wanneer de wolf zich metterdaad heeft gevestigd in Nederland. Daarbij zal eveneens worden bezien of het redelijk en billijk is een overgangstermijn te hanteren bij regelmatig optredende schade. Na het verstrijken van een nader te stellen termijn na vaststelling eerste schade of wolventerritorium, zijn adequate preventieve maatregelen vereist om voor een tegemoetkoming in de schade in aanmerking te komen. De preventieve maatregelen, die te zijner tijd zullen worden verlangd, zullen eveneens nog verder worden uitgewerkt in het wolvenplan.

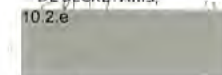
Het bestuur van het Faunafonds hoopt u hiermee naar tevredenheid geïnformeerd te hebben en is desgewenst graag bereid u te voorzien van aanvullende informatie.

Met belangstelling zien wij uw reactie tegemoet.

Hoogachtend,
HET BESTUUR VAN HET FAUNAFONDS,
10.2.e

DE SECRETARIS,
10.2.e

AANBIEDINGSFORMULIER MT N&B

Datum MT:	22 januari 2014
Onderwerp:	vervolg voorstel wolvenplan Alterra
Redacteur:	10.2.e
Akkoord MT-lid	10.2.e
Benodigde tijd in MT	5-10 minuten
Status bespreking:	☒ Besluitvorming ☐ Gedachtewisseling / afstemming ☐ Ter kennisname
Afgestemd met:	IPO-vertegenwoordiging in regiegroep wolf

Onderwerp/samenvatting:

11.1	
<p>Voornemen is om op korte termijn een beleidsreactie naar de Kamer te zenden. Aan het MT de vraag in te stemmen met onderstaande lijn daarvoor.</p> <p>(1) Aangeven dat het terecht is dat we ons voorbereiden op de komst van de wolf (o.a. wolf bij Meppen).</p> <p>(2) Melding maken van het Alterra-rapport en de eventuele internet-vindplaats, maar het rapport niet zelf meezenden.</p> <p>(3) Aangeven dat er bruikbare handvatten in het rapport zitten, maar afstand nemen van het hoge ambitieniveau (b.v. "wolvenbureau").</p> <p>(4) Benadrukken wat de rol van de provincies en het Faunafonds bij het uitvoeren van wolvenbeleid moet zijn en melding maken van het voorlopige standpunt van het IPO over het wolvenplan (op basis AACVP d.d. 16 januari 2014) en een - voorlopig - advies van het Faunafonds (d.d. 15 oktober 2013).</p> <p>(5) Aangeven dat de rijksrol (EZ) er nu vooral in is gelegen om de onduidelijkheid over wettelijke status weg te nemen door die status formeel vast te leggen (JNG heeft daarvoor 3 opties voorbereid), naast een aantal rijksacties op het gebied van webcommunicatie en het bevorderen of faciliteren van onderzoek.</p> <p>(6) Aangeven dat Provincies, het Faunafonds en EZ in onderlinge afstemming zullen bekijken welke onderdelen van het rapport zij willen omzetten in operationele stappen.</p>	

Punten ter besluitvorming:
Akkoord met bovenstaande lijn.

Personele en/of financiële consequenties/dekking:
n.v.t.

Relatie met andere activiteiten N&B/EL&I:
soortenbeleid, walvisprotocol, richtsnoer ganzendoding

Politiek/bestuurlijke risico's:

11.1	

(Spreekpunten Rob voor overleg met Alterra-directie op 5 maart 2014)

Wolven

(a) Voorstel voor een wolvenplan door Alterra

- 11.1 [redacted]
- Opdracht EZ aan Alterra was een wolvenplan te maken:
 - in samenwerking met Wolven in Nederland;
 - met in de aansturing ook betrokkenheid provincies en Faunafonds met voldoende maatschappelijk draagvlak.
- Daarnaast waren via de provincies en het Faunafonds ook betrokken:
 - universiteit van Tilburg en Maastricht
 - Wing
- Traject moest n.a.v. wolf bij Luttelgeest ook in de versnelling.
- 11.1 [redacted]
- Spanningsveld: een uitgebreid en zeer ambitieus plan met maatschappelijk draagvlak, maar met vermoedelijk weinig politiek draagvlak binnen de regeringscoalitie.
- Leidde tot nadere afspraken 10.2.e [redacted] over afslanken van het rapport (verwijdering "protocollen" = bijlagen).
- 11.1 [redacted]
- We zijn nog bezig met de Kamerbrief; komt naar verwachting binnen veertien dagen naar buiten. Alterra heeft geen goede indruk gemaakt op de Stas. Alterra moet niet verbaasd zijn als de Stas deels afstand neemt van het rapport.

(b) Rekening Alterra over kosten dier Marknesse (Luttelgeest)

- Op 23 juli 2013 claimde Alterra een bedrag van € 18.496,== (ex BTW) bij EZ voor gemaakte kosten rond het dier van Marknesse. 10.2.e [redacted], 10.2.e [redacted] en een provincievertegenwoordiger spraken af dat bedrag in principe door drie te delen: Alterra: rijk: provincies = 1: 1: 1.
- Op 4 oktober 2013 kwam Alterra echter met een definitieve claim die bijna drie keer zo hoog was: ruim € 55 duizend (ex BTW). Dat is teruggebracht tot € 36 duizend (ex BTW)
- EZ heeft haar eenderde deel hierin gedragen. 11.1 [redacted]

11.1 [redacted]

(c) Onderzoeksvoorstel Alterra genetisch onderzoek naar o.a. wolf

- Op 4 november 2013 zond 10.2.e [redacted] N&B 10.2.e [redacted] een BO-onderzoeksvoorstel van € 90 duizend (ex BTW) over genetisch onderzoek naar o.a. wolven;
- Het voorstel sloot echter onvoldoende aan bij de vraagbehoefte van EZ;
- EZ gaat er vanuit dat het nu vooral van belang is dat wolven-DNA-referentiemateriaal in andere Europese wolvenlanden meer op elkaar wordt afgestemd en uitgewisseld, zodat Nederland daar op enig moment van kan "aftappen". Dat vereist een andere aanpak.
- Een daarmee inmiddels corresponderend onderzoeksvoorstel van ongeveer € 30 duizend is in principe door NB-DAK gehonoreerd voor de BO, al is er nog overleg met DAK over de precieze hoogte van het bedrag.

(d) Overige onderzoeksvoorstellen uit voorstel wolvenplan

Lijn:

- Prematuur; eerst Kamerbrief over wolf uitdoen en dan provincies aan de hand van het voorstel wolvenplan laten bekijken wat zij de komende tijd nodig denken te hebben en of en hoe EZ daarin wil faciliteren via de BO-route.

10.2.e [redacted], 4 maart 2014]

d.d. : 25/4/14

12

Ministerie van Economische Zaken

TER BESLUITVORMING

Aan de Staatssecretaris

Handwritten notes:
24/4
Zullen we
niet eerst even
over AO
Wildbeheer
afspraken?

nota

Wettelijke bescherming wolf

Directoraat-generaal Natuur & Regio
Programmadirectie Juridisch Instrumentarium Natuur en Gebiedsrichting

Auteur
10.2.e
T. 070 378 10.2.e
@miniez.nl

10.2.e
T. 070 378 10.2.e
@miniez.nl

Datum
22 april 2014
Kenmerk
DGNR-PDING / 14005166

Behandelmap: 14065418

Kopie aan

Bijlage(n)

Directoraat-generaal Natuur & Regio
Programmadirectie Juridisch Instrumentarium Natuur en Gebiedsrichting

Kenmerk
DGNR-PDING / 14005166

Advies: Aanwijzing bij ministeriële regeling. Dit voldoet aan uw wens om voorbereid te zijn op de komst van de wolf. Hoewel de aanwezigheid van wolven in Nederland nog niet feitelijk is vastgesteld, zijn er inmiddels individuele wolven gezien op een voor wolven overbrugbare afstand van de Nederlandse grens. Dit is voldoende om beleidsmatig te onderbouwen dat delen van Nederland reeds tot het natuurlijke verspreidingsgebied kunnen worden gerekend.

Hier geldt de kanttekening dat u daarmee ook accepteert dat de verplichtingen van de Habitatrichtlijn van toepassing zijn, dus ook de verplichting om de staat van instandhouding te monitoren en, waar nodig, actieve beschermingsmaatregelen te treffen. Zolang er in Nederland alleen sprake is van individuele zwervende wolven, zijn er echter geen maatregelen die effectief kunnen bijdragen aan de instandhouding. In de toelichting bij de regeling zal dit nader worden uitgewerkt.

Toelichting

Amvb of regeling; is de Habitatrichtlijn van toepassing?

De wet biedt u de mogelijkheid om uit Nederland verdwenen soorten aan te wijzen als (van oorsprong) van nature voorkomende soort, indien er gerede kans bestaat dat de soort op termijn zal terugkeren. Dit geschiedt bij algemene maatregel van bestuur tenzij aanwijzing bij ministeriële regeling noodzakelijk is voor de uitvoering van een internationale verplichting. Het is de vraag of de Habitatrichtlijn aanwijzing bij regeling noodzakelijk maakt.

De Habitatrichtlijn vereist dat lidstaten maatregelen treffen om de wolf binnen hun natuurlijke verspreidingsgebied te beschermen. De Habitatrichtlijn verplicht in beginsel niet tot het proactief handelen. In een richtsnoer over de toepassing van de Habitatrichtlijn hanteert de Commissie een glijdende schaal voor begrenzing van het verspreidingsgebied. Een gebied wordt in beginsel niet tot het natuurlijke verspreidingsgebied gerekend als exemplaren van de soort dat gebied slechts incidenteel aandoen. Anderzijds hoeft een soort een gebied niet jaarrond te gebruiken om het tot haar natuurlijke verspreidingsgebied te laten behoren.¹

Hoewel nog geen wolven in Nederland zijn vastgesteld, kan hun aanwezigheid nu of binnenkort evenmin worden uitgesloten. Gezien de nabijheid, dispersie-ranges (van jonge wolven vanuit bekende roedels) en jachtafstanden van wolven in Duitsland, moet er van uit worden gegaan dat Nederland tot het verspreidingsgebied van de Pools-Duitse populatie behoort. De aanwezigheid van een wolf in Nederland of een door een wolf veroorzaakt schadegeval, zou zich ieder moment kunnen voordoen. Om daarop voorbereid te zijn, ligt het in de rede tijdig duidelijkheid te scheppen over bevoegdheden van Faunafonds en provincies.

Bij verwijzing in een regeling naar de Habitatrichtlijn kan ook actieve soortenbescherming horen. Provincies bereiden zich op dit moment voor op de

Aanleiding

In uw brief over het wolvenplan staat dat u de wettelijke bescherming van de wolf zal regelen. Doel is duidelijkheid te verschaffen over de bevoegdheid van het Faunafonds om tegemoetkoming uit te keren aan gedupeerde veehouders en daarnaast over de bevoegdheid van provincies om eventuele probleemwolven aan te pakken (schadebestrijding; gebruik jachtgeweer). Dit geldt krachtens de Flora- en faunawet (Ffw) alleen voor beschermde inheemse diersoorten. De wolf heeft momenteel de status van beschermde uitheemse diersoort (CITES-soort). De Ffw biedt twee mogelijkheden om de wolf expliciet aan te wijzen als beschermde inheemse diersoort. De keuze tussen die opties is afhankelijk van in hoeverre aannemelijk gemaakt kan worden dat Nederland nu al tot het natuurlijke verspreidingsgebied van de wolf behoort als bedoeld in de Habitatrichtlijn.

Verzoek: Ik verzoek u een keuze te maken:

1. Aanwijzing wolf bij ministeriële regeling

Aanwijzing bij ministeriële regeling kan alleen indien dat noodzakelijk is voor de invulling van de Habitatrichtlijn of een andere internationale verplichting. De Habitatrichtlijn verplicht om wolven te beschermen binnen hun natuurlijke verspreidingsgebied. Binnen dat gebied moeten lidstaten het opzettelijk doden of verjagen verbieden en, waar nodig, actieve beschermingsmaatregelen treffen.

2. Aanwijzing wolf bij algemene maatregel van bestuur (amvb)

Aanwijzing bij amvb kan om een eerder uit Nederland verdwenen soort te beschermen, wanneer er gerede kans bestaat dat deze op termijn zal terugkeren. U kunt de wolf aanwijzen ten behoeve van duidelijkheid en rechtszekerheid. Een ontwerpbesluit stelt u vast in samenspraak met de ministerraad en de Raad van State.

Ontvangen BBR

23/04
25/4
Pagina 1 van 4

¹ Europese Commissie, Guidance document on the strict protection of animal species of Community interest under the 'Habitats' Directive 92/43/EEC, final version Feb 2007, p. 11.

1
a komt van een zwerfende niet-territoriale wolf. Actieve bescherming komt niet eerder in beeld dan bij territoriale wolven of roedels. In elk geval in Duitsland wordt dat zeer beperkt ingevuld. Volgens onze informatie zou in een enkel geval, waarbij ruimtelijke ingrepen (b.v. mijnbouw) in de kern van een bekend territorium van een wolvenroedel (familie) zijn gepland, de nodige voorzichtigheid in acht worden genomen.

Bijlage rechtsgevolgen aanwijzing wolf

Huidige status van de wolf

De wolf is opgenomen in de bijlagen bij de Habitatrichtlijn en het CITES-verdrag en als zodanig aangewezen als beschermde uitheemse diersoort. Bezit is toegestaan, mits de houder kan aantonen dat het om gefokte dieren gaat. Handel en vervoer is alleen toegestaan met een EU-certificaat. Het vangen van de wolf is toegestaan, het gebruik van het jachtgeweer om hem te doden, is dat niet. U bent bevoegd om van dat verbod een ontheffing te verlenen.

Status na aanwijzing

Voorgesteld wordt dat u de wolf aanwijst als beschermde inheemse soort. Als gevolg daarvan worden provincies bevoegd om maatregelen te treffen in het kader van beheer en schadebestrijding, waaronder het toestaan van het geweer. Tegelijkertijd ontstaat de bevoegdheid van het Faunafonds om tegemoetkoming te verlenen. Houders van wolven moeten een bezitsontheffing aanvragen (in de bijlage zijn de rechtsgevolgen schematisch weergegeven).

	Nu	Na aanwijzing	Max strafmaat bij opzettelijke overtreding
status	Beschermde uitheemse soort	Beschermde inheemse soort	
Zorgplicht van toepassing	Ja	Ja	Niet strafbaar
Verbod op opzettelijk doden, vangen, verstoren	Nee	Ja	2 jaar of € 20.250
Houden toegestaan? ²	Ja, mits houder bij controle aantoont dat het gefokte dieren zijn	Nee, tenzij houder bezitsontheffing heeft.	6 jaar of € 81.000
Vervoer of handel toegestaan?	Nee, tenzij EU-certificaat/Cites-vergunning	Nee, tenzij EU-certificaat/Cites-vergunning	6 jaar of € 81.000
Dodings- of vangmiddelen toegestaan?	Met ontheffing van Stas EZ: vangkooi, net, klem (niet zijnde pootklem), geweren (incl. verdovingsgeweer)	Met ontheffing van provincie: vangkooi, net, klem (niet zijnde pootklem), geweren (incl. verdovingsgeweer)	6 maanden of € 20.250
Tegemoetkoming Faunafonds	Nee	Ja	n.v.t.

² Het ligt in de rede dat wolven na invoering van de positief lijst zoogdieren alleen nog gehouden mogen worden onder voorwaarden.

Van: 10.2.e
Aan: 10.2.e
Onderwerp: Mogelijke uitwerpselen en pootafdrukken wolf aangetroffen in Overijssel
Datum: woensdag 4 juni 2014 18:05:46
Bijlagen: [drollen_3_juni_001.JPG](#)
Prioriteit: Hoog

Alterra – WUR, Animal Ecology Team
 P.O. Box 47, NL-6700 AA Wageningen
 The Netherlands
 Phone: +31-317 485779
 Mobile: 0031 (0)6 233 81 071
 Fax: +31 317 424988
 E-Mail: 10.2.e@wur.nl
 Internet: www.alterra.nl <<http://www.alterra.nl>>
 10.2.e

Allen: ter info

10.2.e, 10.

- ik heb de provincies vast aangegeven dat ik er vanuit ga dat een eventuele opdracht voor nader DNA-onderzoek nu eerst bij hen vandaan moet komen,
 - achterliggende redenatie is dat zij nu een logische voorhoede vormen bij het handelen in geval van het opduiken van een wolf (ze trekken nu ook de implementatie van het wolvenplan)

Groet,

10.

-----Oorspronkelijk bericht-----

Van: 10.2.e
 Verzonden: woensdag 4 juni 2014 17:46
 Aan: 10.2.e @prvlimburg.nl, 10.2.e
 10.2.e @drenthe.nl, 10.2.e @provincie-utrecht.nl
 CC: 10.2.e @Natuurmonumenten.nl
 Onderwerp: mgl wolvendrollen gevonden Overijssel - DNA verificatie?

Dag allen, ik werd zojuist gebeld door 10.2.e, Natuurmonumenten (zie onder voor contactgegevens). Op het Rechterense Veld (Salland, OV) zijn keutels van mgl wolf gevonden, groot, vol met haar en botsplinters en reekalf hoefjes. Op meerdere locaties. Tevens prenten op verschillende locaties oa op dassenburchten. Allemaal verdacht. Ik heb verzocht de keutels veilig te stellen voor evt DNA verificatie op soort (zie bijlage; foto van 10.2.e (= vinder). Ik schat in dat DNA extractie & soort verificatie (Alterra & Senckenberg) < 1500,- zal bedragen (moet ik afstemmen met mijn collega 10.2.e).

Kan voor deze DNA verificatie opdracht worden verleent?

contactgegevens 10.2.e
 Boswachter ecologie en monitoring Salland Natuurmonumenten

Hammerweg 67a 7731AL Ommen
 T (0529) 10.2.e
 M 06 10.2.e

twitter 10.2.e
 facebook 10.2.e
www.natuurmonumenten.nl <<http://www.natuurmonumenten.nl>>

Groet, 10.2.e

HH
RJ
secc.

TER ONDERTEKENING

Aan de Staatssecretaris

25/6

nota

Vaststelling regeling aanwijzing wolf

Directoraat-generaal Natuur
& Regio
Programmadirectie Juridisch
Instrumentarium Natuur en
Gebiedsinrichting

Auteur

10.2.e

T 070 378 10

10.2.e @minez.nl

10.2.e

T 070 378 10

10.2.e @minez.nl

Datum

23 juni 2014

Kenmerk

DGNR-PDJNG / 14090189

Behandelmap: 14105473

Kopie aan

Bijlage(n)

Parafenroute

Paraaf
mr J.L.D. Heukers
Programmadirecteur JNG

Paraaf
drs. R.P. van Brouwershaven
Directeur N&B

Paraaf
mr A. Oppers
wnd Directie-generaal N&B

Medeparaaf

Medeparaaf

Medeparaaf

10.2.e

BBR-paraaf

10.2.e

Aanleiding

Met deze regeling wijst u de wolf aan als beschermde inheemse diersoort. Voorgesteld wordt dat u dat (met een beroep op de Habitatrichtlijn) bij ministeriële regeling doet in plaats van bij algemene maatregel van bestuur en dat u de regeling direct in werking laat treden. Gevolg is dat het doden of vangen van een in het wild levende wolf zonder vergunning, een strafbaar feit wordt (bij opzet: maximale boete € 20.500). Om onnodige lasten voor bestaande houders te voorkomen, wordt voorgesteld om hen een vrijstelling van het bezitsverbod te verlenen. Daarmee wordt tevens aansluiting gezocht met het overgangsrecht voor particuliere houders in het kader van de Positieflijst zoogdieren. Bestaande particuliere houders mogen hun dieren blijven houden. Met het IPO is afgesproken dat de conceptregeling niet voor officieel advies aan de provincies wordt voorgelegd.

Verzoek: De regeling en bijbehorende toelichting te ondertekenen.

Toelichting

In uw antwoorden op vragen van de Kamerleden Heerema en Lodders heeft u aangegeven dat u de wolf wil aanwijzen als beschermde inheemse soort onder de Flora- en faunawet om "bij voorbaat duidelijk maken dat provincies en Faunafonds bevoegd zijn ten aanzien van in het wild levende wolven in ons land".¹ Zij kunnen

Ontvangen BBR

25/6 26/6

Directoraat-generaal Natuur
& Regio
Programmadirectie Juridisch
Instrumentarium Natuur en
Gebiedsinrichting

Kenmerk

DGNR-PDJNG / 14090189

hun bevoegdheden met betrekking tot beheer en schadebestrijding slechts toepassen met betrekking tot beschermde inheemse diersoorten. In het AO Wildbeheer van 14 mei 2014 stond uw brief over het wolvenplan geagendeerd. Het onderwerp is niet meer aan de orde gekomen.

In mei 2014 hebben N&B en JNG met u besproken op welke termijn u de aanwijzing van de wolf als beschermde soort wilde regelen. U heeft de voorkeur gegeven voor de vaststelling op een geschikt moment. In het licht van de waarnemingen net over de Duitse grens ligt het in de rede dat er deze zomer al schadegevallen kunnen ontstaan als gevolg van wolven in Nederland. Om die reden wordt voorgesteld om de regeling deze zomer nog vast te stellen.

De aanwijzing heeft gevolgen voor de bevoegdheden van de provincies. Conform de Code interbestuurlijke verhoudingen zou u de provincies in de gelegenheid moeten stellen om over de conceptregeling te adviseren. Met het IPO is afgesproken dat hiervan kan worden afgezien, omdat de provincies intensief bij de voorbereiding van het wolvenplan betrokken waren en zij zelf verzocht hebben om de wettelijke status van de wolf te verduidelijken.

In de toelichting voor de Staatscourant zijn de volgende uitgangspunten opgenomen voor de aanwijzing:

- Gelet op de afstand van de Duitse roedels tot de Nederlandse grens en de gebruikelijke dispersie en jachtafstanden die een wolf gewoonlijk aflegt, is het zeer waarschijnlijk dat individuele wolven nu al gebruik maken van gebieden in Nederland.
- Daarom wordt ervan uitgegaan dat delen van Nederland reeds tot het natuurlijke verspreidingsgebied van de Duits-Poolse wolvenpopulatie behoren. Nederland heeft op basis van de Habitatrichtlijn een verantwoordelijkheid om de wolf te beschermen.
- Gelet op de geldende Europese verplichting en op de kans dat de aanwezigheid van een wolf in gecultiveerd gebied tot conflicten met mensen kan leiden, wordt de aanwijzing nog deze zomer geregeld in afwijking van het beleid rond de vaste verandermomenten.
- Er zijn zeven dierentuinen en (naar een schatting van RVO.nl) enkele particuliere houders die wolven houden. Het is onevenredig belastend om van bestaande houders te vragen dat zij een bezitsontheffing aanvragen voor de dieren die zij nu al onder zich hebben. Daarom wordt vrijstelling van het bezitsverbod verleend op voorwaarde dat de houder kan aantonen dat hij het dier voor de aanwijzing als onder zich had. Dit sluit aan bij de overgangsregeling voor de (nog vast te stellen) Positieflijst zoogdieren.

Regeling van de Staatssecretaris van Economische Zaken van nr. 13107468, tot wijziging van de Regeling aanwijzing dier- en plantensoorten Flora- en faunawet (Aanwijzing van de wolf als beschermde inheemse diersoort)

De Staatssecretaris van Economische Zaken,

Gelet op artikel 4, derde lid, in samenhang met het tweede lid, onderdeel c, en artikel 75, derde lid, van de Flora- en faunawet;

Besluit:

Artikel I

In bijlage 2 bij de Regeling aanwijzing dier- en plantensoorten Flora- en faunawet wordt voor de tabel *Vissen Pisces s.l.* een nieuwe tabel gevoegd, luidende:

Nederlandse naam	wetenschappelijke naam	motief voor opname
ZOOGDIEREN	MAMMALIA	
Wolf	Canis lupus	c

Artikel II

In de Regeling vrijstelling beschermde dier- en plantensoorten Flora- en faunawet wordt na artikel 14 een nieuw artikel gevoegd, luidende:

Artikel 14a

1. Er geldt een vrijstelling van het verbod, bedoeld in artikel 13, eerste lid, van de wet, voor het onder zich hebben van levende of dode wolven, indien kan worden aangetoond dat:
 - de dieren in gevangenschap zijn geboren en gefokt, en
 - dat de dieren vóór 1 juli 2014 in Nederland zijn gebracht of verkregen.
2. Er geldt een vrijstelling van het verbod, bedoeld in artikel 13, eerste lid, van de wet voor het onder zich hebben van producten van wolven, indien kan worden aangetoond dat die producten afkomstig zijn van wolven als bedoeld in het eerste lid.

Artikel III

Deze regeling treedt in werking op 1 juli 2014.

Deze regeling zal met de toelichting in de Staatscourant worden geplaatst.

10.2.e

Sharon A.M. Dijkma
De Staatssecretaris van Economische Zaken

TOELICHTING

Inleiding

Met deze regeling wordt de wolf (*Canis lupus*) aangewezen als beschermde inheemse diersoort in de zin van de Flora- en faunawet. Het groeiende verspreidingsgebied van de Duitse populatie in het wild levende wolven maakt duidelijk dat de kans groot is dat de wolf op termijn ook in Nederland zal terugkeren. De wolf wordt aangewezen in de Regeling aanwijzing dier- en plantensoorten Flora- en faunawet. De aanwijzing heeft tot gevolg dat het doden, vangen of opzettelijk verstoren van in het wild levende wolven op grond van artikelen 9 en 10 van de Flora- en faunawet verboden is en dat het Faunafonds bevoegd is om te beslissen op aanvragen voor een tegemoetkoming in schade, veroorzaakt door wolven. Voor bestaande houders van in gevangenschap geboren en gefokte wolven wordt vrijstelling verleend van het verbod om de dieren of daarvan afkomstige producten onder zich te hebben.

De wolf in Europa

De wolf (*Canis lupus*) is een van de grote roofdieren die in de Europese Unie in het wild voorkomen. Door actieve bestrijding werd de wolf in onder meer Nederland (negentiende eeuw) en Duitsland (begin twintigste eeuw) uitgeroeid. De Nederlandse wetgeving (Staatsblad 1814, nr. 79) kende toen een premiestelsel voor het doden van wolven. Aan het eind van de twintigste eeuw was er echter een omslag in de maatschappelijke houding ten aanzien van wolven. De soort werd, gelet op haar slechte staat van instandhouding, in bijlage IV bij de Europese Habitatrichtlijn (richtlijn nr.92/43/EG) opgenomen als strikt beschermde soort. Er werden jachtverboden ingesteld en een verbod op het bezit van en de handel in wolven en producten, afkomstig van wolven.

De nog bestaande lokale populaties in Europa varen goed bij deze bescherming. In de afgelopen decennia groeide hun verspreidingsgebied, dat gebieden omvat waar ze tientallen tot honderden jaren lang afwezig waren. Wolven leven in uitgestrekte, vaak grensoverschrijdende, leefgebieden. Tegelijk leidt hun aanwezigheid tot conflicten met mensen. Hun leefgebied omvat ook gecultiveerde gebieden, waar ze schade kunnen aanrichten. De opvattingen over de bescherming van wolven lopen dan ook uiteen en het vereist inspanningen om een duurzaam samenleven van wolven en mensen in Europa tot stand te brengen.

De wolf in Nederland

Het natuurlijke verspreidingsgebied van de huidige Duits-Poolse wolvenpopulatie

groeit elk jaar. Er leven in Duitsland inmiddels meerdere roedels op ruwweg 200 kilometer afstand van de Nederlandse grens. Dat is een goed overbrugbare afstand voor jongen die hun ouderlijke roedel verlaten op zoek naar eigen leefgebied. In het voorjaar van 2013 werd al met zekerheid de aanwezigheid van een individuele wolf vastgesteld in een gebied dichtbij de Nederlandse grens, bij Meppen in Duitsland. In het voorjaar van 2014 zijn waarnemingen van een wolf gedaan met een fotoval, zowel bij Meppen als bij Nordhorn in Duitsland.

De aanwezigheid van de wolven in de nabijheid van de Nederlandse grens is een duidelijke aanwijzing dat de Duits-Poolse populatie haar verspreidingsgebied verder uitbreidt richting Nederland. Gelet op gebruikelijke dispersie-ranges en jachtafstanden van wolven in samenhang met de waarnemingen in gebieden nabij de Nederlandse grens is het aannemelijk dat wolven nu al voor kortere of langere tijd gebruik maken van gebieden in Nederland.

De bescherming van de wolf

Nederland heeft internationale verplichtingen tot bescherming van de wolf op zich genomen. De Europese wolvenpopulaties zijn opgenomen deels in bijlage A en deels in bijlage B (Spaanse en Griekse populaties) bij de CITES-verordening. Het bezit van en de handel in wolven, levend of dood, en de daarvan afkomstige producten, wordt gereguleerd volgens de bepalingen van die verordening. De wolf is voorts aangewezen als strikt beschermde soort in bijlage IV bij de Habitatrichtlijn. Ingevolge artikel 12, eerste lid, van de Habitatrichtlijn moeten lidstaten maatregelen treffen om in het wild levende wolven in hun natuurlijke verspreidingsgebied te beschermen. Die bescherming houdt in eerste instantie in dat lidstaten het opzettelijk doden of vangen van in het wild levende wolven strafbaar stellen. Daarnaast moeten zij maatregelen treffen om de gunstige staat van instandhouding van de populatie te bevorderen. Gelet op de bijzondere omstandigheden van de wolf als grote, migrerende carnivoor (dispersie-ranges, jachtafstanden en de waarnemingen nabij de grens) wordt ervan uitgegaan dat delen van Nederland al binnen het natuurlijke verspreidingsgebied van de Duits-Poolse wolvenpopulatie liggen.

Nederland geeft uitvoering aan de CITES-basisverordening en de Habitatrichtlijn via het wettelijk kader van de Flora- en faunawet. De verboden op het doden of vangen, bedoeld in artikel 9 van de Flora- en faunawet, zijn uitsluitend van toepassing op dieren behorende tot beschermde inheemse diersoorten. In artikel 4, eerste lid, van de Flora- en faunawet zijn zoogdieren die van nature in Nederland voorkomen, aangewezen als beschermde inheemse diersoorten. Artikel

13 van de Flora- en faunawet bevat verboden met betrekking tot het bezit van en de handel in specimina, afkomstig van beschermde inheemse en uitheemse diersoorten.

Hoewel kan worden aangenomen dat individuele zwerende wolven nu of in de komende tijd gebruik zullen maken van gebieden in Nederland, zal het naar verwachting nog jaren duren alvorens een wolf zich daadwerkelijk in Nederland zal vestigen. Onder deze omstandigheden biedt de wet onvoldoende aanknopingspunten om de wolf aan te merken als "een van nature in Nederland voorkomend zoogdier" in de zin van artikel 4, eerste lid, van de Flora- en faunawet. Gelet op de internationale verplichtingen voor de bescherming van de soort is de wolf daarom expliciet aangewezen als beschermde inheemse diersoort in de zin van de Flora- en faunawet. De aanwijzing maakt duidelijk welke bescherming de wolf geniet onder de wet en welke bevoegdheden de provincies en het Faunafonds hebben krachtens die wet.

Aanwijzing van de wolf als beschermde inheemse diersoort

In artikel I van deze regeling wordt de wolf op basis van artikel 4, tweede lid, aanhef en onderdeel c, van de Flora- en faunawet aangewezen als soort die uit Nederland verdwenen is en waarvan gereede kans op terugkeer bestaat. Met het oog op de geldende verplichtingen uit de Habitatrichtlijn geschiedt de aanwijzing bij ministeriële regeling. Het gevolg is in de eerste plaats dat het doden of vangen van een in het wild levende wolf zonder geldige ontheffing verboden is. Overtreding is een strafbaar feit, waarvoor maximaal een hechtenis van 2 jaar of een boete van € 20.250,00 kan worden geëist indien de overtreding met opzet is begaan.¹ De provincies zijn op basis van de Flora- en faunawet het bevoegd gezag om ontheffing te verlenen ten behoeve van bijvoorbeeld de openbare veiligheid. Veehouders die schade oplopen, kunnen een tegemoetkoming aanvragen bij het Faunafonds.

De wolf was reeds aangewezen als beschermde uitheemse diersoort (artikel 4 van de Regeling aanwijzing beschermde dier- en plantensoorten in samenhang met de CITES-basisverordening). Voor het binnen en buiten Nederland brengen van wolven of daarvan afkomstige producten is als gevolg daarvan een EU-certificaat nodig, voorzover afkomstig van één van de populaties, genoemd in Bijlage A van de CITES-basisverordening. Deze voorschriften blijven onveranderd. Het houden van wolven was toegestaan, mits de houder kon aantonen dat de dieren in

¹ Artikel 1a in samenhang met artikel 6 van de Wet op de economische delicten.

gevangenschap gefokt waren, danwel op legale wijze verkregen of binnen Nederland gebracht. Nu de wolf wordt aangemerkt als beschermde inheemse diersoort, hebben houders een bezitsonthefving van de Staatssecretaris nodig. Deze wordt aangevraagd bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland.

Omdat het aannemelijk is dat wolven zich deze zomer al in Nederlandse gebieden bevinden en gelet op de conflicten die tussen die wolven en de bewoners in die gebieden kunnen ontstaan, treedt de regeling onmiddellijk in werking.

Lasten voor burgers, bedrijven en overheden

De lasten voor burgers en bedrijven, die voortvloeien uit de aanwijzing, blijven naar verwachting beperkt. Veehouders zullen schade kunnen ondervinden in het geval een wolf een prooi zoekt onder hun vee. Provincies en Faunafonds geven daarbij aan dat in het geval van een zwervende, individuele wolf, niet kan worden gееist dat agrariërs preventieve maatregelen nemen.² De enkele zwervende wolf, die Nederland aandoet, zal hier maar kort verblijven en bijzonder schuw zijn. Preventieve maatregelen zijn kostbaar en niet effectief zolang niet duidelijk is in welk gebied een wolf zich ophoudt en hoelang hij daar blijft.

Om diezelfde reden beschouwen de provincies het ook nog niet aan de orde om actieve beschermingsmaatregelen te treffen. Provincies bereiden zich op dit moment voor op de aanwezigheid van een zwervende niet-territoriale wolf. Maatregelen van actieve bescherming worden pas opportuun indien er sprake is van vestiging van territoriale wolven of roedels. Bovendien blijft in die gevallen het aantal denkbare beschermingsmaatregelen beperkt. Wolven hebben grote en gevarieerde leefgebieden. In de praktijk blijkt dat ruimtelijke ingrepen zoals infrastructuur weinig beletsel vormen voor hun verplaatsingsmogelijkheden.

Er worden in Nederland op een aantal plaatsen wolven gehouden die in gevangenschap gefokt zijn. Het gaat om een aantal dierentuinen en particuliere houders. In artikel II van de regeling is een vrijstelling voor bestaande houders opgenomen. Zij hoeven geen bezitsonthefving aan te vragen voor de wolven die zij vóór inwerkingtreding van deze regeling onder zich hadden, alsmede voor alle daarvan afkomstige of afgeleide producten. In het besluit om de vrijstelling te verlenen zijn ook de gevolgen van de nog vast te stellen Positieflijst voor zoogdieren meegewogen.³ De wolf zal worden beoordeeld in het kader van de

² Kamerstukken TK 2013-2014, 26 407, nr 89.

³ Zie Kamerstukken TK 2013-2014, 31 389, nr 141.

Positieflijst voor zoogdiersoorten. Indien daaruit volgt dat de soort niet wordt aangewezen op de Positieflijst, dan is het houden van wolven vanaf het moment van de bekendmaking van dat besluit niet langer toegestaan. Houders die reeds wolven hielden, mogen die wolven blijven houden tot de dieren overlijden. Dierentuinen vallen onder het Dierentuinenbesluit en zullen op grond daarvan ook diersoorten huisvesten die niet op de Positieflijst staan. Voor particuliere houders geldt een overgangsregeling. Houders van dieren die niet op de Positieflijst staan, mogen indien het dier aantoonbaar in Nederland wordt gehouden op moment van inwerkingtreding, deze dieren blijven houden gedurende de tijd dat het dier nog leeft. Dit dier mag worden doorverkocht of afgestaan. Het fokken met deze dieren is niet meer toegestaan. De bewijslast dat het dier al in leven was op het moment van inwerkingtreding van de Positieflijst ligt bij de houder. De vrijstelling in onderhavige regeling sluit hierbij aan.

10.2.e

Sharon A.M. Dijkema

De Staatssecretaris van Economische Zaken

STAATSCOURANT

Nr. 18306

30 juni

2014

Officiële uitgave van het Koninkrijk der Nederlanden sinds 1814.

Regeling van de Staatssecretaris van Economische Zaken van 25 juni 2014, nr. 13107468, tot wijziging van de Regeling aanwijzing diër- en plantensoorten Flora- en faunawet (Aanwijzing van de wolf als beschermde inheemse diersoort)

De Staatssecretaris van Economische Zaken,

Gelet op artikel 4, derde lid, in samenhang met het tweede lid, onderdeel c, en artikel 75, derde lid, van de Flora- en faunawet;

Besluit:

ARTIKEL I

In bijlage 2 bij de Regeling aanwijzing diër- en plantensoorten Flora- en faunawet wordt voor de tabel Vissen Pisces s.l. een nieuwe tabel gevoegd, luidende:

Nederlandse naam	wetenschappelijke naam	instructie voor opname
ZOOGDIËREN	MAMMALIA	
Wolf	Canis lupus	c

ARTIKEL II

In de Regeling vrijstelling beschermde diër- en plantensoorten Flora- en faunawet wordt na artikel 14 een nieuw artikel gevoegd, luidende:

Artikel 14a

1. Er geldt een vrijstelling van het verbod, bedoeld in artikel 13, eerste lid, van de wet, voor het onder zich hebben van levende of dode wolven, indien kan worden aangetoond dat:
 - de dieren in gevangenschap zijn geboren en gefokt, en
 - dat de dieren vóór 1 juli 2014 in Nederland zijn gebracht of verkregen.
2. Er geldt een vrijstelling van het verbod, bedoeld in artikel 13, eerste lid, van de wet voor het onder zich hebben van producten van wolven, indien kan worden aangetoond dat die producten afkomstig zijn van wolven als bedoeld in het eerste lid.

ARTIKEL III

Deze regeling treedt in werking op 1 juli 2014.

Deze regeling zal met de toelichting in de Staatscourant worden geplaatst.

's Gravenhage, 25 juni 2014

De Staatssecretaris van Economische Zaken,
S.A.M. Dijkema

TOELICHTING

Inleiding

Met deze regeling wordt de wolf (*Canis lupus*) aangewezen als beschermde inheemse diersoort in de zin van de Flora- en faunawet. Het groeiende verspreidingsgebied van de Duitse populatie in het wild levende wolven maakt duidelijk dat de kans groot is dat de wolf op termijn ook in Nederland zal terugkeren. De wolf wordt aangewezen in de Regeling aanwijzing diër- en plantensoorten Flora- en faunawet. De aanwijzing heeft tot gevolg dat het doden, vangen of opzettelijk verstoren van in het wild levende wolven op grond van artikelen 9 en 10 van de Flora- en faunawet verboden is en dat het Faunafonds bevoegd is om te beslissen op aanvragen voor een tegemoetkoming in schade, veroorzaakt door wolven. Voor bestaande houders van in gevangenschap geboren en gefokte wolven wordt vrijstelling verleend van het verbod om de dieren of daarvan afkomstige producten onder zich te hebben.

De wolf in Europa

De wolf (*Canis lupus*) is een van de grote roofdieren die in de Europese Unie in het wild voorkomen. Door actieve bestrijding werd de wolf in onder meer Nederland (negentiende eeuw) en Duitsland (begin twintigste eeuw) uitgeroeid. De Nederlandse wetgeving (Staatsblad 1814, nr. 79) kende toen een premiestelsel voor het doden van wolven. Aan het eind van de twintigste eeuw was er echter een omslag in de maatschappelijke houding ten aanzien van wolven. De soort werd, gelet op haar slechte staat van instandhouding, in bijlage IV bij de Europese Habitatrichtlijn (richtlijn nr.92/43/EG) opgenomen als strikt beschermde soort. Er werden jachtverboden ingesteld en een verbod op het bezit van en de handel in wolven en producten, afkomstig van wolven.

De nog bestaande lokale populaties in Europa varen goed bij deze bescherming. In de afgelopen decennia groeide hun verspreidingsgebied, dat gebieden omvat waar ze tientallen tot honderden jaren lang afwezig waren. Wolven leven in uitgestrekte, vaak grensoverschrijdende, leefgebieden. Tegelijk leidt hun aanwezigheid tot conflicten met mensen. Hun leefgebied omvat ook gecultiveerde gebieden, waar ze schade kunnen aanrichten. De opvattingen over de bescherming van wolven lopen dan ook uiteen en het vereist inspanningen om een duurzaam samenleven van wolven en mensen in Europa tot stand te brengen.

De wolf in Nederland

Het natuurlijke verspreidingsgebied van de huidige Duits-Poolse wolvenpopulatie groeit elk jaar. Er leven in Duitsland inmiddels meerdere roedels op ruwweg 200 kilometer afstand van de Nederlandse grens. Dat is een goed overbrugbare afstand voor jongen die hun ouderlijke roedel verlaten op zoek naar eigen leefgebied. In het voorjaar van 2013 werd al met zekerheid de aanwezigheid van een individuele wolf vastgesteld in een gebied dichtbij de Nederlandse grens, bij Meppen in Duitsland. In het voorjaar van 2014 zijn waarnemingen van een wolf gedaan met een fotoval, zowel bij Meppen als bij Nordhorn in Duitsland.

De aanwezigheid van de wolven in de nabijheid van de Nederlandse grens is een duidelijke aanwijzing dat de Duits-Poolse populatie haar verspreidingsgebied verder uitbreidt richting Nederland. Gelet op gebruikelijke dispersie-ranges en jachtafstanden van wolven in samenhang met de waarnemingen in gebieden nabij de Nederlandse grens is het aannemelijk dat wolven nu al voor kortere of langere tijd gebruik maken van gebieden in Nederland.

De bescherming van de wolf

Nederland heeft internationale verplichtingen tot bescherming van de wolf op zich genomen. De Europese wolvenpopulaties zijn opgenomen deels in bijlage A en deels in bijlage B (Spaanse en Griekse populaties) bij de CITES-verordening. Het bezit van en de handel in wolven, levend of dood, en de daarvan afkomstige producten, wordt gereguleerd volgens de bepalingen van die verordening. De wolf is voorts aangewezen als strikt beschermde soort in bijlage IV bij de Habitatrichtlijn. Ingevolge artikel 12, eerste lid, van de Habitatrichtlijn moeten lidstaten maatregelen treffen om in het wild levende wolven in hun natuurlijke verspreidingsgebied te beschermen. Die bescherming houdt in eerste instantie in dat lidstaten het opzettelijk doden of vangen van in het wild levende wolven strafbaar stellen. Daarnaast moeten zij maatregelen treffen om de gunstige staat van instandhouding van de populatie te bevorderen. Gelet op de bijzondere omstandigheden van de wolf als grote,

migrerende carnivoor (dispersie-renges, jachtafstanden en de waarnemingen nabij de grens) wordt ervan uitgegaan dat delen van Nederland al binnen het natuurlijke verspreidingsgebied van de Duits-Poolse wolvenpopulatie liggen.

Nederland geeft uitvoering aan de CITES-basisverordening en de Habitatrichtlijn via het wettelijk kader van de Flora- en faunawet. De verboden op het doden of vangen, bedoeld in artikel 9 van de Flora- en faunawet, zijn uitsluitend van toepassing op dieren behorende tot beschermde inheemse diersoorten. In artikel 4, eerste lid, van de Flora- en faunawet zijn zoogdieren die van nature in Nederland voorkomen, aangewezen als beschermde inheemse diersoorten. Artikel 13 van de Flora- en faunawet bevat verboden met betrekking tot het bezit van en de handel in specimen, afkomstig van beschermde inheemse en uitheemse diersoorten.

Hoewel kan worden aangenomen dat individuele zwerfende wolven nu of in de komende tijd gebruik zullen maken van gebieden in Nederland, zal het naar verwachting nog jaren duren alvorens een wolf zich daadwerkelijk in Nederland zal vestigen. Onder deze omstandigheden biedt de wet onvoldoende aanknopingspunten om de wolf aan te merken als "een van nature in Nederland voorkomend zoogdier" in de zin van artikel 4, eerste lid, van de Flora- en faunawet. Gelet op de internationale verplichtingen voor de bescherming van de soort is de wolf daarom expliciet aangewezen als beschermde inheemse diersoort in de zin van de Flora- en faunawet. De aanwijzing maakt duidelijk welke bescherming de wolf geniet onder de wet en welke bevoegdheden de provincies en het Faunafonds hebben krachtens die wet.

Aanwijzing van de wolf als beschermde inheemse diersoort

In artikel 1 van deze regeling wordt de wolf op basis van artikel 4, tweede lid, aanhef en onderdeel c, van de Flora- en faunawet aangewezen als soort die uit Nederland verdwenen is en waarvan gereede kans op terugkeer bestaat. Met het oog op de geldende verplichtingen uit de Habitatrichtlijn geschiedt de aanwijzing bij ministeriële regeling. Het gevolg is in de eerste plaats dat het doden of vangen van een in het wild levende wolf zonder geldige ontheffing verboden is. Overtreding is een strafbaar feit, waarvoor maximaal een hechtenis van 2 jaar of een boete van € 20.250,00 kan worden geëist indien de overtreding met opzet is begaan.¹ De provincies zijn op basis van de Flora- en faunawet het bevoegd gezag om ontheffing te verlenen ten behoeve van bijvoorbeeld de openbare veiligheid. Veehouders die schade oplopen, kunnen een tegemoetkoming aanvragen bij het Faunafonds.

De wolf was reeds aangewezen als beschermde uitheemse diersoort (artikel 4 van de Regeling aanwijzing beschermde dier- en plantensoorten in samenhang met de CITES-basisverordening). Voor het binnen en buiten Nederland brengen van wolven of daarvan afkomstige producten is als gevolg daarvan een EU-certificaat nodig, voorzover afkomstig van één van de populaties, genoemd in Bijlage A van de CITES-basisverordening. Deze voorschriften blijven onveranderd. Het houden van wolven was toegestaan, mits de houder kon aantonen dat de dieren in gevangenschap gefokt waren, danwel op legale wijze verkregen of binnen Nederland gebracht. Nu de wolf wordt aangemerkt als beschermde inheemse diersoort, hebben houders een bezitsontheffing van de Staatssecretaris nodig. Deze wordt aangevraagd bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland.

Omdat het aannemelijk is dat wolven zich deze zomer al in Nederlandse gebieden bevinden en gelet op de conflicten die tussen die wolven en de bewoners in die gebieden kunnen ontstaan, treedt de regeling onmiddellijk in werking.

Lasten voor burgers, bedrijven en overheden

De lasten voor burgers en bedrijven, die voortvloeien uit de aanwijzing, blijven naar verwachting beperkt. Veehouders zullen schade kunnen ondervinden in het geval een wolf een prooi zoekt onder hun vee. Provincies en Faunafonds geven daarbij aan dat in het geval van een zwerfende, individuele wolf, niet kan worden geëist dat agrariërs preventieve maatregelen nemen.² De enkele zwerfende wolf, die Nederland aandoet, zal hier maar kort verblijven en bijzonder schuw zijn. Preventieve maatregelen zijn kostbaar en niet effectief zolang niet duidelijk is in welk gebied een wolf zich ophoudt en hoelang hij daar blijft.

Om diezelfde reden beschouwen de provincies het ook nog niet aan de orde om actieve bescher-

¹ Artikel 1a in samenhang met artikel 8 van de Wet op de economische delicten.

² Kamerstukken TK 2013-2014, 26 407, nr. 99.

mingsmaatregelen te treffen. Provincies bereiden zich op dit moment voor op de aanwezigheid van een zwerfende niet-territoriale wolf. Maatregelen van actieve bescherming worden pas opportuun indien er sprake is van vestiging van territoriale wolven of roedels. Bovendien blijft in die gevallen het aantal denkbare beschermingsmaatregelen beperkt. Wolven hebben grote en gevarieerde leefgebieden. In de praktijk blijkt dat ruimtelijke ingrepen zoals infrastructuur weinig beletsel vormen voor hun verplaatsingsmogelijkheden.

Er worden in Nederland op een aantal plaatsen wolven gehouden die in gevangenschap gefokt zijn. Het gaat om een aantal dieren tuinen en particuliere houders. In artikel 11 van de regeling is een vrijstelling voor bestaande houders opgenomen. Zij hoeven geen bezitsontheffing aan te vragen voor de wolven die zij vóór inwerkingtreding van deze regeling onder zich hadden, alsmede voor alle daarvan afkomstige of afgeleide producten. In het besluit om de vrijstelling te verlenen zijn ook de gevolgen van de nog vast te stellen Positieflijst voor zoogdieren meegewogen.³ De wolf zal worden beoordeeld in het kader van de Positieflijst voor zoogdiersoorten. Indien daaruit volgt dat de soort niet wordt aangewezen op de Positieflijst, dan is het houden van wolven vanaf het moment van de bekendmaking van dat besluit niet langer toegestaan. Houders die reeds wolven hielden, mogen die wolven blijven houden tot de dieren overlijden. Dierentuinen vallen onder het Dierentuinenbesluit en zullen op grond daarvan ook diersoorten huisvesten die niet op de Positieflijst staan. Voor particuliere houders geldt een overgangsregeling. Houders van dieren die niet op de Positieflijst staan, mogen indien het dier aantoonbaar in Nederland wordt gehouden op moment van inwerkingtreding, deze dieren blijven houden gedurende de tijd dat het dier nog leeft. Dit dier mag worden doorverkocht of afgestaan. Het fokken met deze dieren is niet meer toegestaan. De bewijslast dat het dier al in leven was op het moment van inwerkingtreding van de Positieflijst ligt bij de houder. De vrijstelling in onderhavige regeling sluit hierbij aan.

De Staatssecretaris van Economische Zaken,
S.A.M. Dijkma

³ Zie Kamerstukken TK 2013-2014, 31 389, nr. 141.

TER ONDERTEKENING

Aan de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

11.1
[Redacted]

nota

Nota beantwoording Kamervragen over de berichten
"Twaalf schapen afgeslacht in Overijssels weiland: was

11.1
[Redacted]

Parafenroute
DG AN
Marjolijn Sonnemans

N&B, directeur
Roel Feringa

N&B, MT-lid
10.2.e

21-8

BRR
10.2.e

Aanleiding

Door de Kamerleden Weverling en Ladders (beiden VVD) zijn vragen gesteld over de berichten "Twaalf schapen afgeslacht in Overijssels weiland: was het een wolf?", "Dit wil je niet nog een keer meemaken" en "Wolf maakt mogelijk slachtoffers bij Aldtsjerk".

Advies

U wordt geadviseerd bijgaande brief met antwoorden op de gestelde vragen te ondertekenen.

Kernpunten

- Het is verstandig dat houders van dieren rekening houden met de eventuele terugkeer van de wolf. Bescherming van (landbouw)huisdieren tegen wilde dieren (inclusief wolven) is op zich een verantwoordelijkheid van de dierhouders zelf. Goede voorzorgsmaatregelen zijn daarbij van groot belang.
- De provincies zijn verantwoordelijk voor het soortenbeleid, inclusief de wolf. Op de website van de provinciale uitvoeringsorganisatie BDI12 staat een overzicht van gevallen waarbij (landbouw)huisdieren gewond raakten of gedood werden door toedoen van één of meerdere wolven dan wel waarbij een (sterk) vermoeden bestaat dat er een wolf bij was betrokken.
- Er is een provinciale werkgroep waarin de provincies gezamenlijk het wolvenbeleid afstemmen. Dit heeft o.a. geleid tot het operationeel draaiboek wolf, waarin wordt aangegeven hoe te handelen in verschillende situaties. Het ministerie van LNV is (agenda)lid van deze werkgroep. Er is onlangs een nieuwe versie van het operationeel draaiboek uitgebracht, naar aanleiding van recente toename van signaleringen en incidenten.
- Provincies zijn volgens de Wet natuurbescherming verantwoordelijk voor tegemoetkoming in faunashade. Verzoeken daartoe kunnen worden ingediend bij BDI12/Unit faunafonds.

Directoraat-generaal Agro en
Natuur
Directie Natuur en Biodiversiteit

Auteur

10.2.e
10.2.e

gmmmez.nl

Datum

15 juli 2018

Kenmerk

DGAN-NB / 18184474

Bhm 18195308

Kopie aan

Bijlage(n)

5

Directoraat-generaal Agro en
Natuur
Directie Natuur en Biodiversiteit

Kenmerk

DGAN-NB / 18184474

- Sinds maart 2015 worden er meldingen van schade door de wolf gedaan bij BDI12. Tot nu toe is een 40-tal meldingen ingediend; in alle gevallen betreft het verwonde of doodgebeten schapen.
- Recent onderzoek heeft geïndiceerd dat er landelijk (zonder wolf) jaarlijks al 4.000 tot 13.000 schapen worden gedood of verwond door honden en vossen.
- De wolf is een beschermde diersoort. Verjaging, vangen of doden is niet toegestaan. In het operationeel draaiboek wolf is voorzien in situaties waarin van deze bescherming kan worden afgeweken. Besluitvorming daaromtrent is een verantwoordelijkheid van de provincies.
- Momenteel zijn provincies bezig met het aanpassen van het operationeel draaiboek wolf. Maatschappelijke organisaties zoals landbouworganisaties, natuurterreinbeheerders en dierenwelzijnsorganisaties worden bij deze aanpassingen betrokken.

Toelichting

- Sinds maart 2015 is ca. 15.000 euro aan schadetegemoetkomingen toegekend (betreft ca. 20 meldingen). Nog eens 20 meldingen zijn nog in behandeling bij BDI12.
- Bij het vaststellen of een gedood of verwond dier is aangevallen door een wolf, wordt gebruik gemaakt van DNA-technieken.

Ontvangen BRR

Nieuwe Oogst

Duits actieplan moet wolf in toom houden

8 juni 2018

Terugkeer van de wolf is alleen mogelijk met acceptatie en regulering. Dat stelt een brede federatie van achttien verenigingen in Duitsland.

De toenemende verspreiding van wolven in Duitsland leidt tot toenemende conflicten in plattelandsgebieden en stelt tegelijkertijd fundamentele vraagtekens bij het houden van grazende dieren.

Op een conferentie in Bremen van 6 tot 8 juni presenteert een brede coalitie van achttien landelijke verenigingen daarom een gezamenlijk Wolf-actieplan. De Deutscher Bauernverband en de Deutsche Landwirtschafts-Gesellschaft maken deel uit van de coalitie.

Samen eisen de verenigingen van de milieuministers dat de menselijke bescherming duidelijk voorrang moet hebben op de verspreiding van de wolf in Duitsland en dat grazend vee over de hele linie mogelijk moet blijven.

Preventie

De verenigingen benadrukken dat de implementatie van maatregelen ter bescherming van grazend vee van groot belang is om schade door de wolf te voorkomen. Preventie kent echter ook grenzen. Een hek om elk perceel is economisch niet verantwoord en wordt sociaal niet geaccepteerd.

De coalitie gaat ervan uit dat er dit jaar een wolvenpopulatie van meer dan 1.000 dieren in Duitsland zal leven. Naar verwachting zal de populatie met meer dan 30 procent per jaar groeien.

Omrop Fryslân

Wolf maakt mogelijk slachtoffers bij Aldtsjerk

23 jun 2018 - 21:43

In de nacht van donderdag op vrijdag heeft een wolf (waarschijnlijk) een schaap gedood tussen Rinsumageast en Aldtsjerk. Ook werden meerdere schapen met verwondingen aangetroffen. Dat zegt RTV NOF op haar website.

Het Faunafonds onderzoekt DNA dat is gevonden, om te kijken of het hier echt om een aanval van een wolf gaat. Als dat zo is, kan de eigenaar van het schaap de schade verhalen op het Faunafonds.

Begin deze week was er voor het eerst een melding van een wolf in Noordoost-Fryslân.

Telegraaf

Bloedbad bij schapenboer

'Dit wil je niet nog een keer meemaken'

Door Mark Mensink

15 jun. 2018 in BINNENLAND

LIERDERHOLTHUIS - Schapenboer Christian Kalter slaapt de laatste dagen met één oog open sinds een - naar eigen inschatting - hongerige wolf een waar bloedbad aanrichtte onder z'n 172 schapen. Bij de aanval lieten 26 dieren het leven, een drama voor de veehouder uit het Sallandse dorpje Lierderholthuis. „Als je dit één of twee keer meemaakt, kan ik me heel goed voorstellen dat men zegt 'het is mooi geweest'.”

Schapenboer Christian Kalter slaapt de laatste dagen met één oog open sinds een - naar eigen inschatting - hongerige wolf een waar bloedbad aanrichtte onder z'n 172 schapen. Bij de aanval lieten 26 dieren het leven, een drama voor de veehouder uit het Sallandse dorpje Lierderholthuis. „Als je dit één of twee keer meemaakt, kan ik me heel goed voorstellen dat men zegt 'het is mooi geweest'.”

Algemeen Dagblad

Twaalf schapen afgeslacht in Overijssels weiland: was het een wolf?

De wei van schapenhouder Christian Kalter (35) uit het Overijsselse dorpje Laag Zuthem veranderde gisteren in een bloedbad. Twaalf schapen zijn daar met grof geweld doodgebeten door vermoedelijk een wolf. Nog eens veertien dieren raakten zodanig verwond dat de veearts hen een spuitje moest geven. Kortom: 26 schapen dood, maar van de dader geen spoor...

Marco van den Berg 14-06-18, 18:30 Laatste update: 18:32

Hij struikelt bijna over zijn woorden om het verhaal te vertellen. Boer Kalter kwam woensdagavond rond half zeven bij de wei, een stuk grasland middenin een weidevogelgebied, even verderop bij huis. Daar heeft-ie een kudde van 172 dieren lopen. „Een van de schapen had een flinke bijtewond in de nek. Allemaal bloed. Ik dacht: verdikkeme, een vos. Maar toen ik iets verder keek lagen er overal bloedende dieren. Sommigen waren half opgevreten.” Hij belde direct zijn vader, met wie hij de dieren samen houdt. „Ik zei: dit is niet goed pa, dit is echt niet goed.”

DNA

Eerste wilde Kalter de dode dieren uit het weiland halen, maar iemand adviseerde om alles vooral te laten liggen, in verband met onderzoek. „De politie kwam en iemand van het faunafonds. Ze zijn tot 's avonds laat bezig geweest. Er is DNA-materiaal afgenomen. Nu zoeken ze uit of het inderdaad een wolf was. Maar iedereen die er een beetje kijkt op heeft, weet 't eigenlijk al wel zeker.”

Sterker nog, het zou Kalter niet verbazen dat het er meer waren. „Ik heb me er in de afgelopen uren een beetje in verdiept. Op internet las ik dat een wolf veertig procent van zijn eigen lichaamsgewicht kan opvreten tijdens een nacht. Maar bij ons in de wei zijn alleen al zes lammeren bijna helemaal weggevreten. Dan denk je toch...”

Hoge gras

Hij was er dinsdagavond om een uur of acht voor het laatst geweest, dus het is niet precies te zeggen wanneer het is gebeurd. „Toch denk ik 's nachts. Het kan maar zo zijn dat die wolf nog lag uit te buiken in het hoge gras toen ik daar kwam kijken.” Kalter maakt zich toch wel wat zorgen om zijn 2,5 jaar oude zoontje. „Normaal gesproken laat ik 'm lekker rondlopen, maar ik kijk nu wel uit. Voor hetzelfde geld zit-ie nog ergens in de buurt. Ja, ik ben daar bang voor. Komt-ie weer?” Op het erf heeft hij grote honden rondlopen, hij rekent erop dat die bijtijds aanslaan.

Volgens Kalter is er volop bewijs dat het om een wolf gaat. De wonden zijn bestudeerd, de afstand tussen de tanden is opgemeten, aan de hand van die beten. Bij een aantal schapen is het snottenhoofd doorgebeten. „We hebben geen pootafdrukken, omdat het harde kleigrond is. Maar bij een van de lammeren, van vier jaar oud, is de ruggenwervel helemaal

doormidden gebeten. Dat krijgt een ander dier echt niet voor mekaar hoor." Een roedel wilde honden kan ook kwaad aanrichten, maar er lopen nooit honden in dit afgelegen gebied, weet Kalter uit ervaring.

Beschermen

Het maakt hem behoorlijk boos dat de wolf een beschermd dier is. Hij zou er maar al te graag op schieten. „Als ik mijnheer wolf tegen kom, dan mag ik helemaal niets doen. Ik kan alleen maar toekijken hoe-ie mijn dieren doodt. Dat kan toch niet? We zijn in Nederland op dit punt echt verkeerd bezig, we moeten onze dieren beschermen.”

Het BIJ12 Faunafonds in Zwolle houdt zich bezig met onderzoek naar wolven in Nederland en de schadeafwikkeling. Een medewerkster laat weten dat er vanuit die wei in Laag Zuthem veel materiaal is meegenomen voor nadere bestudering, maar dat er nog geen uitslag bekend is. Volgens politiewoordvoerder Simen Klok is het geen zaak van de politie, omdat er 'geen sprake is van een strafbaar feit'. Voor het onderzoek verwijst hij naar de natuurbeheerder in het gebied.

Ha Carola,

De beantwoording op de vragen van het lid Bromet over de wolf zijn aangepast. Het betreft een aanpassing in het antwoord op vraag 5. Het antwoord is als volgt gewijzigd:

5

Deelt u de mening van wetenschappers dat de wolf een ontbrekende schakel in het Nederlandse ecologische systeem is geweest? Zo nee, waarom niet?

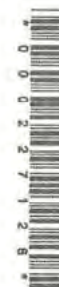
Antwoord

In het Nederlandse ecosysteem zijn nauwelijks toppredatoren aanwezig. Elk ecosysteem zou idealiter zo natuurlijk mogelijk in balans zijn. In de natuur zorgen toppredatoren voor het in stand houden van het natuurlijk evenwicht door het in toom houden, maar niet uitroeien, van de stand van hun prooidieren. Dat geldt in zee voor bijvoorbeeld haaien en op het land voor grote roofdieren zoals beren, katachtigen en wolven. Tegelijk brengen toppredatoren weer andere vraagstukken met zich mee. Bijvoorbeeld ten aanzien van schadepreventie en veiligheid voor vee. Dit heeft onder andere geleid tot het Operationeel Draaiboek Wolf, waarvan fase 1, dat gaat over zwerfende wolven, in 2016 is vastgesteld. In fase 2 van dit operationeel draaiboek wordt ingegaan op de consequenties van eventuele permanente vestiging van wolven in Nederland. Onderdelen daarvan zijn de wettelijke bescherming van wolven, mogelijkheden voor schadepreventie en intensieve monitoring. Over fase 2 vindt volgens planning nog dit jaar door de provincies besluitvorming plaats.

Indien je akkoord bent, kan je bijgevoegde brief ondertekenen.

Groet,

10.2.

afgevoerd!
15-11

Dag Carola,

Bij deze een gewijzigde versie van de beantwoording.

Groet, 10.2.e

11.1

Ha Carola,

De beantwoording op de vragen van het lid Bromet over de wolf zijn aangepast. Het betreft een aanpassing in het antwoord op vraag 5. Het antwoord is als volgt gewijzigd:

5

Deelt u de mening van wetenschappers dat de wolf een ontbrekende schakel in het Nederlandse ecologische systeem is geweest? Zo nee, waarom niet?

Antwoord

In het Nederlandse ecosysteem zijn nauwelijks toppredatoren aanwezig. Elk ecosysteem zou idealiter zo natuurlijk mogelijk in balans zijn. In de natuur zorgen toppredatoren voor het in stand houden van het natuurlijk evenwicht door het in toom houden, maar niet uitroeien, van de stand van hun prooidieren. Dat geldt in zee voor bijvoorbeeld haaien en op het land voor grote roofdieren zoals beren, katachtigen en wolven. Tegelijk brengen toppredatoren weer andere vraagstukken met zich mee. Bijvoorbeeld ten aanzien van schadepreventie en veiligheid voor vee. Dit heeft onder andere geleid tot het Operationeel Draaiboek Wolf, waarvan fase 1, dat gaat over zwervende wolven, in 2016 is vastgesteld. In fase 2 van dit operationeel draaiboek wordt ingegaan op de consequenties van eventuele permanente vestiging van wolven in Nederland. Onderdelen daarvan zijn de wettelijke bescherming van wolven, mogelijkheden voor schadepreventie en intensieve monitoring. Over fase 2 vindt volgens planning nog dit jaar door de provincies besluitvorming plaats.

Indien je akkoord bent, kan je bijgevoegde brief ondertekenen.

Groet,

10.2.

alleen!
15.11

Ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit

> Retouradres Postbus 20401 2500 EK Den Haag

De Voorzitter van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal
Binnenhof 4
2513 AA DEN HAAG

Datum
Betreft Beantwoording vragen over de wolf

Geachte Voorzitter,

Hierbij zend ik u de antwoorden op de vragen van het lid Bromet (GroenLinks) over de berichten 'De wolf: nuttig dier of overbodige killer?', 'En de grootste schapendoder is ... misschien wel uw eigen hond' en 'Schapenhouders willen dat wolf beschermde status kwijtraakt' (kenmerk 2018Z18290, ingezonden 12 oktober 2018).

Carola Schouten
Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Directoraat-generaal Agro en
Natuur
Directie Natuur en Biodiversiteit

Bezoekadres
Bezuidehouteweg 73
2594 AC Den Haag

Postadres
Postbus 20401
2500 EK Den Haag

Overheidsidentificatienr
0000001003214369000
T 070 379 8911 (algemeen)
F 070 378 6100 (algemeen)
www.rijksoverheid.nl/inv

Ons kenmerk
DGAN-NB / 18263896
Uw kenmerk
2018Z18290

Directoraat-generaal Agro en
Natuur
Directie Natuur en Biodiversiteit

Ons kenmerk
DGAN-NB / 18263896

2018Z18290

1
Kent u het bericht 'De wolf: nuttig dier of overbodige killer'?

Antwoord
Ja.

2
Klopt het dat er steeds meer wolven vanuit Duitsland naar Nederland komen?

Antwoord
Het klopt dat er in de afgelopen tijd steeds meer signaleringen van wolven in Nederland gedaan zijn. Om hoeveel verschillende wolven dat gaat is niet precies bekend. Wel is bekend dat in het aan Nederland grenzende Nedersaksen het aantal gevestigde roedels gestegen is van 1 in 2011 naar 18 in 2016/17.

3
Klopt het ook dat dit enkel nog solitaire wolven zijn geweest en dat zich nog geen roedel in Nederland heeft gevestigd?

Antwoord
Ja, zover bekend hebben zich nog geen roedels gevestigd in Nederland en betreffen alle signaleringen zwervende wolven.

4
Deelt u de mening dat, ondanks het feit dat er incidenten hebben plaatsgevonden waarbij schapen zijn doodgebeten, het een goed teken is dat de naturomstandigheden dusdanig zijn verbeterd dat de wolf weer is teruggekeerd? Zo nee, waarom niet?

Antwoord
De terugkeer van de wolf in ons land is niet enkel het gevolg van verbeterde naturomstandigheden. De combinatie van Europese bescherming, veranderend grondgebruik en toename van wilde hoefdieren ligt hier mede ten grondslag aan.

5

11.1
11.1
11.1
11.1
11.1

11.1

6

Wist u dat de aanwezigheid van de wolf het ingrijpen van de mens in de wilde natuur theoretisch gezien overbodig zou maken en deelt u daarom de mening dat als ervoor wordt gekozen de natuur zijn gang te laten gaan, de aanwezigheid van wolven weleens een oplossing kan bieden voor de onbalans van ecosystemen in natuurgebieden zoals de Oostvaardersplassen? Zo nee, waarom niet?

Antwoord

De schaal van een natuurgebied als de Oostvaardersplassen staat niet in verhouding tot de schaal van het territorium van wolvenroedels zoals deze bekend zijn uit Midden-Europa (150 – 300 km²). Het Oostvaardersplassengebied is naar verwachting veel te klein voor een duurzame populatie wolven.

7

Wist u dat er veel manieren zijn om incidenten met schapen te voorkomen, bijvoorbeeld door de schapen 's nachts op stal te zetten, stroomdraad te plaatsen en goed getrainde honden in te zetten?

Antwoord

Ja, ja, dat is mij bekend. Volgens Blij12/Faunafonds zijn dit goede manieren om incidenten met schapen te voorkomen.

8

Wist u ook dat de schade door wolven vele malen lager is dan de schade door andere diersoorten? Wist u bijvoorbeeld dat honden jaarlijks veel meer schapen doden?

Antwoord

Ja, al kan de impact van de aanval door een wolf bij betrokkenen groter zijn.

9

Deelt u daarom de mening dat er in eerste instantie altijd gepleit moet worden voor een vreedzame omgang met wolven? Zo nee, waarom niet?

Antwoord

Sinds 2014 is de wolf aangewezen als beschermde inheemse diersoort. Deze aanwijzing heeft onder andere tot gevolg dat het verboden is de wolf te vangen of te doden. Provincies kunnen ontheffing van dit verbod verlenen, bijvoorbeeld ten behoeve van de openbare veiligheid. De omgang met de wolf is derhalve primair gericht op bescherming.

10

Deelt u ook de mening dat, ondanks het feit dat er incidenten hebben plaatsgevonden waarbij schapen zijn doodgebeten, de overheid alleen mag ingrijpen bij agressie jegens mensen? Zo nee, waarom niet?

Antwoord

Gezien de status van beschermde soort is het beleid, zoals dat door de provincies wordt uitgevoerd, primair gericht op bescherming. In het operationeel draaiboek wolf is een afwegingskader opgenomen waaruit duidelijk wordt onder welke omstandigheden van deze bescherming kan worden afgeweken. Dat kan gevaar voor mensen zijn, maar ook andere redenen, zoals dierziekte. Dit vigerende afwegingskader is te vinden in tabel 1 van het operationeel draaiboek wolf fase 1. Zie link <https://www.blij12.nl/assets/Operationaal-draaiboek-wolf-fase-1.pdf>

11

Kent u het bericht 'Schapenhouders willen dat wolf beschermde status kwijtraakt'?

Antwoord

Ja.

12

Gezien het feit dat er nog veel manieren zijn om incidenten met wolven te voorkomen en schapenhouders daarnaast vergoedingen krijgen voor de schade die zij oplopen via het Faunafonds, deelt u dan de mening dat het zeer ongewenst zou zijn als wolven de beschermde status zouden kwijtraken? Zo nee, waarom niet?

Antwoord

De bescherming van planten en dieren vloeit in de eerste plaats voort uit (internationale) afspraken om uitsterven van soorten te voorkomen. Nederland heeft zich internationaal verbonden aan doelstellingen om de biodiversiteit te behouden en te herstellen. De wolf is een onderdeel van de Europese biodiversiteit en beschermd in het kader van de EU-Habitatrichtlijn en de Nederlandse Wet natuurbescherming. De beschermde status van de wolf zal, evenals dat voor andere soorten geldt, steeds beoordeeld worden op de vraag of een soort in een gunstige staat van instandhouding verkeert. Deze status laat onverlet dat in bepaalde situaties door de provincie ontheffing verleend kan worden om maatregelen te treffen voor het beheer van de wolf.

Ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit

TER ONDERTEKENING

Aan de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Directoraat-generaal Agro en
Natuur
Directie Natuur en Biodiversiteit

Auteur
Ir. T. de Gelder
T. 070 379 7881
t.degelder@minoc.nl

Datum
29 oktober 2018
Kenmerk
CGAN-NB / 18275413
Bhm: 18263002

nota

Nota beantwoording Kamervragen over de wolf

11.1

DG NVLG
Johan Osinga

NB, Directeur
Roel Feringa

10.2.e

BPZ

10.2.e

Aanleiding

Door mevrouw Bromet (GL) zijn Kamervragen gesteld over de berichten 'de wolf: nuttig dier of overbodige killer', 'En de grootste schapendoder is misschien wel uw eigen hond' en 'Schapenhouders willen dat wolf beschermde status krijgt'.

Advies

U wordt geadviseerd bijgaande Kamerbrief met antwoorden op de gestelde vragen te ondertekenen.

Kernpunten

- De antwoorden spitsen zich toe op de beschermingsstatus die de wolf sinds 2014 in Nederland heeft, als onderdeel van internationale afspraak om de wolf in Europa te beschermen (Conventie van Bern).
- Provincies zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van het beleid ten aanzien van de wolf. Dit is neergelegd in het Operationeel Draaiboek Wolf.

Toelichting

- Over de beantwoording heeft afstemming plaatsgehad met de provinciale werkgroep wolf.
- De werkgroep werkt thans aan de 2^e fase van het operationeel Draaiboek Wolf. Vaststelling door IPO-bestuur wordt nog dit najaar verwacht.

Ontvangen BBR

Pagina 1 van 1

16.b

De wolf: nuttig dier of overbodige killer?

De wolf is terug in Nederland. Dat is goed nieuws voor de natuur, maar boeren zijn niet blij. „Nederland is te klein voor roofdieren.”

NRC, Arjen Schreuder

10 oktober 2018

„Wolven zijn killers”, zegt schapenhouder Nico Kalter uit Overijssel. Bijna vier maanden geleden, half juni, attackeerde één enkele wolf een kudde en doodde 31 schapen. „Er wordt wel eens gezegd dat wolven hooguit een enkele keer een schaap verschalken om te overleven. Maar als je dit ziet, weet je beter. Ze bijten zo veel mogelijk schapen dood en rukken de organen eruit.”

Het gezin Kalter zit aan de keukentafel van de boerderij nabij Lierderholthuis, in Salland, onder Zwolle. Zoon Christian toont foto's van het bloedbad. Schapen die dood in het weiland liggen, de buik opengereten, de organen eruit getrokken. Een stapel kadavers in het gras. Levende schapen met wonden in hals of poten.

De Kalters zijn gechoqueerd door de aanval van de wolf, die volgens onderzoekers afkomstig is uit een roedel in de Duitse deelstaat Brandenburg, bij Berlijn. Nico Kalter: „Het vertrouwen is weg. Ik houd veertig jaar schapen. Je houdt er rekening mee dat een schaap op z'n rug ligt of in een greppel terecht komt. Een enkele keer is er een loslopende hond. Maar dit gedonder? Je weet niet meer wat je moet verwachten.”

Zoon Christian: „Je gaat nadenken. Bij het controleren van de kuddes neem ik mijn zoon mee. Die is drie jaar oud. Die liet ik wel eens wachten bij een hek. Nu niet meer. Ik neem hem op de arm mee.”

De wolf is terug in Nederland. Er hebben zich voor zover bekend nog geen wolvenfamilies gevestigd, maar solitaire wolven uit de roedels in Duitsland steken regelmatig de grens over. Dit jaar zijn er acht verschillende individuele wolven gespot. Het kan niet uitblijven dat een roedel zich ook in Nederland gaat vestigen, denken natuurorganisaties, jagers en wolvenkenners. De komst van de wolf is goed nieuws voor de natuur, kennelijk zijn de omstandigheden verbeterd sinds 150 jaar geleden, toen de laatste wolf in Nederland werd gezien. De wolf wordt als machtig roofdier ook wel eens genoemd als een ontbrekende schakel in de ecologische keten, die ingrijpen van de mens in min of meer wilde natuur overbodig zou maken, zoals in het veelbesproken natuurgebied Oostvaardersplassen. Wolven eten graag herten, reeën en zwijnen.

Voor ecologisch gejuich hebben de Kalters als schapenhouders weinig begrip. Ze laten filmpjes zien van slachtpartijen door wolven in andere Europese landen, en hebben in hun dikke wolvenplakboek een column van VVD-politicus Hans Wiegel opgenomen die in *De Telegraaf* schreef wat zij vinden: dat de wolf niet in het vrije

veld thuishoort. „De tegenstanders van de wolf in ons land zullen snel in aantal toenemen. Laten de bestuurders en politici zich daarop voorbereiden.”

Het pleidooi is de schapenhouders uit het hart gegrepen. Nico Kalter: „De wolf is hier uitgestorven omdat er op werd gejaagd. Net zoals er werd gejaagd op vossen en op marters. Dat jagen is niet voor niets gebeurd. Hier horen geen wolven. De wolvenexperts van nu hebben hun wijsheid uit boekjes en zeggen dat een wolf van nature schuw is en mensen mijdt. Nou, een wolf is alleen schuw als je hem bejaagt.” Moeder Lucia Kalter: „Als er in Nederland dieren worden verwaarloosd, dan is de wereld te klein, dan staan de controleurs meteen op de stoep. Maar dit kan gewoon doorgaan?” Vader Nico: „Moeten we dan alles maar accepteren?” Zoon Christian: „Het beleid moet veranderen.”

De wolf is een beschermde diersoort. Van jacht kan geen sprake zijn. En dus zijn er programma's en experimenten om te leren leven met de wolf. Enkele van de meest gepropageerde maatregelen zijn het plaatsen van hekken met stroomdraad, en de introductie van kuddewaakhonden ter bescherming van schapen.

„Je moet het een wolf niet te gemakkelijk maken”, zegt ecologisch adviseur Frans van Bommel. „Beschouw deze maatregelen als slot op de deur, zoals tegen inbrekers. Door deze maatregelen merken wolven dat het moeilijk is om bij een schaapskudde te komen. Zo verklein je de kans op schade.”

Sinds enkele maanden loopt er een experiment met waakhonden bij twee schaapskuddes in Overijssel, onder meer op het Wierdense Veld, een heidegebied bij Nijverdal. Hier weidt herder André Kühn zijn schapen, in opdracht van Landschap Overijssel, dat het gebied beheert. De schapen worden 's avonds en 's nachts vergezeld van Pyrenese berghonden en honden van het ras Akbash; beide taaie raskers die de wolven met veel geblaf op afstand moeten houden.

Kühn: „De proef loopt heel goed. Maar het probleem is de mens. De mensen moeten van de honden wegblijven. Ik maak dagelijks mee dat de honden 's avonds worden genaaid. Er worden zelfs kinderen over het hek getild! Ik zeg: het zijn geen knuffeldieren. Er gaan jaren van training overheen voordat ze geschikt zijn om de schapen te bewaken. Als ze in die jaren worden aangehaald door mensen, zullen ze de neiging verliezen de schaapskudde te verdedigen, ook tegen wolven.”

Gouden poten

De schaapskudde is voor het Wierdense Veld „van wezenlijk belang”, legt terreinbeheerder Evert Dijk van Landschap Overijssel uit. De schapen grazen ongewenste begroeiing weg en houden het natuurgebied open. „Zo breiden we het heideterrein langzaam maar zeker uit.” Schapen houden het terrein open zonder de bodem te vertrappen. „Dat is waarom van schapen wordt gezegd dat ze gouden poten hebben”, zegt herder André Kühn.

De waarde van de kudde is voor Landschap Overijssel reden om de proef, ingesteld in opdracht van de provinciale uitvoeringsorganisatie BIJ12, van harte te steunen. „Wij heten de wolf welkom”, zegt

terreinbeheerder Dijk. „Hij voelt zich kennelijk thuis en dat is een succes voor ons natuurbeheer. Maar we willen ook de schapen beschermen.” En dus zijn niet alleen dure honden aangeschaft, maar ook stroomdraad; een „wolvenkerend raster” voor 16.000 euro. „Dat geld hebben we met moeite kunnen opbrengen.”

Vader en zoon Kalter schudden het hoofd om alle preventieve maatregelen. „Dat gaat nooit helpen”, zegt zoon Christian. „Als je wolven met honden wilt tegenhouden, dan moet je wel heel veel honden hebben. Dan moet je de hondenbrokken in silo's aanvoeren.” En hoe hou je die hond in toom? „Wat doet zo'n hond als er iemand door een weiland loopt?”

De vraag is verder of het wenselijk is het platteland vol te zetten met stroomdraad, stelt moeder Lucia. „Moeten wij mensen straks achter hekken wonen? Komen wij straks achter de tralies?” Stroomdraad helpt volgens Christian Kalter sowieso niet. Hij pakt zijn telefoon en toont weer een filmpje, dit keer van een wolf die met een compleet schaap in de bek over een raster springt. Vader Nico Kalter: „Er zijn steeds meer roofdieren in Nederland. De vossen. De dassen. De marters. De roofvogels. Vroeger zette je de auto stil als je een buizerd zag. Nu is dat normaal. Wij zijn liefhebbers van de natuur. Nederland is te klein voor al die roofdieren.”

Eind vorig jaar wandelde de jonge wolvin Naya via Overijssel ons land binnen. Ze was alleen, maar niet de enige. De afgelopen maanden worden herhaaldelijk wolven in Nederland gesignaleerd. Waar komen ze vandaan, waar gaan ze naartoe, en zijn ze eigenlijk wel welkom hier? In de voetsporen van Naya zoeken Lucas Brouwers, Hendrik Spiering en Gemma Venhuizen een antwoord.

De schade door de wolf is dit jaar toegenomen. Maar is nog altijd *peanuts* vergeleken met de vergoedingen die worden uitgekeerd voor schade door andere diersoorten, vooral ganzen. Gaat het bij ganzen dit jaar opnieuw om miljoenen euro's, bij de wolf is dat enkele tienduizenden euro's. Er is een platform van wolvenkenners, Wolven in Nederland, dat pleit voor „conflictarm samenleven van mens en wolf”. Veel zou al gewonnen zijn met voorlichting, stelt een van de oprichters, ecooloog Roeland Vermeulen. „De weerstand tegen wolven is het grootst als wolven zich voor het eerst weer in een land hebben gevestigd. Dat zag je in Zweden, dat zag je in Duitsland. Naarmate mensen aan de aanwezigheid van wolven gewend zijn, neemt de weerstand af.”

Een vreedzame omgang met wolven is goed mogelijk, meent Vermeulen, als schapen waar mogelijk 's nachts op stal worden gezet, als er stroomdraad wordt geplaatst, en als goed getrainde honden de kudde bewaken. Dat de wolf door sommigen wordt gezien als een 'moordmachine', kan Vermeulen best begrijpen. „Als een wolf in een kudde terechtkomt, vluchten de schapen en dat vluchten ze de wolf aan om steeds een ander schaap te pakken. Datzelfde zie je met een vos in een kippenhok; daar kunnen de kippen niet weg, en worden allemaal gepakt.” Uit sprookjes kennen we de wolf als een groot boos dier, maar in werkelijkheid, stelt ecooloog Vermeulen, is het een familiedier, dat de mens liefst mijdt. „De wolf is zo vaak bejaagd dat de schuwste wolven zijn overgebleven. De kans is vrij klein dat mensen een wolf tegenkomen. Maar als het gebeurt, blijf dan rustig. Ik zeg altijd: geniet ervan.”

Dode schapen in Nederland door wolven, in 2018*

* Meldingen waarvan op basis van DNA-onderzoek is bewezen dat het gaat om een wolf. Meldingen uit oktober zijn nog in behandeling.

NRC 111018 / DM / Bron: BJI2

Nederlands Dagblad

Hilbrand Rozema

14 augustus 2018

En de grootste schapendoder is ... misschien wel uw eigen hond!

Loslopende honden maken meer slachtoffers onder schapen dan wolven, zeggen schapenhouders en boswachters.

Een wolf hoeft maar een schaap dood te bijten of hij komt in het Journaal. Maar loslopende honden zijn een veel groter probleem. Zij bijten elk jaar duizenden schapen

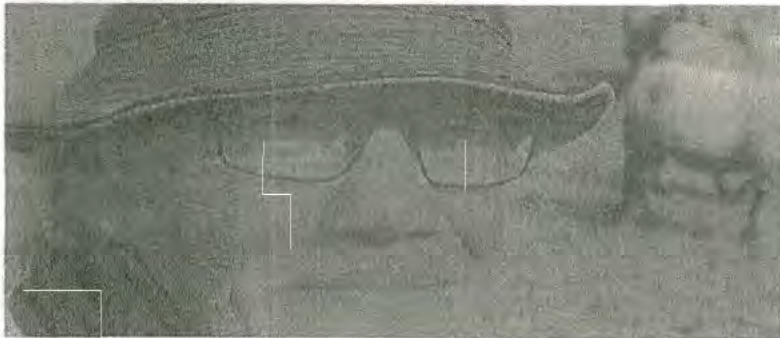
Wolven beten dit jaar fors meer schapen dood dan voorgaande jaren. Dit jaar zijn er al zeker 134 schapen gedood door een wolf, tegenover 21 vorig jaar, blijkt uit cijfers van BJIJ2/Faunafonds. Van vier schapen moet DNA-onderzoek nog uitwijzen of een wolf de dader was. Dit sterftecijfer valt echter nog steeds vrijwel in het niet bij de enorme schade die loslopende honden aanrichten.

Nederlands Dagblad

Ruth van der Kolk

9 maart 2018

Schapenhouders willen dat wolf beschermde status kwijtraakt

Schapenhouders hebben steeds vaker last van wolven die hun schapen om zeep helpen. Ze willen dat de dieren hun beschermde status kwijtraken.

De bloederige foto's van lammetjes liegen er niet om. Zaterdag en zondag sloeg een wolf meermalen toe in Limburg; vermoeden de eigenaars. Onder andere lammetjes van schapenhouder en oprichter van het platform NoWolves Boudewijn Kooijman uit het Limburgse Bergen, moesten het ontgelden. Kooijman is radeloos en eist dat de politiek ingrijpt.

Van: 10.2.e
Aan: 10.2.e
Onderwerp: FW: Media-analyse Wolven
Datum: donderdag 13 december 2018 15:26:24
Bijlagen: [Wolven in Nederland.pdf](#)

Hoi 10.2.e

Hierbij de media-analyse van RVO. Inhoudelijk niet veel nieuwe dingen gezien, maar handig om te weten welke organisaties/politici aan het debat deelnemen en wat hun standpunten zijn. Qua informatiebehoefte zie ik vooral dat er op de volgende punten nog onduidelijkheid is:

- Beschermde status van de wolf (wanneer wel/niet afschieten?)
- Schade voor schapenhouders (omvang schade, type schade (bijv. vervolgschade), proportionaliteit t.o.v. incidenten met honden/vossen)
- Scheidslijn tussen hobbyboeren en professionele boeren
- Subsidies voor preventiemaatregelen (en effectiviteit van preventiemaatregelen)

Ik zal kijken of ik volgende week een afspraak met Walter erbij in kan plannen om te bespreken of we hier wat mee moeten/kunnen.

Groeten, 10.2.e

Van: 10.2.e

Verzonden: donderdag 13 december 2018 12:00

Aan: 10.2.e

Onderwerp: Media-analyse Wolven

Hallo 10.2.e

Hierbij de media-analyse over wolven in Nederland.

Met vriendelijke groet,

10.2.e

Media-analist

.....
Omgevingskennis

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Prinses Beatrixlaan 2 | 2595 AL | 5^e etage

Postbus 93144 2509 AC Den Haag

.....
T 06-10.2.e

E 10.2.e @rvo.nl

Wolven in Nederland

Inleiding

In deze media-analyse wordt een beeld gegeven van de komst van de wolf naar Nederland en de gevolgen daarvan voor met name de schapenhouderij. Door Europese beschermingsmaatregelen is de populatie wolven toegenomen. Het aantal waarnemingen van wolven neemt toe, net zoals het aantal meldingen van doodgebeten schapen.

Wat valt op?

- De komst van de wolf leidt tot verdeelde reacties, met name schapenhouders zijn verontrust en willen maatregelen van de overheid.
- Er zijn dit jaar al 134 schapen gedood door wolven, vorig jaar waren het er 21.
- Uit een enquête van De Telegraaf blijkt dat 60 procent van de Nederlanders niet blij is met de komst van de wolf.

Managementsamenvatting

Volgens de officiële tellingen leven er op dit moment zo'n 17.000 wolven in Europa. Dat succes is voor een groot deel te danken aan de beschermde status van de wolf.

Al sinds 2000 is de wolf weer terug in Duitsland. Er is een sterk groeiende populatie in Duitsland. Jaar na jaar worden daar meer wolven geboren. Uit

Unit Omgevingskennis
weet wat er leeft

Contactpersoon

102 a
Media-analist
T 06 102 a
102 a @rvo.nl

Datum

13 december 2018

Opdrachtgever

102 a

Product

Media-analyse

Onderzoekperiode

Januari-december 2018

Auteurs

102 a

Vraagnummer

V1812-3145

officiële tellingen blijkt dat er op dit moment in de deelstaat Niedersachsen ruim 150 wolven rondlopen en dat er ongeveer vijftien roedels zijn. In heel Duitsland leven ondertussen 60 roedels, 15 paren en drie dieren die alleen op pad zijn (2016/2017).

Vanuit deze roedels in Duitsland duiken de laatste tijd met enige regelmaat individuele wolven op in ons land. Het gaat vaak om een- of tweejarige dieren die op zoek naar een territorium en een partner honderden kilometers kunnen afleggen. Volgens het Wageningen Environmental Research zijn er in 2018 8 verschillende wolven in Nederland waargenomen.

De schapenhouderij in Duitsland heeft nu zo te lijden onder de wolf dat veel boeren overwegen hun bedrijf te staken. In 2017 hebben wolven in de Duitse deelstaat Nedersaksen 403 schapen of geiten gedood. In 2016 bleef de teller nog op 178 steken.

Ook in Nederland heerst er onder schapenhouders veel verzet tegen de komst van de wolf. Volgens cijfers van WENR zijn er dit jaar meer dan 134 schapen gedood door wolven, vorig jaar waren het 21 schapen.

In Nederland zijn er voor- en tegenstanders van de komst van de wolf. De organisaties Wolven in Nederland (voorzitter van de komst) en Platform NoWolves (tegenstander) beweren allebei dat ze door tegenstanders bedreigd worden. Voorstanders zitten voornamelijk bij ecologen en natuurbeheerders. Tegenstanders zijn voornamelijk te vinden in de agrarische sector, met name schapenhouders. Als de overheid de poort openzet voor de wolf, dan moet ze ook betalen.

Gedrukte media, online nieuws

Inleiding

De wolf was in Europa bijna uitgestorven. Volgens de officiële tellingen leven er op dit moment zo'n 17.000 wolven in Europa. Dat succes is voor een groot deel te danken aan de beschermde status van de wolf. Hoewel in het verleden de wolf als een gevaarlijk beest vervolgd en bijna uitgeroeid werd, is het de wolf toch gelukt om in Italië (ca. 1000 wolven), Portugal (ca. 400 wolven) en Spanje (ca. 3.000 wolven) te overleven. Zelfs in industrielanden zoals Frankrijk (ca. 300 wolven) en Duitsland (ca. 500 wolven) is de wolf weer teruggekeerd. Dit laatste komt vooral omdat de grenzen naar Oost-Europa open gingen. In Polen leven nog zeker ca. 800 wolven en in Slowakije ca. 300 exemplaren.

Al sinds 2000 is de wolf weer terug in Duitsland. Er is een sterk groeiende populatie in Duitsland. Jaar na jaar worden daar meer wolven geboren. Uit officiële tellingen blijkt dat er op dit moment in de aan Nederland grenzende deelstaat Niedersachsen ruim 150 wolven rondlopen en dat er ongeveer vijftien roedels zijn. In heel Duitsland leven ondertussen 60 roedels, 15 paren en drie dieren die alleen op pad zijn (2016/2017).

Verspreiding van wolven in Duitsland, november 2017 (Bron : WWF Duitsland)

De schapenhouderij in Duitsland heeft te lijden onder de wolf en veel boeren overwegen hun bedrijf te staken. In 2017 hebben wolven in de Duitse deelstaat Niedersachsen 403 schapen of geiten gedood. In 2016 bleef de teller nog op 178 steken.

Nederland

In maart 2015 bezocht een wolf vier dagen lang het noorden van Nederland en dit was de eerste zekere wolf in zo'n 150 jaar tijd die Nederland bezocht. De tweede zekere wolf werd in het najaar van 2016 in Beuningen in Twente gezien.

Vanuit roedels in Duitsland duiken de laatste tijd met enige regelmaat individuele wolven op in ons land. Het gaat vaak om een- of tweejarige dieren die op zoek naar een territorium en een partner honderden kilometers kunnen afleggen. Volgens Wageningen Environmental Research (WENR) zijn er in 2018 8 verschillende wolven in Nederland waargenomen. De wolf is in ieder geval waargenomen in Groningen, Drenthe, Friesland, Flevoland, Utrecht en Overijssel.

Ook in Nederland heerst er onder schapenhouders veel verzet tegen de komst van de wolf. Er zijn dit jaar al 134 schapen gedood door wolven, vorig jaar waren het 21 schapen.

In Nederland zijn er voor- en tegenstanders van de komst van de wolf. Voorstanders zitten voornamelijk bij ecologen en natuurbeheerders. Tegenstanders zijn voornamelijk te vinden in de agrarische sector, met name schapenhouders.

Bij de politieke partijen zitten de tegenstanders vooral bij het CDA en de VVD.

Uit een enquête van De Telegraaf blijkt dat 60 procent van de Nederlanders niet blij is met de komst van de wolf. "De wolf hoort hier niet meer thuis, zeggen zij. Ons land is veel te dichtbevolkt."

Ruim de helft van de Nederlanders gelooft niet dat het dier niet gevaarlijk is voor de mens en ze willen niet graag oog in oog komen te staan met een wolf. Dat de wolf een beschermde status heeft, vindt de meerderheid niet goed. De respondenten die wel blij zijn met de comeback van de wolf stellen dat het goed is voor de balans in de natuur. Velen halen het drama van de Oostvaardersplassen erbij. „Een roedel wolven zou daar ideaal zijn voor het evenwicht". (De Telegraaf, 19 mei)

Bij een enquête van RTV Drenthe is een meerderheid van de stemmers tegen de stelling: "Wolven moeten worden afgeschoten". (RTV Drenthe, 27 maart)

Wolven moeten worden afgeschoten (Afgeschoten)

Totaal aantal stemmen: 8,881

Politiek

In de politiek uitte zich vooral diverse statenleden en gedeputeerden in de provincies waar wolven al zijn gesignaleerd.

Onder veel politici heerst ongerustheid, maar volgens de Drentse gedeputeerde **Henk Jumelet** (CDA) is de wolf er gewoon. „Er staat geen bordje bij de grens dat hij er niet in mag." Oud-staatssecretaris en hobbyboer **Henk Bleker**: „Dat de wolf er is, is een natuurlijk gegeven." (Dagblad van het Noorden, 17 april)

Volgens de fractie van het CDA in **Gelderland** is het een kwestie van tijd voordat de eerste wolven zich permanent in Gelderland vestigen, met alle gevolgen van die. De Statenfractie wil een open discussie over de wolf. Dat is hard nodig vindt Statenlid Engeline van Steenbrugge. „De beschermde status van de wolf zou bijvoorbeeld heroverwogen kunnen worden. Daarnaast willen we weten hoe in onze provincie om wordt gegaan met schademeldingen als gevolg van wolvenoverlast." (*Stentor, 11 augustus*)

De ChristenUnie in Gelderland ziet niets in drastische maatregelen. De partij is niet voor het afmaken van de beschermde dieren. 'Dit in tegenstelling tot de Gelderse CDA-fractie die doodschieten van de wolf bepleit', aldus fractievoorzitter Pieter Plug. Christelijke agrariërs zijn hier verontwaardigd over. (*Nederlands Dagblad, 18 augustus*)

De **Overijsselse** statenleden Jeroen Piksen (CDA) en Henk Veltkamp (VVD) willen ook een einde aan de beschermde status. "Dat de wolf beschermd is, betekent niet dat we een veld-abattoir (slachthuis) willen en dat schapenhouders geen oog meer dichtdoen", aldus Piksen.

Het gebruik van het woord abattoir wordt door sommige andere partijen betwist. D66-Statenlid Bakker noemde het een forse duiding met een 'bepaalde toon en kleur'. Hij vroeg zich af of honden en vossen ook beheerd zouden moeten worden, aangezien die 'vier- tot twaalfduizend schapen doden per jaar'.

Over het eraf halen van de bescherming van de wolf was gedeputeerde Hester Maj (CDA) kort en duidelijk: die weg gaat niet bewandeld worden. Ze noemde de Europese bescherming – de wolf is beschermd door de Europese habitatrichtlijn en door het verdrag van Bern – de zwaarste bescherming die mogelijk is. "Dat gaat het CDA er niet afhalen, dat zal niet succesvol zijn". (*RTV Oost, 12 september*)

In **Noord-Holland** wordt de wolf geen strobreed in de weg gelegd. Dat laten Gedeputeerde Staten weten in een reactie op vragen van het CDA. Deze partij wil het de wolf graag wat minder makkelijk maken. (*Gooi- en Eemlander, 14 september*)

In de landelijke politiek is het rustiger.

Tweede Kamerleden **Arne Weverling** en **Helma Lodders** van de VVD vinden het onwenselijk dat boeren moeten vrezen voor het welzijn van hun dieren door de terugkeer van de wolf in Nederland. De partij roept het ministerie op snel in gesprek te gaan met provincies, boeren en belangenorganisaties. (*Dagblad van het Noorden, 29 juni*)

Hans Wiegel (VVD) vindt dat er voor de wolf in Nederland geen plaats is. "Laten we het gewoon zeggen: het blijven roofdieren! Die horen hier niet in het vrije veld." (*Telegraaf, 18 augustus*)

Annie Schreijer-Pierik (CDA, Europarlement) vindt dat Nederland in actie moet komen voordat er een groot probleem ontstaat. Afschieten moet volgens Schreijer niet worden uitgesloten. "Hopeloos naïef" noemt Schreijer het Nederlandse welkom voor de wolf. Boeren krijgen nu via het faunafonds BII12 een schadevergoeding, die globaal tussen de 45 en 600 euro per schaaft ligt. Het gaat om de dagwaarde. Zodra zich meer wolven in Nederland vestigen, zullen de compensatiekosten enorm stijgen, voorziet ze. "De schadeloosstelling is nu al ontoereikend voor doodgebeten zeldzame schapen." (*Twentsche Courant, 21 april*)

Nederlandse organisaties:

Wolven in Nederland streeft naar een conflictarm samenleven met wolven.

Wolven in Nederland is een samenwerking van Natuurmonumenten, ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature, Koninklijke Jagersvereniging, IVN, IFAW, Studio Wolverine, Rewilding Foundation, Zoogdiervereniging, van Bommel Faunawerk en Wereld Natuur Fonds.

Wolven in Nederland waarschuwt ook voor de gevaren van de wolf. Het moment is gekomen dat herders en schapenhouders serieus moeten gaan nadenken over preventieve maatregelen tegen wolven. "De organisatie vindt dat de provincies moeten bijspringen. „We snappen dat het kosten met zich meebrengt om de schapen te beschermen door middel van bijvoorbeeld afrastering. Daar zou de provincie bij moeten helpen. We roepen ook de boeren op om zelf meer maatregelen te nemen". (*Gelderlander, 21 april*)

Een grote tegenstander van de komst van de wolf is **Platform NoWolves**. Hier zitten vooral schapenhouders in. Volgens oprichter **10.2.e** is het een Europees probleem en dus een taak voor de politiek. "Schapenhouders kunnen deze situatie niet overzien. Ik heb namelijk op dertig locaties schapen en lammetjes lopen, verspreid over veertig kilometer. Ik heb geen schuren waar ze in kunnen. Politici moeten onze dieren beschermen. Er wordt gezegd dat wij onze schapen niet voldoende beschermen, maar dat is de omgekeerde wereld. Wij hebben niet om wolven gevraagd. De wolf wordt overbeschermd. Ik begrijp dat het een prachtig gezicht is om een wolf in de natuur te zien, maar het is een vleesetend monster. Schapenhouders zitten met de gevolgen." (*Nederlands Dagblad, 9 maart*)

De organisaties Wolven in Nederland en Platform noWolves beweren allebei dat ze door tegenstanders bedreigd worden.

10.2.e, van Nowolves.nl, geeft aan dat hij zich geïntimideerd voelt. 'We weten je wel te wonen', kreeg hij naar eigen zeggen al te horen.

"Nowolves is een organisatie met onder meer ervaringsdeskundigen in diverse landen met wolvenpopulaties. Wij onderzoeken de gevolgen van wolvenpopulaties, informeren en publiceren hierover. De prijs voor dit werk is hoog. Naast veel steunbetuigingen wordt de organisatie bedolven onder bedreigingen, persoonlijke intimidaties, tot doodsb bedreigingen toe, vooral via Facebook. Vaak door leden van extremistische natuur-, milieu- en rewildingsorganisaties uit Nederland en andere delen van de wereld." (*Gelderlander, 14 april*)

10.2.e van het platform Wolven in Nederland vertelt dat hij op zijn beurt eveneens geïntimideerd is door tegenstanders.

Ook medewerkers van **Staatsbosbeheer** komen in de media aan het woord. Het beeld van Staatsbosbeheer in de media is van een deskundige. Medewerkers wordt vooral gevraagd of waarnemingen van burgers kloppen.

Met name **10.2.e**, boswachter in het Drents-Friese Wold wordt regelmatig aangehaald. Hij zag de wolf op een cameraval: „Dat was een toevalstreffer, die beelden zijn gemaakt met een camera waarmee wij dassen monitoren." (*Dagblad van het Noorden, 23 mei*)

10.2.e van het **10.2.e** komt ook regelmatig aan het woord. Bij het platform zijn 24 organisaties met bij elkaar ongeveer 4000 leden bij het platform aangesloten.

Over de komst van de wolf zegt 10: "De wolf komt. Dat is een gegeven. Anderen moeten de discussie over de wenselijkheid maar voeren. Daarin laten wij ons niet meeslepen. Voor ons staat vast dat we onze dieren moeten beschermen". Hij wil dat aan kleinschalige schapen- en geitenhouders een eenmalige subsidie per dier wordt gegeven. Van dat geld moeten ze 'wolfwerende' maatregelen treffen, zoals elektrische afrastering, het inzetten van honden of het 's nachts ophokken van dieren, De subsidie komt dan in de plaats van een kostbare, tijdrovende schadeprocedure. "Het scheelt bureaucratische rompslomp. Wie subsidie heeft gekregen kan niet meer bij de overheid schadevergoeding claimen als ze het geld niet aan beschermende maatregelen hebben besteed. (Trouw, 6 juli)

10: vindt dat de kleinschalige schapen- en geitenhouders een levend erfgoed in stand houden en fokken zeldzame rassen. In veel gebieden hebben schapen een toeristische functie. Dat dient het algemeen belang. Daar mag best wat erkenning van de overheid tegenover staan. (Twentsche Courant, 9 augustus)

LTO-sectorvoorzitter schapenhouderij 10.2.e maakt zich zorgen, vooral over vervolgschades. "Als er één wolf in een kudde heeft gezeten, kan de schapenhouder zijn hele koppel dat jaar afschrijven door stress. De echte schade ontstaat in het voortplantingsseizoen. Oeien die niet gedekt zijn, lammeren die te klein worden geboren, mummies, slechte groei. Die schade is nu nog niet in cijfers te vangen. In die zin haalt de wolf het beleid in." Volgens haar wordt daar bij (uitkeringsinstantie) BII12 niet naar gekeken. Schapenhouders die wolven van hun land willen weghouden, moeten investeren in preventieve maatregelen. Dat kost veel geld. Gemiddeld enkele tienduizenden euro's, volgens 10.2.e. Ze zet daarom in op 100% vergoeding van de preventiekosten. "Als wij er met z'n allen voor kiezen dat de wolf bij onze biodiversiteit hoort dan zijn we er ook met z'n allen verantwoordelijk voor. De marges in de schapenhouderij zijn al zo klein." (Boerderij Vandaag, 16 februari)

Ze pleit er ook voor om zwerfende wolven te vangen en uit te zetten in een geschikt gebied, waar genoeg 'natuurlijk' voedsel voor de wolf aanwezig is. Terrein afbakenen met een flink hek. Eventueel deze terreinen verbinden met afgeschermd corridors en ecoducten. Daarna zullen minder wolven gedood worden in het verkeer en kunnen de onbedoelde prooidieren effectief beschermd worden. "Als je weet waar de roedel zich gevestigd heeft, dan weet je ook waar een verhoogd veiligheidsrisico is voor landbouwhuisdieren en burgers. Verder trekt een ingevuld territorium geen nieuwe wolven aan." (Boerderij Vandaag, 30 maart)

LTO Nederland is kritisch over het concept wolvenplan 2.0 waar de provincies aan werken. In het plan ontbreken onder meer maatregelen voor wolven met afwijkend gedrag, de mogelijkheid om ook vervolgschade vergoed te krijgen en een duidelijke afbakening tussen hobbyhouders en professionele houders. LTO betreurt het dat ze niet mee heeft kunnen schrijven aan het wolvenplan 2.0. 'Doordat we steeds zijdelings betrokken zijn, zien we te weinig van de door ons aangedragen verbeteringen terug in het concept. Een aantal belangrijke vragen blijft onbeantwoord', aldus 10.2.e (LTO, 14 september)

Schapenhouders

In de media is er veel aandacht voor schapenhouders, met name als er schapen zijn doodgebeten. Schapenhouders klagen over de vergoeding die te laag is.

Ook vinden ze dat de overheid veel meer moet inzetten op het weren van de wolf. Omdat het om een beschermde diersoort gaat mag de wolf niet beschoten of verdreven worden. Het plaatsen van een rasterhek of stroomdraden is duur. Bovendien is het plaatsen arbeidsintensief. En als de schapen er een poosje hebben gelopen, moet alles weer afgebroken worden omdat ze naar een ander stuk land gaan. Volgens schapenhouder 10.2.e uit het Drentse Benneveld is een simpel schrikdraadje niet genoeg. Daarvoor is zwaarder geschut nodig: afrasteringen en elektrische hekwerken van bij voorkeur 1 meter 20 hoog. Na een aanval van de wolf nam hij maatregelen om zijn resterende schapen beter te beschermen. De vier stroomdraden die hij al had werden er zes, met nog maar 15 in plaats van 30 centimeter ruimte tussen de draden. Hij liet 7000 volt op het hek zetten - tot de aanval stond er 3000 volt op de omheining. Voor het metalen hek liet hij nog eens twee stroomdraden spannen en de grond onder het hek hoogde hij op. Alles om een volgende aanval van een wolf af te slaan. 'Nu zijn we wolfproof. Wolven in Nederland heeft hier zelfs foto's gemaakt, omdat we de omheining zo goed op orde hebben. Ze zeiden: dit is precies zoals andere schapenhouders het ook zouden moeten doen.' (Nederlands Dagblad, 11 augustus)

Volgens 10.2.e van De Boerderij verdienen schapenhouders erkenning van hun terechte zorgen.

Doodgebeten schapen

Volgens 10.2.e van Wolven in Nederland is het niet altijd meteen duidelijk of het bij doodgebeten schapen om die wolven of honden gaat. Als we vermoeden dat het om een wolf kan gaan, laten we dna-onderzoek uitvoeren. Dat gebeurt door **Wageningen Environmental Research (WENR)**. Onderzoekers van de WENR hebben inmiddels, deels op basis van DNA gevonden in doodgebeten schapen, sporen van acht wolven in Nederland gevonden. Volgens overheidsinstantie BII12, die schadevergoedingen uitkeert aan gedupeerde boeren, zijn er in 2018 al 134 schapen door wolven gedood (augustus 2018). In heel 2017 registreerde het fonds 21 gevallen. Bij BII12 vertaalt de oprukkende wolf zich in een stijgend aantal schadeclaims. Nederlandse schapenhouders dienden dit jaar tot dusverre 35 claims in bij het fonds voor 134 schapen die door een wolf waren doodgebeten. Het voorlopige taxatiebedrag komt uit op bijna 15 duizend euro - drie incidenten zijn nog in behandeling. In 2016 werd 7.800 euro uitgekeerd voor acht meldingen van in totaal 21 doodgebeten schapen. Het jaar daarvoor waren er geen incidenten met wolven. (Volkskrant, 10 augustus)

Volgens 10.2.e van de Zoogdiervereeniging doden honden jaarlijks vier- tot dertienduizend schapen in Nederland. Dit cijfer is gebaseerd op twee studentenrapporten. Studenten van de HAS Hogeschool Den Bosch enquêteerden in 2012 115 schapenhouders in Limburg. Studenten van de Christelijke Agrarische Hogeschool in Dronten enquêteerden bijna 900 schapen- en geitenhouders in Drenthe. De Volkskrant checkt de stelling en heeft als eindoordeel: "Honden doden veel schapen. Maar de schatting van vier- tot dertienduizend heeft óók betrekking op vossen. En ongeveer de helft van de schapen overleeft een aanval." (Volkskrant, 25 augustus)

Volgens **10.2.e** vinden wolven schapen helemaal niet zo lekker. Ze eten liever een ree dan zo'n baal wol. Hij verwijst naar een Duits onderzoek: „De uitwerpselen van wolven zijn in Duitsland grondig onderzocht. 95 procent van hun voedsel bestaat uit reeën, edelherten, wilde zwijnen, hazen en konijnen. Schapen vormen maar 1 of 2 procent van hun voedsel. Maar die andere slachtoffers zien wij niet, dat gebeurt in de natuur.“ (*Gelderlander, 21 april*) Ook wildecoloog **10.2.e** zegt dat wolven helemaal niet van schapen houden. „De gezinswolf stelt zich tevreden met een konijntje of een ree.“ (*Volkskrant, 14 juli*)

Met name zwervende wolven pakken wel eens een schaap, maar over het algemeen eten wolven reeën. Uit onderzoek in Duitsland bleek dat het voedsel van wolven in minder dan één procent van de gevallen uit schapen of geiten bestond. (*Gool- en Eemlander, 10 augustus*)

10.2.e van de Boerderij maakt zich hier wel kwaad om. „Te veel hoor je vanuit kringen van wolvenliefhebbers stemmen die het gevaar bagatelliseren. Mensen die zeggen dat wolven liever reeën eten dan schapen. Dat zou blijken uit Duits onderzoek naar de maaginhoud. Daar zat weinig schaap in, zo bleek. Maar dat bewijst niks. Misschien waren daar weinig schapen. Bovendien; sneuvelt er een schaap, dan valt dat op en krijgt de wolf de kans niet om het op te vreten. Ga er liever van uit dat zo'n roofdier een opportunist is en vreet wat het voor de bek krijgt.“ (*De Boerderij, 10 augustus*)

Preventieve maatregelen

Een van de meest genoemde maatregelen is het plaatsen van een afrastering. Volgens **10.2.e** zijn aanvallen op schapen 'uitstekend te voorkomen' met een goede afrastering met **schrikdraad**. „Wolven proberen in eerste instantie altijd onder de afrastering door te kruipen. Als ze dan een stroomstoot krijgen, leren ze het wel af.“

Een andere beschermingsmaatregel is het inzetten van **waakhonden** zoals de Karpatische herdershond of de Anatolische herdershond.

Anatolische herder

Karpatische herder

10.2.e, schaapherder van de kudde die op het Wierdense Veld rondlopen, werkt al langere tijd met kuddebewakingshonden. „De honden zijn onderdeel van de kudde. Het zijn echte waakhonden.“

Volgens ecooloog **10.2.e** van Landschap Overijssel bewaken ze de schapen en als de wolf geïnteresseerd is in de schapen, blaffen de honden en druipet de wolf af. De wolf is bang voor dit soort honden. (*Stentor, 29 maart*)

Van diverse kanten wordt gewaarschuwd dat deze honden in het dichtbevolkte Nederland ook mensen kunnen aanvallen. „Nederlandse natuurgebieden worden veel drukker bezocht en niet iedereen houdt zich aan de toegangsregels. Vandaar dat we willen onderzoeken hoe effectief de honden in de Nederlandse situatie zijn zonder gevaar op te leveren voor wandelaars en andere bezoekers“, zegt onderzoeker Frans van Bommel. (*Dagblad van het Noorden, 13 september*)

10.2.e uit **10.2.e** probeert als één van de eerste schapenhouders in Nederland schapen te beschermen met **ezels**. Ezels zijn volgens haar zeer territoriaal. Worden ze uitgedaagd, dan leggen ze de oren plat in de nek, balken overdovend hard, bijten en kunnen hard trappen. „Het bijzondere aan ezels is dat ze ook opzij trappen. In landen als Duitsland, Canada en Griekenland zijn goede ervaringen opgedaan met ezels als bewakers. **10.2.e** vindt het de moeite waard om het hier ook uit te proberen. Een ezel zal een roedel wolven nooit de baas kunnen, maar een solitaire wolf mogelijk wel.“

10.2.e van de organisatie Wolven in Nederland en **10.2.e** **10.2.e** van de vakgroep schapenhouders van LTO juichen het initiatief van **10.2.e** toe. Korbée: „Ezels zijn eigenwijs. Met veel geluid lukt het ze in het buitenland soms om indringers op afstand te houden. Zodat, dat de wolf denkt; ik loop even verder.“ (*Twentsche Courant, 11 april*)

Preventieve maatregelen tegen de wolf krijgen in Niedersachsen tachtig procent subsidie. Bijvoorbeeld op het plaatsen van hoge stroomhekken en de aanschaf van speciale kuddewaakhonden. De maatregelen lijken te werken: in 2017 werden in 159 aanvallen in totaal 403 landbouwhuisdieren aangevallen, in de eerste acht maanden van 2018 waren er nog maar 75 gevallen waarbij 203 dieren zijn gedood. Veehouders die geen maatregelen hebben getroffen, komen doorgaans niet in aanmerking voor een schadevergoeding.

(*Nieuwsuur, 19 november*)

Draaiboek Wolf (Wolvenplan 2.0)

Het Inter Provinciaal Overleg (IPO), waarin de twaalf provincies samenwerken, heeft in oktober een conceptplan uitgebracht over hoe we om moeten gaan met de wolf. Begin 2019 wordt het definitief vastgesteld.

Veehouders die schade hebben opgelopen door een wolf, ontvangen tot zeker 1 januari 2022 een tegemoetkoming zonder preventieve maatregelen als vereiste. De tegemoetkoming geldt bij zowel een zwervende als een territoriale wolf en voor hobbyveeouders én bedrijfsmatige veehouders. De periode tot 2022 is bedoeld om dierhouders voor te bereiden op de komst van de wolf. Mogelijk worden vanaf 2022 eisen aan preventieve maatregelen tegen de wolf gesteld om in aanmerking te komen voor een tegemoetkoming. Dierhouders zijn volgens het draaiboek wettelijk verantwoordelijk voor het nemen van die maatregelen. Provincies zijn niet verplicht om dit te ondersteunen.

Bij het herhaaldelijk doden van goed beschermd vee, het omzeilen van preventieve maatregelen en gevaar voor de mens is het doden van een wolf niet uitgesloten, zo staat in het plan. Dit ondanks dat het een streng beschermde diersoort is.

Het Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders vindt het niet terecht dat de provincies 'kleine' houders van schapen en geiten geen vergoeding willen geven voor schade door wolven.

Door de grens bij zeventien ooiën te leggen, valt 70 procent van de schapenhouders buiten de boot, schrijft 10.2.e van het platform in een brief aan alle provincies. Voor geitenhouders ligt dat volgens hem zelfs op 90 procent. Belangenverenigingen voor professionele en hobby-schapenhouders zijn blij met de boodschap waarmee Drenthe naar het Interprovinciaal Overleg over de wolf gaat. Drenthe wil geen onderscheid tussen hobbyboeren en beroepsschapenhouders als het om de wolf gaat. Zowel bij schadeafhandeling als bij preventieve maatregelen moet er een lijn getrokken worden, vindt gedeputeerde Henk Jumelet. „Een goede zaak”, vindt 10.2.e van het Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders. (*Dagblad van het Noorden, 23 november*)

Ook de Friese gedeputeerde Johannes Kramer zit op die lijn van de provincie Drenthe en het Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders. (*Leeuwarder Courant*, 28 november)

Sociale media

In de sociale media zijn er dit jaar meer dan 21.000 berichten verschenen. In de grafiek met Activiteit is duidelijk een aantal pieken te zien. Deze vallen vaak samen met berichtgeving over bijtincidenten.

Met name de periode 26-30 maart en 9-12 augustus scoren hoog.

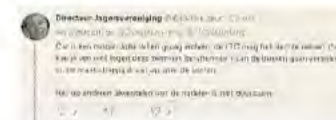
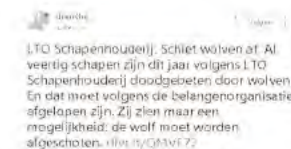

Activiteit sociale media (januari-december) | Bron Coosto

Onderwerpen in de sociale media | bron Coosto

Eind maart zijn er diverse bijtincidenten en dat levert veel discussie op in de sociale media.

In augustus wordt bekend dat wolven bij verschillende bedrijven schapen hebben gedood.

Dit levert veel reacties op, onder andere van royalty-journalist Marc van der Linden. Hij is blij met de wolf.

In de landbouwsector wordt gewaarschuwd voor de wolf.

T.b.v. overleg Peter Drenth (GS Gelderland en Johan Osinga (DG LNV)

Factsheet wolf

- Sinds 2015 zwerven er wolven door Nederland. Deze zijn afkomstig van de roedel in Meppen, ca. 20 km ten oosten van grens. Er zijn in 2018 in totaal 10 verschillende zwervende wolven waargenomen.
- In 2018 zijn door wolven in totaal 166 schapen doodgebeten. Dit is vastgesteld door middel van DNA-analyse. BIJ12 heeft uit het Faunafonds hiervoor ca. 18.000 euro aan schadevergoeding uitgekeerd. Voor 7 in 2018 aangemelde dode schapen wordt nog de DNA-analyse uitgevoerd. N.B. Om dit getal in perspectief te plaatsen is het goed om te weten dat honden en vossen jaarlijks vele duizenden schapen doden of verwonden. Hiervoor krijgen de schapenhouders geen vergoeding (want honden zijn geen beschermde dieren en vossen staan op de landelijke vrijstellingslijst).
- Deze maand (januari 2019) is hoogstwaarschijnlijk sprake van vestiging van 1 of 2 wolven in Nederland, te weten op de Veluwe. Van vestiging is sprake als een wolf tenminste 6 maanden aaneengesloten in een bepaald gebied wordt waargenomen.
- Door de provincies is in 2015 het Operationeel Draaiboek Wolf fase 1 vastgesteld. Fase 1 heeft betrekking op zwervende dieren. In de vergadering van IPO-bestuur van 23/24 januari ligt het Operationeel Draaiboek Wolf fase 2 ter besluitvorming voor. Fase 2 heeft betrekking op gevestigde wolven. Belangrijk onderdeel van Draaiboek fase 2 is continuering van de schadevergoedingsregeling. Bij schade door wolven bedraagt deze bij uitzondering 100%, er geldt geen eigen bijdrage of behandelbedrag. Voor schade veroorzaakt door andere beschermde diersoorten geldt een eigen bijdrage en een behandelbedrag per schademelding (bijvoorbeeld bij ganzenschade).
- De wolf is in het kader van de Conventie van Bern aangewezen als strikt beschermde diersoort. In 2014 is de wolf in Nederland als beschermde diersoort aangewezen op grond van de Natuurbeschermingswet. Deze bescherming houdt in dat vangen en doden van wolven niet is toegestaan. Er mogen geen ontheffingen worden afgegeven, tenzij er sprake is van gevaar uit oogpunt van volksgezondheid (bv. bij hondsolheid).
- In internationaal verband is in 2018 door diverse landen gepleit om de beschermingsstatus van de wolf te verlagen van 'strictly protected' naar 'protected'. Met deze aanpassing zou het mogelijk zijn om wolvenpopulaties te beheren. Besluitvorming hierover heeft nog niet plaatsgehad.
- Ook in Nederland wordt gevraagd om beheer van wolvenpopulaties mogelijk te maken. Er is echter in Nederland nog geen sprake van een populatie wolven; er zijn slechts enkele wolven gesignaleerd, waarvan op dit moment één zich gevestigd lijkt te hebben. Vorige week hield de directeur van Nationaal Park de Hoge Veluwe een pleidooi voor het verlagen van de beschermingsstatus met het oog op eventueel beheer van de wolf in diverse media (Gelderlander, Volkskrant). Naar aanleiding van deze interviews zijn inmiddels Kamervragen gesteld door Partij voor de Dieren en GroenLinks.

TER ONDERTEKENING

Aan de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

*Het goede belang in de
beantwoording! Het van dan.*

nota

Nota beantwoording Kamervragen over de wolf

[Handwritten signature]

Parafenroute		
DG NVLG	Natuur-directeur	Natuur-MT-lid
Johan Ozinga	Dorine Stangen	10.2.e
BPZ		
10.2.e		

Aanleiding

Door de heer Wassenberg (PvdD) zijn Kamervragen gesteld over de terugkeer van de wolf. In aanvulling daarop zijn door mevrouw Bromet (GroenLinks) Kamervragen gesteld over de berichten "Baas Hoge Veluwe wil wolven afschieten: Slechts ruimte voor handjevol" en "Directeur De Hoge Veluwe wil dat afschieten van wolf mogelijk wordt".

Advies

U wordt geadviseerd om bijgaande brief met antwoorden op de gestelde vragen van beide leden te ondertekenen.

Kernpunten

In de antwoorden wordt ingegaan op de internationale bescherming van de wolf en de huidige aanwezigheid van wolven in Nederland.

Toelichting

- Als onderdeel van de in de Wet natuurbescherming vastgestelde decentralisatie van het soortenbeleid zijn provincies verantwoordelijk voor het beleid met betrekking tot de wolf.
- Op 24 januari jl. hebben de gezamenlijke provincies/IPO het Interprovinciaal Wolvenplan uitgebracht. In dit plan worden maatregelen beschreven voor de situatie dat zich wolven vestigen in Nederland.
- In 2015 werd reeds het Operationeel Draaiboek Wolf fase 1 uitgebracht, dat ziet op zwerfende wolven.

Directoraat-generaal Natuur,
Visserij en Landelijk gebied

Auteur

10.2.e
10.2.e
10.2.e

Datum

28 januari 2019

Kenmerk

DGNVLG / 19017215

Bhm: 19017297

Kopie aan

Bijlage(n)

4

Ontvangen BBR

Rechtspraak Postbus 20401 2500 EK Den Haag

de Voorzitter van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal
Binnenhof 4
2513 AA Den Haag

Datum

Betreft Beantwoording Kamervragen over diverse berichten betreffende de
wolf in Nederland

Geachte Voorzitter,

Hierbij doe ik u toekomen de antwoorden op de vragen van de heer Wassenberg (PvdD) over de terugkeer van de wolf in Nederland (kenmerk 2019200658, ingezonden 17 januari 2019) en van mevrouw Bromet (GroenLinks) over de berichten "Baas Hoge Veluwe wil wolven afschieten: 'Slechts ruimte voor handjevol' en 'Directeur de Hoge Veluwe wil dat afschieten wolven mogelijk wordt' (kenmerk 2019200662, ingezonden 17 januari 2019).

Carola Schouten

Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Directoraat-generaal Natuur,
Visserij en Landelijk gebied

Bezoekadres

Bezuldenhoofsweg 73
2594 AC Den Haag

Postadres

Postbus 20401
2500 EK Den Haag

Overheidsidentificatie

0000001858272854000

T 079 379 8911 (algemeen)

F 079 379 6100 (algemeen)

www.rijksoverheid.nl/lov

10.2.e

10.2.e

Ons kenmerk

DGNVLG / 19016415

Uw kenmerk

2019200658 en 2019200662

Bijlage(n)

2

2019Z00658

Vragen van het lid Wassenberg (PvdD) aan de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit over de terugkeer van de wolf in Nederland (Ingezonden 17 januari 2019)

1

Deelt u de mening dat de terugkeer van de wolf een positieve ontwikkeling is en dat de inspanningen om de wolf te beschermen hun vruchten afwerpen?

Antwoord

De bescherming van de wolf in een groot deel van Europa heeft bijgedragen tot het herstel van deze soort. Vanuit het natuurperspectief is dat een belangrijke ontwikkeling. Tegelijk bemerk ik dat de terugkeer van de wolf niet alleen in Nederland maar ook in andere Europese landen nieuwe vragen en discussies oproept, waar we goed mee om moeten gaan.

2

Deelt u de mening dat deze inspanningen teniet worden gedaan wanneer er over zou worden gegaan tot heropening van de jacht op de wolf?

Antwoord

In diverse landen gaan stemmen op om de groei van de wolvenpopulaties te beheersen. Afschot zou daarbij een van de mogelijke beheersmaatregelen zijn. Dit hoeft niet a priori te leiden tot het teniet doen van de inspanningen die geleid hebben tot de terugkeer van de wolf. De jacht op de wolf is in Nederland niet aan de orde. De wolf staat op de lijst van streng beschermde diersoorten van het Verdrag van Bern en op de lijst van diersoorten van communautair belang van de Habitatrichtlijn. De habitatrichtlijn en de Wet natuurbescherming staan geen jacht toe op diersoorten van communautair belang.

3

Kent u het bericht 'Directeur De Hoge Veluwe wil dat afschieten van wolf mogelijk wordt'?¹

Antwoord

Ja.

4

Wat vindt u ervan dat de directeur van Nationaal Park de Hoge Veluwe in Europa lobbyt om de beschermde status van de wolf, een inheemse diersoort, die hier lang was uitgestorven door toedoen van de mens, weer te gaan bejagen?

¹ <https://www.gelderlander.nl/home/directeur-de-hoge-veluwe-wil-dat-afschieten-van-wolf-mogelijk-wordt~a782158d/>

Antwoord

Ik ben slechts op de hoogte van de uitlatingen van de directeur van Nationaal Park de Hoge Veluwe in het bericht genoemd onder vraag 3. Dat de directeur met Europese collega's op zijn vakgebied spreekt lijkt me een logische zaak. Het staat een ieder vrij om in Europa meningen te mobiliseren. In mijn antwoord op vraag 2 heb ik al aangegeven dat de jacht op de wolf als soort van communautair belang niet is toegestaan.

5

Verkeert de wolf momenteel in een gunstige staat van instandhouding in Europa?

Antwoord

De gunstige staat van instandhouding van de wolf verschilt per land. In sommige landen verkeert de wolf in een gunstige staat van instandhouding. In andere landen is dit (nog) niet het geval. De tot op heden in Nederland waargenomen wolven zijn afkomstig van de Poolse-Duitse laaglandpopulatie. Deze populatie verkeert nog niet in een gunstige staat van instandhouding.

6

Hoe groot acht u de kans dat de beschermde status van de wolf wordt opgeheven vanwege de staat van instandhouding in het kader van de EU-habitatrichtlijn?

Antwoord

Als de staat van instandhouding gunstig is en de wolf niet meer beschouwd wordt als bedreigd, kwetsbaar of zeldzaam, is het in principe mogelijk om de wolf van de lijst van beschermde diersoorten te halen. Het is aan de gezamenlijke lidstaten van de Europese Unie om daarover te beslissen.

7

Deelt u de mening van de directeur van Nationaal Park de Hoge Veluwe dat de wolven in Europa zijn uitgezet? Zo ja, op welk onderzoek baseert u dit? Zo nee, heeft u enig idee waarop de directeur van Nationaal Park de Hoge Veluwe dit soort complottheorieën baseert?

Antwoord

Uit genetisch onderzoek is de herkomst en de onderlinge verwantschap van wolven in veel populaties goed bekend. Er zijn geen aanwijzingen dat er sprake is van uitgezette dieren in Europa.

8

Kent u ecologen die beweren dat de wolf in Nederland en/of Europa zijn schuwheid verliest? Zo ja, welke? Zo nee, hoe beoordeelt u de uitspraken van de directeur van de Hoge Veluwe in dit licht?

Antwoord

Het begrip schuwheid kan verschillend worden geïnterpreteerd. De meeste wolven zijn voorzichtig richting mensen. Bekend is dat jonge, onervaren wolven vaak minder 'schuw' zijn en zich nieuwsgierig kunnen gedragen.

9

Kent u het bericht 'De wolf is terug: door dit beschermde dier zijn schapen hun leven niet langer zeker'? ²

Antwoord
Ja.

10

Op welke wijze wordt het aantal wolven in Nederland geschat en is de schatting dat er op dit moment 50 wolven in Nederland leven realistisch volgens u?

Antwoord

In Nederland wordt telkens door middel van genetisch onderzoek vastgesteld of schapen door wolven zijn gedood en, indien mogelijk, welk individuele wolf dit was. Daarnaast wordt ook genetisch onderzocht van welke wolven gevonden keutels afkomstig zijn. In 2018 is de aanwezigheid van tien verschillende wolven aangetoond, die voor een deel ook met zekerheid ons land weer hebben verlaten. Zie ook de volgende link: <https://www.wur.nl/nieuws/In-2018-tot-nu-toe-tien-verschillende-wolven-vastgesteld-in-Nederland-waarvan-zes-wijfjes.htm>

11

Klopt het dat Duitsland overweegt om de jacht op de wolf te openen en is dit toegestaan volgens Europese regelgeving?

Antwoord

In verschillende Duitse deelstaten vindt politiek debat plaats over de beschermde status van de wolf. Recent heeft de verantwoordelijk minister Schulze zich uitgesproken tegen het bejagen van wolven in Duitsland. Volgens de Habitatrichtlijn is jacht op de wolf niet toegestaan. Wel kan in uitzonderlijke situaties afschot van een individuele wolf ('probleemwolf') plaatsvinden, bijvoorbeeld bij een hondsdolte of een zich naar de mens toe agressief gedragende wolf. Zie ook het volgende bericht: <https://www.noz.de/deutschland-welt/politik/artikel/1632476/umweltministerin-schulze-ueber-bio-discount-tierwohl-und-den-wolf>

² <https://eenvandag.avrotros.nl/item/de-wolf-is-terug-door-dit-beschermde-dier-zijn-schapen-hun-leven-niet-langer-veilig/>

2019Z00662

Vragen van het lid Bromet (GroenLinks) aan de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit over de berichten 'Baas Hoge Veluwe wil wolven afschieten: 'Slechts ruimte voor handjevol' en 'Directeur De Hoge Veluwe wil dat afschieten van wolf mogelijk wordt' (ingezonden 17 januari 2019)

1

Bent u bekend met de artikelen 'Baas Hoge Veluwe wil wolven afschieten: 'Slechts ruimte voor handjevol' en 'Directeur De Hoge Veluwe wil dat afschieten van wolf mogelijk wordt', beide van 16 januari 2019? ^{3 4}

Antwoord
Ja.

2

Klopt het dat Nederlandse landeigenaren via de European Landowners Organisation in Europa lobbyen om de wolf van de lijst van beschermde diersoorten af te halen? Zo ja, hoeveel landeigenaren zijn lid van deze organisatie?

Antwoord

Het is mij niet bekend dat Nederlandse landeigenaren via de European Landowners Organisation (ELO) lobbyen om de wolf van de lijst van beschermde diersoorten af te halen. Van de ELO zijn organisaties uit 28 landen lid. Het Nederlandse lidmaatschap wordt verzorgd door de Federatie Particulier Grondbezit.

3

De directeur van De Hoge Veluwe spreekt in het artikel in de Gelderlander van sterke vermoedens dat wolven in Nederland door mensen worden losgelaten, kunt u toelichten hoe realistisch dit geschetste beeld is?

Antwoord

Ik verwijst u naar het antwoord op vraag 7 van het lid Wassenberg.

4

Kunt u toelichten hoe andere Europese landen met het oprukken van de wolf omgaan?

Antwoord

Landen gaan verschillend om met het oprukken van de wolf, omdat de omvang van de wolvenpopulaties, conflicten en oplossingen ook verschillen. In het algemeen hebben landen een wolvenplan waarin de aspecten zorg voor een gunstige staat van instandhouding, omgang met conflicten en voorlichting en

³ <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4576511/baas-hoge-veluwe-wil-wolven-afschieten-slechts-ruimte-voor>

⁴ <https://www.gelderlander.nl/home/directeur-de-hoge-veluwe-wil-dat-afschieten-van-wolf-mogelijk-wordt-a782158d/>

educatie een belangrijke rol spelen. De meeste landen hebben programma's om dierhouders (meest schapenhouders) te compenseren voor verloren vee en subsidies te verstrekken voor het nemen van preventieve maatregelen om vee te beschermen.

Directoraat-generaal Natuur,
Visserij en Landelijk gebied

Ons kenmerk
DGNVLG / 19016415

Nederland te klein

Baas Hoge Veluwe wil wolven afschieten: 'Slechts ruimte voor handjevol'

RTL Nieuws

16 januari 2019 09:33

Aangepast: 16 januari 2019 10:32

Het afschieten van wolven in Nederland moet kunnen. Het dier moet van de lijst van beschermde diersoorten worden gehaald, vindt Seger Emmanuel baron Van Voorst tot Voorst, directeur van Het Nationale Park De Hoge Veluwe. Via afschieten is gecontroleerd beheer mogelijk, zegt hij in De Gelderlander. "We zijn voor wolven, maar niet op alle plaatsen." Hij vindt Nederland te klein voor meerdere wolfenfamilies. "Er is hooguit ruimte voor een handjevol wolven."

Sprekend als landeigenaar

Volgens Van Voorst tot Voorst is de discussie over wolven in Nederland gekaapt door een kleine groep mensen die een eenzijdig verhaal ophangt, maar zelf niet met de gevolgen zit omdat ze geen grond bezitten. De directeur is zelf wel landeigenaar en spreekt ook als zodanig.

Terug van weggeweest: de wolf komt weer bij ons wonen

Voor het eerst sinds twee eeuwen lijkt zich een wolf in Nederland te vestigen. De afgelopen jaren zijn wolven al regelmatig gezien, maar niet eerder bleef een dier lang op één plek hangen. Dat gebeurt nu wel, in Drenthe. In de buurt van De Hoge Veluwe zou momenteel een wolf zitten, maar de directeur hoopt niet dat het dier naar zijn park komt. "De Hoge Veluwe is 5500 hectare groot, maar dat is te weinig voor een pack. Bovendien hebben wij moeflons en die zijn er niet voor de sier. Ze zijn ideaal voor het kort houden van heidegebieden."

Moeflon kansloos

De moeflon is kansloos tegen de wolf, omdat die van nature de bergen in wil vluchten. "We moeten ons afvragen: willen we de wolf of willen we de moeflon? In Duitsland is de moeflon door de wolf verdwenen."

Ook het begrazen van graslanden door schapen wordt niet meer mogelijk als de wolf zich hier vestigt, zegt Van Voorst tot Voorst. "Als de wolf één keer een schaap heeft geproefd, zal hij echt niet achter een hert aan gaan rennen terwijl hij makkelijker een schaap kan pakken." En een hek zal niet helpen, stelt hij.

"Schapenhouders hebben vaak geen eigen grond, maar lopen op honderden hectaren van anderen. Daar een hek omheen zetten is een raar advies. Bovendien laat een wolf zich niet weren door een hek."

RTL Nieuws / ANP

De wolf is terug: door dit beschermde dier zijn schapen hun leven niet langer zeker

05-01-2019

EenVandaag

Auteur: Jan Ponsen

Inmiddels lopen er duizenden wolven rond in Europa. Ze bijten schapen dood en vormen een plaag. Ook in Nederland dient paal en perk te worden gesteld, vindt Annie Schreijer-Pierik.

Het afgelopen jaar zijn er in Nederland 134 schapen aan wolven ten prooi gevallen. Het aantal ligt waarschijnlijk hoger, rond de 150, omdat een jaaroverzicht nog ontbreekt. De wolf, geen lieflijk en aalbaar diertje maar een jagend roofdier, is terug. De hondachtige lijkt zich hier definitief te vestigen. In maart 2015 is, na een kleine 150 jaar, de eerste wolf weer in Nederlandesignaleerd. De laatste in zijn soort stierf in 1869 in Limburg.

Jacht op rover

'Om te voorkomen dat in 2019 nog meer schapen doodgebeten worden, dient paal en perk te worden gesteld aan de opkomst van de wolf'. Deze ferme taal is afkomstig van Europarlementariër Annie Schreijer-Pierik. Zij is lid van de EVP, de grootste partij van het Europees Parlement. 'De beschermde status van het dier moet worden opgeheven: waar de rover schade berokkent moet de jager zijn gang kunnen gaan'. Want de jager, die beschermt de schapen.

Momenteel werkt Schreijer-Pierik, met instemming van zowel de socialistische als de groene collega's, aan een besluit om de beschermde status van de wolf in Europa op te heffen. Het wilde dier is inmiddels niet langer met uitsterven bedreigd en telt zo'n 18.000 familieleden in Europa en het Europese deel van Rusland. 'In Zweden, Duitsland en Frankrijk berokkenen wolven veel schade. Als we geen beheersplan opstellen gaat dat ongetwijfeld ook in Nederland gebeuren', stelt Schreijer-Pierik. Volgens haar telt Nederland momenteel ongeveer vijftig wolven en dat aantal zal toenemen zodra Duitsland beperkte jacht toestaat.

Afgelopen week overlegden in Duitsland minister Julie Klöckner van Landbouw en haar collega Svenja Schulze van Natuur en Milieu. Beide ministers willen half januari de beschermde status van de wolf opheffen. De vraag is of dit wettelijk mogelijk is. Duitsland telt naar schatting 800 wolven. Elk jaar neemt hun aantal met 25 tot 30 procent toe. Iedere drie jaar is dus er sprake van een verdubbeling. De kans is groot dat de wolf vanuit Duitsland meer en meer Nederland binnenwandelt.

Nauwelijks schapen op het menu

Jaap van Leeuwen van Wolven in Nederland staat lijnrecht tegenover de wolvenjacht. Volgens hem kunnen schapenhouders hun dieren beschermen door een hek om de dieren te zetten. Als ze de afrastering voorzien van een stroomdraad die alleen 's nachts in werking wordt gezet, het moment waarop wolven jagen, is er niets aan de hand. Wolven jagen voornamelijk op wild zoals zwijnen en reeën. Het schaap staat slechts voor 1 procent op het menu.

Desondanks zit de schrik er bij tal van schapenhouders goed in. Bart Kemp is een van de initiatiefnemers van NoWolvesNL: "Ik heb niks tegen wolven, maar ze moeten wel wegblijven van mijn schapen." Afschieten is volgens hem een realistische optie.

Update 16-01-2019

De directeur van Het Nationale Park De Hoge Veluwe wil dat het afschieten van wolven mogelijk wordt. Het dier moet van de lijst van beschermde diersoorten worden gehaald, zodat gecontroleerd beheer mogelijk is, zegt Seger Emmanuel baron van Voorst tot Voorst in de Gelderlander. „We zijn voor wolven, maar niet op alle plaatsen", aldus de directeur in de krant.

Directeur De Hoge Veluwe wil dat afschieten van wolf mogelijk wordt

„We zijn voor wolven, maar niet op alle plaatsen”, zegt Seger Emmanuel baron van Voorst tot Voorst. De directeur van Het Nationale Park De Hoge Veluwe wil daarom dat de wolf van de lijst van beschermde diersoorten wordt gehaald, „zodat gecontroleerd beheer mogelijk is.” Hij is daarvoor in Europa aan het lobbyen.

De Gelderlander
Floris Brandriet 16-01-2019

De discussie over wolven in Nederland is gekaapt door een kleine groep mensen die makkelijk praten heeft, zegt de directeur van De Hoge Veluwe.

„Ze hebben maar één doel: dat de wolf terugkeert in Nederland. Ze hangen een eenzijdig verhaal op, maar zitten zelf niet met de gevolgen omdat ze geen grond bezitten.”

Van Voorst tot Voorst spreekt ook als landeigenaar; hij woont op landgoed Den Alerdink II in Laag Zuthem, onder de rook van Zwolle. Hij vindt steun voor zijn lobby bij de European Landowners Organisation in Brussel.

Bent u tegen de wolf?

„Nee, zeker niet. Maar we zien een paar dilemma's in Nederland. Eén daarvan is dat hier geen wolvenexperts zijn. Niemand in Nederland heeft langdurig met wolven gewerkt. Ik ben ook geen expert, maar wij zitten in Europa wel aan tafel met wolvenexperts. En die schetsen een veel genuanceerder beeld.”

Hoe ziet dat beeld er dan uit?

„Voor meerdere packs (wolvenfamilies, red.) is Nederland simpelweg te klein. Er is hooguit ruimte voor een handjevol wolven. Bovendien is de recente opmars van de wolf op diverse plekken in Europa niet helemaal verklaarbaar. Er zijn sterke vermoedens dat ze door mensen worden losgelaten.”

De wolf is door mensen uitgezet?

„Hun onnatuurlijke gedrag valt op. Ze lopen gewoon langs fietspaden en wegen. Ik heb gewerkt in natuurgebieden in Polen en Italië waar de wolf zit, de bevolking daar heeft nog nooit een wolf gezien. Het wekt toch argwaan dat mensen hem hier wel hebben gezien. Van nature is de wolf een schuw dier en zal hij niet snel mensen aanvallen. Maar als hij zijn schuwheid verliest, wordt hij gevaarlijk.”

Wat moeten we dan met de wolf in Nederland?

„We proberen eerst in Europa voor elkaar te krijgen dat de wolf van de lijst met beschermde diersoorten af gaat. Daarna moeten we de politiek in Nederland overtuigen. Het betekent niet dat we de wolf vogelvrij moeten verklaren, maar gecontroleerd beheer zoals in Scandinavië zou mogelijk moeten zijn.”

U wilt dus dat het mogelijk wordt om de wolf af te schieten?

„Of te vangen. Maar een wilde wolf laat zich niet verdoven, want dan moet je te dichtbij

komen. Ze zeggen dat er nu een wolf loopt op het militaire schietterrein Harskamp naast ons. Als hij daar of elders op de Veluwe blijft en af en toe een ree of een varken pakt, vind ik dat prima. Maar niet op De Hoge Veluwe of bijvoorbeeld rond Zwolle.”

Waarom wilt u de wolf niet in uw park? Jullie streven toch naar biodiversiteit?

„Ik heb niks aan die wolf. De Hoge Veluwe is 5.500 hectare groot, maar dat is te weinig voor een pack. Bovendien hebben wij moeflons en die zijn er niet voor de sier. Ze zijn ideaal voor het kort houden van heidegebieden. Anders zouden we een herder met schapen moeten hebben, maar dat past hier niet.”

En de moeflon is kansloos tegenover de wolf omdat hij van nature de bergen wil invluchten?

„Dat klopt, dus we moeten ons afvragen: willen we de wolf of willen we de moeflon? In Duitsland is de moeflon door de wolf verdwenen. Willen we dat in Nederland ook? Wij in elk geval niet. De moeflon is voor ons essentieel als grazer en echt een icoon en publiekslieveling, die kunnen we niet missen. Maar ook de meeste grondeigenaren maken zich grote zorgen, vanwege de aanvallen op schapen.”

Die aanvallen op schaapskuddes zouden van tijdelijke aard zijn, zeggen betrokkenen.

„Klinkklare onzin. Als de wolf één keer een schaap heeft geproefd, zal hij echt niet achter een hert aan gaan rennen terwijl hij makkelijker een schaap kan pakken. Het begrazen van graslanden door schapen is niet meer mogelijk als de wolf zich vestigt. Schapenhouders hebben vaak geen eigen grond, maar lopen op honderden hectaren van anderen. Daar een hek omheen zetten is een raar advies. Bovendien laat een wolf zich niet weren door een hek. Ik denk dat Nederland volstrekt ongeschikt is voor wolven. We zitten hier niet in de Serengeti, maar in een land met zeventien miljoen mensen.”

U bent jager. Zou u de wolf zelf willen schieten?

„Ik persoonlijk? Ik ben niet geïnteresseerd in het schieten van de wolf. De vraag is ook niet relevant, want het gaat om beheer. Jacht is geen doel op zich, het is een onderdeel van het totale beheer van de natuur. Wie dat doet is niet van belang. Ik jaag zelf ook niet op De Hoge Veluwe, omdat ik persoonlijk niet belanghebbend wil zijn.”

TER ONDERTEKENING

Aan de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

*11-7
alleen*

nota

Nota beantwoording Kamervragen over het afschot van
wilde zwijnen in het leefgebied van de wolf

Parafenroute

NVLG

10.2.e

N. directeur

Donné Slangen

N. MT-lid

10.2.e

BPZ

10.2.e

Aanleiding

Door het lid 10.2.e zijn Kamervragen gesteld over het afschot van
wilde zwijnen in het leefgebied van de wolf.

Advies

U wordt geadviseerd bijgaande brief met antwoorden op de gestelde vragen te
ondertekenen.

Kernpunten

- Per 1 juli start het afschot van wilde zwijnen op de Veluwe, dit ter
uitvoering van het Faunabeheerplan Gelderland, waarvoor de provincie
onthefing heeft verleend.
- Het afschot heeft geen gevolgen voor het leefgebied van de wolf.

Toelichting

- Sinds de zomer van 2018 verblijven enige wolven op de Veluwe.
- Vorige maand is vastgesteld dat er welpen zijn geboren: er zijn er 3
tegelijktijd waargenomen, vermoedelijk zijn er in totaal 5.

Directoraat-generaal Natuur,
Visserij en Landelijk gebied

Auteur

10.2.e

1 020 379 000

10.2.e

omnirv.nl

Datum

3 juli 2019

Kenmerk

DGNVLG / 19167679

Bhm: 19156410

Bijlage(n)

4

Ontvangen BPZ

Pagina 1 van 1

Trouw, 13 maart 2019

Natuurdagboek
Koos Dijksterhuis

Huilen met de wolven

Weldra zullen zich wolven in Nederland settelen. We hoeven niet bang voor ze te zijn, we
zullen ze niet gauw te zien krijgen. Maar we zullen wel wat van ze merken, bijvoorbeeld als
ze schapen doden.

Boeren zullen daarvoor ongetwijfeld ruimhartig vergoed worden. Wolven mogen niet bejaagd
worden, al zal dat illegaal zeker gebeuren. In landen met veel meer ruimte (Spanje, Zweden,
Noorwegen) worden wolven ook al doodgeschoten.

Behalve schapen hebben wolven een breed menu van prooidieren. In Groenland vangen ze
muskusossen, in Rusland herten en zwijnen, in Duitsland reeën. Het is maar wat de pot schaft.

In Nederland zullen reeën waarschijnlijk hun hoofdmaaltijd vormen. Daar waar herten,
zwijnen en moefflons zijn, kunnen die ook de klos worden. In de Oostvaardersplassen en de
Amsterdamse Waterleidingduinen zouden wolven zich vol kunnen vreten aan edel-,
respectievelijk damherten.

Jagers

Momenteel worden de aantallen herten, zwijnen en reeën met het jachtgeweer gereguleerd.
Jagers willen geen plezierjagers genoemd worden, maar zeggen op de website van hun
vereniging dat 'we jagen omdat we ons sterk verbonden voelen met onze natuurlijke
omgeving en dat wij ons verantwoordelijk voelen voor het in stand houden ervan'.

Jagen om de natuurlijke omgeving in stand te houden? Dan juichen jagers het vast toe dat
wolven komen helpen de hoeveelheid bejaagde dieren te reguleren. Dan hoeven er immers
minder reeën, herten en zwijnen geschoten te worden.

Het is dan ook verrassend dat de KNIV over wolven dit standpunt inneemt: 'Daar waar schade
en overlast ontstaat, dient de overheid deze snel en ruimhartig te vergoeden, ook bij twijfel.
De negatieve effecten van wolven op jachtwildpopulaties moeten in deze zin eveneens gezien
worden als schade.'

Het door afschot in stand houden van de natuurlijke omgeving levert geld op aan jachtrechten,
en aan handel met poeliers en restaurants. Als een wolf een ree opeet, kunnen jagers het niet
meer schieten en verkopen. Dan willen ze schadevergoeding van de overheid. Het is om (met
de wolven) te huilen.

Lees [hier](#) meer afleveringen van Natuurdagboek

Voor het eerst sinds terugkeer wolf ook welpen gespot in Nederland

Nu.nl
19 juni 2019

Voor het eerst sinds de terugkeer van de wolf begin dit jaar in Nederland zijn er jonge wolven gezien op de Veluwe, meldt de provincie Gelderland woensdag. Daarmee heeft ons land voor het eerst in twee eeuwen weer een in het wild geboren wolvenroedel.

In een video zijn drie wolvenwelpen "op verkenning in de natuur" te zien. De dieren zijn gefilmd in het noordelijke deel van de Veluwe. Er zijn aanwijzingen dat het mogelijk om vijf jonge wolven gaat.

De ouders van de jongen zijn vermoedelijk al sinds februari bij elkaar. De kans was reëel dat de dieren gepaard hadden of mogelijk al jonge wolven hadden gekregen, maar bewijs daarvoor ontbrak tot nu toe nog.

De plek waar de videobeelden zijn gemaakt, wordt niet bekendgemaakt. De provincie wil hiermee voorkomen dat mensen op zoek gaan naar de jonge dieren.

Afgelopen maanden al zes wolven gezien in Nederland

Het vrouwtje heeft zich samen met nog een ander vrouwtje officieel gevestigd in ons land, bleek begin deze maand uit onderzoek van Wageningen Environmental Research. De vestiging van het mannetje is nog niet officieel. Daarvan is pas sprake als een wolf minimaal zes maanden achtereen in hetzelfde gebied verblijft.

In Nederland zijn in de maanden februari, maart en april zes verschillende wolven gezien. De zes waargenomen wolven verbleven op de Veluwe, elders in de provincie Gelderland en in de provincies Drenthe en Limburg. Het gaat om vier vrouwtjes en een mannetje.

Het geslacht van de wolf waarvan eind maart sporen zijn gevonden in Limburg is onbekend. Het genomen monster was van een te slechte kwaliteit om het geslacht kunnen te vaststellen.

Over tien jaar mogelijk meerdere roedels in Nederland

Hoe de populatie wolven zich de komende jaren in Nederland gaat ontwikkelen, valt volgens Natuurmonumenten moeilijk te voorspellen. Maar als de terugkeer de komende jaren voorspoedig verloopt, leven er volgens de organisatie over tien jaar meerdere roedels in Nederland.

Natuurmonumenten vindt de wolf een verrijking voor de Nederlandse natuur, maar stelt ook te begrijpen dat niet iedereen enthousiast is over de komst van het roofdier.

Zo leidt de terugkeer van de wolf onder meer tot zorgen bij schapenhouders. Zij zijn bang dat hun vee slachtoffer wordt van het roofdier. Deskundigen van Wolven in Nederland zeggen

echter dat wolven alleen op schapen jagen als ze door verschillende gebieden zwerven. Zodra ze zich in een natuurgebied vestigen, gaan ze grotendeels op wild jagen.

Om dezelfde reden als veehouders is Nationaal Park De Hoge Veluwe niet te spreken over de komst van de wolf. Het dier zou moeflons (een schapensoort) kunnen opeten.

De provincie Gelderland heeft een wolvencommissie ingesteld met dierenhouders en natuurbeheerders, die gaat nadenken over maatregelen en een preventieplan.

Toelichting voor de Staatssecretaris

Onderwerp: Informerende Kamerbrief over het project 'De komst van de wolf'

Voorgesteld wordt om de Tweede Kamer in algemene zin te informeren over de resultaten van het project 'De komst van de wolf'. Dit project heeft in de media en bij provincies en burgers veel belangstelling ondervonden. Recente berichtgeving over een nest jonge wolven in de buurt van Münster op ongeveer 200 kilometer van de Nederlandse grens maakt dat het rapport nu mooi kan aansluiten bij de actualiteit.

Het project bestond uit 2 sporen; een spoor om na te gaan wat burgers vinden van de komst van de wolf en wat zij verwachten van de overheid bij vestiging van de wolf in Nederland. Een tweede spoor bestond uit een literatuurstudie van Alterra, aangevuld met informatie van landbouwraden in 'wolvenlanden' over hoe er elders met wolven wordt omgegaan. Voorstel is om beide rapporten aan de Kamer te sturen.

Eerder heeft u aangegeven graag een wolvencentrum in Duitsland te willen bezoeken. Dit gecombineerd met een bezoek aan een grensgemeente. Het lukt niet om dit bezoek voor 12 september te laten plaatsvinden maar dit wordt later. Om het moment om te kunnen aansluiten bij de berichtgeving over het nest jonge wolven in Duitsland niet voorbij te laten gaan, wordt geadviseerd om met het versturen van de beide onderzoeksrapporten niet te wachten op uw af te leggen bezoeken maar om deze spoedig naar de Kamer te sturen.

Helft van Nederlanders niet bang voor de wolf in Nederland

Ongeveer de helft van de Nederlanders vindt dat de wolf welkom is in Nederland. Eenderde van de ondervraagden is tegen de komst van de wolf. Dit blijkt uit een onderzoek van Bureau Intomart over hoe Nederlanders denken over de komst van de wolf in Nederland. Dit onderzoek is in opdracht van staatssecretaris Bleker van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie uitgevoerd. Het onderzoek van Intomart en het rapport van Alterra over de komst van de wolf zijn naar de Tweede Kamer gestuurd.

De voorstanders van de komst van de wolf vinden dat wolven zorgen voor een natuurlijk evenwicht. Daarnaast vinden zij het een verrijking van de natuur en belangrijk dat de natuur zelf bepaalt of de wolf komt. De ondervraagden die tegen zijn, vinden de wolf een gevaar voor mens en dier en denken dat de wolf overlast zal bezorgen. Ook zijn zij van mening dat Nederland te klein is voor de wolf.

Deze zomer is op ongeveer 200 kilometer van de Nederlands-Duitse grens een nest met jonge wolven aangetroffen. De wetenschappers zijn het er over eens dat de wolf naar Nederland komt, maar het is niet te voorspellen wanneer. Ter voorbereiding op de komst van de wolf is het wenselijk een wolvenplan te hebben. Behalve het opnemen van de wolf in de lijst beschermde soorten kan daarin ook worden beschreven welk leefgebied voor de wolf geschikt is. Ook zou in zo'n plan vermeld moeten worden hoe er wordt omgegaan met een probleemwolf. Een probleemwolf is een wolf die overlast bezorgt of ziek is. Dit plan kan een onderdeel worden van de Faunabeheerplannen van de provincies. Bij de ontwikkeling van een dergelijk plan worden de inwoners van Nederland direct betrokken. Hoe dit vorm te geven wordt nog uitgewerkt.

Noot voor de redactie, niet voor publicatie:

Informatie bij: 10.2.e, telefoon 070-10.2.e of 06-10.2.e

Vraag:

Wanneer wordt de wolf in Nederland verwacht?

Antwoord:

Vorige week is er een wolf in Duitsland gesignaleerd op zo'n 15 kilometer van de Nederlandse grens in Meppen. Verder zijn er wolven in Westerwald in Duitsland op ongeveer 130 km van de grens en is er vorige zomer een nest jonge wolven waargenomen nabij Münster op ongeveer 200 km van de grens. Op basis van deze waarnemingen is er een grote kans dat binnenkort een wolf een keer over de Nederlandse grens komt. Gelet op de afstand die een wolf kan afleggen - wel 100 kilometer in een nacht - komt de wolf steeds dichterbij de buurt van Nederland. Daarmee is nog niet gezegd dat de wolf zich hier ook daadwerkelijk vestigt.

Vraag:

Als de wolf in Nederland komt, met welke aantallen moeten we rekening houden?

Antwoord:

Verwachting is dat een enkele wolf de Nederlandse grens overkomt en deze kan ook weer uit Nederland verdwijnen. De kans op een roedel wolven in Nederland wordt door deskundigen niet groot geacht. Een wolf heeft veel ruimte nodig om rond te trekken en Nederland is dichtbevolkt en heeft veel waterwegen en snelwegen.

Vraag:

In de kamerbrief van 13 september 2012 wordt verwezen naar een wolvenplan. Wat verstaat u onder een wolvenplan en wat komt daarin te staan?

Antwoord:

In het wolvenplan komen onder andere de afspraken te staan die gemaakt worden met de verschillende partijen die geconfronteerd worden met de komst van de wolf naar Nederland. Aan Alterra is verzocht dit jaar een dergelijk plan op te stellen.

Het wolvenplan biedt antwoord op vragen over de manier waarop met de wolf wordt omgegaan. De wolf is immers een beschermde diersoort op basis van de Habitatrichtlijn. Tevens gaat het wolvenplan in op onderwerpen als monitoring, afspraken over zogenaamde probleemwolven: dit zijn wolven die geen natuurlijke schuwheid meer vertonen en daardoor overlast veroorzaken. Afspraken over schade en preventie en afspraken over communicatie. Het wolvenplan houdt in grote mate rekening met de inbreng partijen als boeren, schapenhouders, houders van hobbydieren, landgoedeigenaren en inwoners van de grensstreek.

Vraag:

Wat is de beschermingsstatus van wolf?

Antwoord:

De wolf is opgenomen in bijlage II (dier- en plantensoorten waarvoor beschermde gebieden moeten worden aangewezen) en bijlage IV (dier- en plantensoorten die strikt beschermd moeten worden) van de Habitatrichtlijn. Als de wolf op eigen kracht Nederland bereikt, is de wolf een inheemse soort en geen invasieve exoot en dit betekent dat de wolf strikt beschermd moet worden. Alleen de opname in Bijlage IV van de Habitatrichtlijn regelt niet de sanctionering ingeval van het illegaal doden van de wolf, daarom ben ik voornemens om zodra vastgesteld is dat de wolf in Nederland is, deze te plaatsen op de lijst van beschermde inheemse diersoorten, zodat illegaal doden gesanctioneerd kan worden.

**We hebben gehoord dat de wolf die bij
Luttelgeest is aangetroffen geschoten is.
Klopt dat?**

- Ik heb ook gehoord dat uit nader onderzoek is gebleken dat de wolf door kogels om het leven is gekomen.
- Dat vind ik heel jammer.
- Er wordt nog nader onderzoek gedaan naar de herkomst van de wolf (isotopenonderzoek).
- Mogelijk kunnen we op grond van de uitkomsten daarvan iets zeggen over de plaats waar de wolf om het leven is gekomen.
- Voor mij onderstreept dit het belang van het wolvenplan en bescherming van de wolf via onze regelgeving, zodat in de toekomst handhavend kan worden opgetreden tegen mensen die een wolf doden.

**Volgens wetenschappers is de wolf nu dus in
Nederland.**

Wat gaan EZ en de provincies nu doen?

- We hebben inmiddels gemerkt dat er een wolf in Nederland is aangetroffen.
- Verder laat EZ samen met het IPO een voorstel voor een wolvenplan opstellen onder leiding van Alterra dat anticipeert op wolven die op eigen kracht naar ons land komen. Het plan gaat onder andere in op:
 - wettelijke bescherming van wolven
 - mogelijkheden voor schadepreventie
 - aanpak van communicatie.

Vindt u dat de wolf nu wel of niet in Nederland is?

- Bij een soort als de wolf geldt een glijdende schaal.
- Een gebied wordt in beginsel niet tot het natuurlijke verspreidingsgebied van zo'n soort gerekend als exemplaren van de soort dat gebied slechts incidenteel aandoen.
- Anderzijds hoeft een soort als de wolf een gebied niet jaarrond te gebruiken om het tot haar natuurlijke verspreidingsgebied te laten behoren.
- We kunnen niet uitsluiten dat Nederland op dit moment feitelijk al tot het verspreidingsgebied van populaties ten oosten van Nederland behoort, maar doorslaggevend bewijs daarvoor ontbreekt.

[het dode kalf is zelf bijvoorbeeld niet onderzocht en de boer heeft het niet formeel gemeld.]

Wanneer is het wolvenplan af?

- We hebben Alterra verzocht het voorstel in het najaar op te leveren.
- Voor die tijd zullen ook nog diverse belanghebbenden de gelegenheid krijgen om commentaar te leveren.
- Als we het eindvoorstel hebben ga ik samen met de provincies bekijken wat ik er van vind en wat we ervan willen overnemen.

[EZ heeft Alterra verzocht het eindvoorstel uiterlijk 31 oktober 2013 op te leveren]

De wolf is toch al beschermd op grond van Europese regels, wat moet er dan nog in Nederland worden geregeld?

- Voor de wolf geldt dat het bezit van en de handel in wolven of product, afkomstig van wolven, nu al in beginsel verboden is op grond van de EU-Habitatrichtlijn.
- Het verbod op het vangen of doden van in het wild levende wolven geldt pas als de soort zich van nature in Nederland heeft gevestigd, of als de soort als zodanig expliciet wordt aangewezen als beschermde diersoort in de zin van de Flora- en faunawet.

Gaat u de wolf aanwijzen als beschermde soort?

[optie 1:]

- Gezien de ontwikkelingen in Duitsland, maar ook in Nederland zelf, ben ik inderdaad van plan de wolf aan te wijzen als beschermde inheemse diersoort onder de Flora- en faunawet. Ik laat daartoe een ministeriële regeling voorbereiden.

[optie 2:]

- Ik wil daar graag tijdens het algemeen overleg over biodiversiteit van 3 oktober a.s. op terugkomen.

Wat gebeurt er als de wolven nu al schade aanrichten?

(bijvoorbeeld het dode kalf)

- Het voorstel voor het wolvenplan gaat in op wat te doen om schade door wolven te voorkomen en opgetreden schade te vergoeden.
- Het is daarom goed om duidelijkheid te kunnen bieden.
- Daarom heb ik inmiddels aan het Faunafonds en het IPO gevraagd om, vooruitlopend op de totstandkoming van het voorstel voor een wolvenplan, en in nauw overleg met elkaar en ons, aan te geven:
 - wat denkbare schadepreventiemogelijkheden zijn en
 - hoe in denkbare gevallen zal worden omgegaan met tegemoetkomingen bij eventuele schade door wolven.

Is de vondst van één dode wolf nu aanleiding om allerlei maatregelen te nemen?

Nee. Vanwege de uitbreiding van wolvenpopulaties in Duitsland waren door ons al eerder verschillende onderzoeken en voorbereidingen in gang gezet.

- [• in februari 2012 verschenen resultaten van een appreciatieonderzoek door Intomart;
- later in 2012 verscheen een *fact finding study* door Alterra;
- in september 2012 informeerde mijn voorganger (Bleker) de Kamer over onze voorbereidingen op de komst van de wolf;
- in het najaar van 2012 gaf EZ opdracht aan Alterra om een voorstel voor een wolvenplan te maken;
- in oktober 2012 heeft mijn voorganger (Bleker) in Losser een bijeenkomst over de wolf gehouden, waarbij diverse *stakeholders* aanwezig waren;
- in november 2012 en op 19 juni 2013 werden symposia en workshops gehouden ten behoeve van het in wording zijnde voorstel voor wolvenplan.]

Wanneer is er meer bekend over de dode wolf bij Luttelgeest?

[optie 1:]

- Dat weet ik niet precies. Ik heb begrepen dat er nog verschillende onderzoeken lopen. De instituten zijn bovendien van plan hun resultaten met elkaar af te stemmen en daarover gezamenlijk mededelingen te doen. Ik wacht dat af.

[optie 2:]

- Het belangrijkste en ook treurige nieuws kan ik u zelf vast melden: de onderzoekers hebben ons laten weten dat nader onderzoek aan onder meer de borstholte en wervelkolom heeft opgeleverd dat het dier waarschijnlijk is doodgeschoten. In de wervelkolom zijn ook mogelijke restanten van een kogelmantel aangetroffen.
- Niet bekend is of dat binnen of buiten Nederland is gebeurd.
- De instituten proberen nog uit te zoeken waar het dier waarschijnlijk verbleef voor het doodging.

Bent u blij met de komst van de wolf?

- Ik ben blij met het feit dat er binnen de EU weer een herstel van wolven plaatsvindt. Maar wolven bepalen zelf waar ze naar toegaan en of ze Nederland kortere of langere tijd zullen aandoen.
- Ik anticipeer daarop en laat samen met provincies en het Faunafonds een voorstel voor een wolvenplan opstellen.
- Verder is het zeker ook aan de provincies om hier wat van te vinden en om uitvoering te geven aan wolvenbeleid.

Wat gebeurt er als de wolf mensen aanvalt?

Wolven vallen hoogst zelden mensen aan. Mocht een wolf toch mensen aanvallen, zal natuurlijk worden ingegrepen. Het voorstel voor een wolvenplan zal daar ook op ingaan.

Vraag:

Is het nu echt nodig de wolf wettelijk te beschermen, terwijl de wolf er nog niet eens is?

Antwoord:

Samen met provincies en Faunafonds, wil ik tijdig op de wolf zijn voorbereid. Vanuit mijn rol, vooral juridisch. Zoals ik in mijn antwoorden op schriftelijke vragen van de leden Heerema en Lodders (VVD) heb aangegeven:

- hebben de provincies verzocht om duidelijkheid over de status van de wolf onder de Flora- en faunawet;
- is die duidelijkheid belangrijk, omdat provincies en het Faunafonds hun bevoegdheden met betrekking tot beheer en schadebestrijding met betrekking tot zoogdieren slechts kunnen uitoefenen met betrekking tot van nature in Nederland voorkomende zoogdieren; en ik voeg daar hier volledigheidshalve aan toe: van nature in Nederland voorkomende zoogdieren die *beschermd* zijn.
- door de wolf aan te wijzen, wil ik bij voorbaat duidelijk maken dat provincies en Faunafonds bevoegd zijn ten aanzien van het omgaan met in het wild levende wolven in ons land.

Vraag:

Waarom noemt u in uw argumentatie voor bescherming van de wolf de Habitatrichtlijn helemaal niet? Dát is toch de reden om de wolf te beschermen?

Antwoord:

- Het scheppen van duidelijkheid over de bevoegdheden van provincies en Faunafonds staat voor mij voorop bij het juridisch voorbereid willen zijn op de komst van de wolf.
- Maar, zoals ik in mijn brief van 27 maart j.l. ook heb aangegeven, het past ook binnen de invulling van de verplichtingen van de Habitatrichtlijn. Invulling van die verplichtingen is aan de orde wanneer de wolf Nederland op eigen kracht bereikt.
- Zoals ik ook in mijn antwoorden op schriftelijke vragen van de leden Heerema en Lodders (VVD) heb aangegeven, is de aanwezigheid van wolven in Nederland nog niet feitelijk vastgesteld, maar moet, gezien de nabijheid, *dispersie-ranges* en jachtafstanden van wolven in Duitsland, er vanuit worden gegaan dat Nederland in principe al tot het verspreidingsgebied van de wolf behoort.

[*dispersie-range* = de afstand die jonge wolven vanuit hun geboorteroedel kunnen afleggen op zoek naar een eigen leefgebied; Nederland ligt ruim binnen de dispersie-range van in Münsterland (D) of Hannover (D) geboren jonge wolven]

Vraag:

Hoe gaat u de wolf beschermen?

Antwoord:

p.m.

Vraag:

Op welke termijn heeft u de wettelijke bescherming van de wolf geregeld?

Antwoord:

p.m.

Vraag:

Bescherming is toch helemaal niet nodig, want de regels van het Faunafonds voorzien al in tegemoetkomingen voor soorten die onder de Habitatrichtlijn vallen, zoals de wolf?

Antwoord:

De Flora- en faunawet is heel duidelijk over de bevoegdheden van het Faunafonds:

- Het Faunafonds kan voor tegemoetkomingen inderdaad regels stellen met inachtneming waarvan het Faunafonds beslist over een aanvraag.
- Maar, de wet zegt ook dat tegemoetkomingen slechts worden verleend voor dieren behorende tot *beschermde inheemse diersoorten*.

[voor uw informatie:

- art. 83 lid 1 onderdeel b en art. 84 lid 1 Ff-wet: tegemoetkomingen alleen voor beschermde inheemse diersoorten;
- art. 84 lid 3 Ff-wet: voor tegemoetkomingen als bedoeld in 84 lid 1 Ff-wet kunnen regels worden gesteld]

Vraag:

Bescherming van de wolf is toch helemaal niet nodig, want het is toch al verboden om een dier te schieten dat niet is aangewezen als bejaagbare soort?

Antwoord:

Ik vind het belangrijk om de bescherming van de wolf goed te regelen, onder meer om duidelijkheid te scheppen over de bevoegdheden van provincies en Faunafonds.

Vraag:

Rugstreeppadden, hamsters, vleermuizen. Ze gooien Nederland op slot en beperken onnodig de ruimte voor ondernemers. Nu ook weer de wolf erbij. Wat zijn de gevolgen voor ondernemers door bescherming van de wolf? Hoe gaat u die gevolgen compenseren?

Antwoord:

- Het primaire doel van bescherming is voor mij het scheppen van duidelijkheid over de bevoegdheden van provincies en Faunafonds. Zoals ik u heb aangegeven, betekent wettelijke bescherming nadrukkelijk niet dat ik daarmee actieve beschermingsmaatregelen voor wolven bevorder of opleg.
- Zolang er geen wolf is vastgesteld in Nederland, zijn er nauwelijks beperkingen. Mocht er een zwervende, niet-territoriale wolf worden vastgesteld, dan mag deze niet opzettelijk worden gedood, tenzij in nog vast te stellen uitzonderingssituaties.
- Ik wil nog niet vooruitlopen op eventuele verdere ontwikkelingen in de toekomst. Wel merk ik op, dat in Duitsland, waar zich sinds 2000 weer wolvenroedels bevinden, volgens onze informatie wettelijke invulling van Habitatrichtlijn-verplichtingen niet leidt tot beperking van ruimtelijke ontwikkelingen. Alleen als die toevallig net zijn gepland midden in het kerngebied van een roedel, wordt er de nodige voorzichtigheid in acht genomen. Dat lijkt mij ook heel logisch.

Vraag:

Hoe kunt u nu zeggen dat de wolf al in Nederland voorkomt?

Antwoord:

- Zoals ik ook in mijn antwoorden op schriftelijke vragen van de leden Heerema en Lodders (VVD) heb aangegeven, is de aanwezigheid van wolven in Nederland nog niet feitelijk vastgesteld.
- Maar, gezien de nabijheid, *dispersie-ranges* en jachtafstanden van wolven in Duitsland, moeten we er gewoon wel van uitgaan dat Nederland in principe al tot het verspreidingsgebied van de wolf behoort.

[*dispersie-range* = de afstand die jonge wolven vanuit hun geboorteroedel kunnen afleggen op zoek naar een eigen leefgebied; Nederland ligt ruim binnen de dispersie-range van in Münsterland (D) of Hannover (D) geboren jonge wolven]

Vraag:

Hoe gaat u nu in de gaten houden of de wolf echt in Nederland is?

Antwoord:

- Wanneer de wolf nog niet op eigen kracht naar Nederland is gekomen, is gerichte monitoring niet de orde.
- Maar, terreinbeheerders, natuuronderzoekers, boeren en jagers vormen ogen en oren in het veld. Zij zullen de mogelijke aanwezigheid van een wolf waarschijnlijk het eerst opmerken.

Vraag:

Hoe gaat u voorkómen dat de wolf schade toebrengt aan vee?

Antwoord:

- Het is aan de provincies en het Faunafonds hier beleid over te ontwikkelen.
- Provincies en Faunafonds geven daarbij aan dat in het geval van een zwervende, individuele wolf niet kan worden geëist dat agrariërs preventieve maatregelen nemen.

Vraag:

Waarom krijgen eigenaren van (hobby)huisdieren geen vergoeding bij wolvenschade?

Antwoord:

- Volgens de beleidsregels van het Faunafonds kunnen uitsluitend tegemoetkomingen worden verleend voor schade aan bedrijfsmatige landbouw.

[eventueel:]

- Dat is overigens niets nieuws. Zo komt het Faunafonds bijvoorbeeld ook niet tegemoet in knaagschade aan autokabels door steenmarters.

Vraag:

Volgens de wet bent u nog bevoegd om regels van het Faunafonds aan te passen. Wilt u daarom zorgen dat eigenaren van (hobby)huisdieren ook vergoeding krijgen bij wolvenschade?

Antwoord:

- Provincies zijn verantwoordelijk voor beheer en schadebestrijding en inmiddels ook financieelverantwoordelijk voor het Faunafonds.
- Het is daarom aan hen om te bezien of en wanneer zij de beleidsregels van het Faunafonds adequaat vinden.

Vraag:

Deelt u de zorgen dat het Faunafonds nu al onvoldoende middelen beschikbaar heeft om aan alle schadeaanvragen te voldoen, laat staan als daar ook nog wolvenschade blijkt?

Antwoord:

- Zoals ik ook in mijn antwoorden op schriftelijke vragen van de leden Heerema en Lodders (VVD) heb aangegeven, is het aan de provincies daarover een oordeel te geven.
- Zij hebben laten weten dat eventuele bijkomende wolvenschade geen negatief effect zal hebben op tegemoetkomingen voor andere schades. Dit, conform de huidige regels van het Faunafonds.

Vraag:

Kunt u aangeven hoeveel schade wolven zullen aanrichten?

Antwoord:

- Zoals ik ook in mijn antwoorden op schriftelijke vragen van de leden Heerema en Lodders (VVD) heb aangegeven, is het in eerste instantie aan de provincies om daarvan een inschatting te geven.
- Afgaand op schadegevallen in Duitsland ligt het in de rede dat dit in eventuele gevallen om relatief geringe bedragen zal gaan ten opzichte van het totaal aan uitgekeerde tegemoetkomingen voor andere diersoorten.

[voor uw informatie:

- in 2013 is in totaal ongeveer € 12 miljoen aan diverse tegemoetkomingen uitgekeerd;
- stel dat er in 1 jaar 500 schapen door wolven zouden worden gedood - onwaarschijnlijk veel - , dan zou dat bij de huidige schapenprijs (€ 100 - € 130) neerkomen op ca. € 50.000 - € 65.000; dat is ca. 0,5% van het totaal]

Vraag:

Het Faunafonds heeft een plafond; kunt u aangeven ten koste van welke andere te vergoeden schade dit zal gaan als schade van de wolf ook verhaald moet worden op het faunafonds?

Antwoord:

Zoals ik ook in mijn antwoorden op schriftelijke vragen van de leden Heerema en Lodders (VVD) heb aangegeven, hanteert het Faunafonds geen plafond voor tegemoetkomingen in schade, die zij uitkeren op grond van de Flora- en faunawet en de daarop gebaseerde regels van het Faunafonds.

Vraag:

Wanneer is de wolf een "probleemwolf"?

Antwoord:

Dat is iets waar vooral de provincies nu over moeten nadenken. Het Alterra-advies bevat daarover beschrijvingen.

Vraag:

Nederland is veel te vol en te klein voor wolven!
Waarom houdt u de wolf niet gewoon tegen?

Antwoord:

- Wolven zijn een natuurverschijnsel en ze bepalen in principe zelf of zij Nederland te vol of te klein vinden en weer rechtsomkeert zullen maken.
- Maar probeert u zich eens voor te stellen hoe we wolven praktisch zouden willen tegenhouden?
- We zouden een hek om Nederland heen moeten zetten en roosters in alle grensoverschrijdende wegen moeten aanbrengen.
- Dat willen we natuurlijk niet.
- Een belangrijke reden waarom we dat niet willen, is dat we binnen Europa en binnen Nederland juist willen dat er voldoende verplaatsingsmogelijkheden voor soorten zijn of komen. We zijn niet voor niets bezig het Nationaal Natuurnetwerk te realiseren!

Vraag:

Nederland is veel te vol en te klein voor wolven!
Waarom laat u de wolf niet gewoon onbeschermd,
zodat we wolven bij de grens kunnen afschieten?

Antwoord:

- Wolven zijn een natuurverschijnsel en ze bepalen in principe zelf of zij Nederland te vol of te klein vinden en weer rechtsomkeert zullen maken.
- Daarnaast is het zo dat wanneer de wolf Nederland op eigen kracht bereikt, Nederland de verantwoordelijkheid heeft invulling te geven aan verplichtingen van de Habitatrichtlijn om de wolf te beschermen.

Vraag:

Welke ziekten voor mensen en dieren kunnen wolven meebrengen? Wat gaat u daartegen doen?

Antwoord:

Voor een opsomming van mogelijke ziekten verwijs ik naar pagina 31 van het Alterra-rapport. Als voorbeelden noem ik hier rabiës (= hondsdoelheid) en echinococcose (= vossenlintworm).

Dat klinkt allemaal misschien eng, maar over de bijzondere bijdrage van wolven aan het risico voor zulke ziekten, hoeven we ons niet direct ongerust te maken.

Rabiës in Europa is bijvoorbeeld verdreven door programma's voor orale vaccinatie van in het wild levende dieren. Verder is er een aantal instituten dat de eventuele aanwezigheid van zulke ziekten in ons land volgt, waaronder het RIVM en het Incidenten- en Crisiscentrum van de NVWA.

Factsheet wolf

voorkomen

- Wolven waren inheems in Nederland, maar zijn in de 19^e eeuw door actieve vervolging verdwenen. De Nederlandse wet beloonde toen nog het doden van wolven (premie).
- Tegen het eind van de 20^e eeuw bepaalde de EU-Habitatrichtlijn dat lidstaten hun wolven moeten beschermen.
- Wolven zijn o.a. terug in Duitsland en breiden zich in onze richting uit; op ca. 200 km afstand bevinden zich minimaal drie roedels (familie's);
- In het voorjaar van 2013 en 2014 werd een levende wolf waargenomen bij Meppen (D) en in het voorjaar van 2014 ook bij Nordhorn (D), in beide gevallen dicht bij Nederland; in juli 2013 werd in Nederland een aangevreten kalf gevonden waarbij als oorzaak een wolf werd vermoed (foto's in pers; oorzaak onbevestigd);
- In de zomer van 2013 werd een dode wolf bij Luttelgeest gevonden. Het dier bleek waarschijnlijk in Oost-Europa geschoten en hier neergelegd.

uw beleid

- Om voorbereid te zijn, zorgt u dat de wolf wettelijk wordt beschermd, want:
 - volgens de Flora- en faunawet (Ff-wet) kan het Faunafonds alleen tegemoetkomingen verlenen in schade veroorzaakt door beschermde inheemse diersoorten;
 - u voorkomt dat mensen eigener beweging op wolven gaan schieten;
 - als de wolf onder de Ff-wet valt, kunnen provincies handelend (laten) optreden in het zeldzame geval van een "probleemwolf";
 - wanneer de wolf Nederland op eigen kracht bereikt, moet Nederland de wolf toch beschermen vanwege de EU Habitatrichtlijn.
- U stimuleert wetenschappelijke uitwisseling van genetisch referentiemateriaal binnen Europa om identificatie van wolven te vergemakkelijken en verwarring met honden of wolfshonden te voorkomen;
- in Nederland zal het bundelen van wolvenkennis langs bestaande organisaties en niet via een wolvenbureau;
- Provincies zijn aan zet bij het oppakken van diverse acties, o.a.:
 - het bekijken welk onderzoek nodig is en
 - welke communicatieacties nodig zijn.